

T.C.
BOLU ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

KURULUŞUNDAN EMEVÎLER'İN SONUNA KADAR
FUSTAT'TA İSKÂN VE İMAR FAALİYETLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KÜBRA GEZİCİ

TEZ DANIŞMANI
Doç. Dr. CAHİD KARA

BOLU, ARALIK - 2021

KABUL VE ONAY SAYFASI

Kübra GEZİCİ tarafından hazırlanan “**Kuruluşundan Emevîler’in Sonuna Kadar Fustat’ta İskân ve İmar Faaliyetleri**” adlı tez çalışması jürimiz tarafından İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslâm Tarihi Bilim Dalı’nda Yüksek Lisans Tezi olarak oy birliğiyle kabul edilmiştir. 6/01/2022

Jüri Üyeleri

İmza

Danışman
Doç. Dr. Cahid KARA
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi

.....

Üye
Prof. Dr. İsmail CERAN
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi

.....

Üye
Doç. Dr. Mustafa Necati BARIŞ
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi

.....

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Onayı

Prof. Dr. İbrahim KÜRTÜL
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

ETİK BEYAN

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir,

aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Teze ilişkin 24/01/2022 tarihinde Turnitin adlı intihal tespit programından enstitü müdürlüğünce belirlenen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan benzerlik raporuna göre, tezin benzerlik oranı % 13 olarak tespit edilmiştir.

.....
KÜBRA GEZİCİ

ÖZET

**KURULUŞUNDAN EMEVÎLER’İN SONUNA KADAR FUSTAT’TA
İSKÂN VE İMAR FAALİYETLERİ
YÜKSEK LİSANS TEZİ
KÜBRA GEZİCİ
BOLU ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
(TEZ DANIŞMANI: DOÇ. DR. CAHİD KARA)**

**BOLU, OCAK - 2022
IX + 121**

Hz. Peygamber’in vefatıyla İslâm tarihinde Hulefâ-yı Râşidin denilen yeni bir dönem açılmış, bu dönemde Müslümanlar birçok fetih gerçekleştirmiş, dünyaya açılmaya başlamışlardır. Bu dönemde farklı bölgelerdeki toprakların ele geçirilmesi beraberinde bu toprakları kaybetmemek için müslümanların bazı önlemler almalarını gerektirmiştir. Alınan çeşitli önlemlerden bir tanesi de ele geçirilen coğrafyaya müslümanları iskân edip bir nevi bölgenin sahipsiz olmadığını göstermektir. Bu topraklar arasında Mısır da bulunmaktadır. Mısır’da bunun için Babilon bölgesi seçilmiş, yeni şehre Fustat adı verilmiştir. Müslüman ordu buraya yerleştikten sonra mahallelere ayrılmış, fakat bölgedeki hareketlilik sürekli devam etmiştir. Göçlerle gerçekleşen bu hareketlilik bazen gönüllü bazen de zorla sürmüş, bunun sonucunda nüfus da değişkenlik göstermiştir. Ayrıca yerleşen halk tarafından yaşadıkları bölgeyi daha yaşanılabilir kılmak ve daha iyi koşullara sahip olabilmek için imar faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. Bu faaliyetler cami, darü’l-imâre, hamam, çarşı, ev, kale, kanal, köprü, kilise, mezarlık vb. insan eliyle yapılan her türlü faaliyeti kapsamaktadır. Bu faaliyetlerle şehirlerin gelişimi sağlanmış, ilk İslâm şehir modelleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu çalışmada Fustat’taki bahsi geçen iskân ve imar faaliyetleri detaylı bir şekilde incelenecek, gerekli durumlarda diğer ordugâh şehirlerle karşılaştırma yapıp, iskân ve imar faaliyetlerini etkileyen olaylarla ilgili bilgi verilip değerlendirmeler yapılacaktır.

ANAHTAR KELİMELER: Mısır, Fustat, İskân, İmar, Ordugâh.

ABSTRACT

SETTLEMENT AND RECONSTRUCTION ACTIVITIES IN FUSTAT FROM ITS FOUNDATION TO THE END OF THE Umayyads

MASTER THESIS

KUBRA GEZICI

BOLU ABANT İZZET BAYSAL UNIVERSITY

INSTITUTE OF GRADUATE STUDIES

DEPARTMENT OF HISTORY OF ISLAM

(SUPERVISOR:ASSOCIATE PROF. CAHİD KARA)

BOLU, JANUARY 2022

IX + 121

With the death of the Prophet Muhammad, a new era called Hulefa-i Rashidin opened in the history of Islam, and in this period, Muslims made many conquests and started to open up to the world. In this period, the seizure of lands in different regions required the Muslims to take some measures in order not to lose these lands. One of the various measures taken is to show that the region is not unclaimed by resettling the Muslims in the conquered geography. Among these lands is Egypt. Babilon region was chosen for this in Egypt, and the new city was named Fustat. After the Muslim army settled here, it was divided into quarters, but the activity in the region continued. This mobility, which took place through migration, was sometimes voluntary and sometimes forced. As a result, the population also varied. In addition, zoning activities were carried out by the settled people in order to make the region they live in more livable and to have better conditions. These activities include mosques, dar al-imâre, baths, bazaars, houses, castles, canals, bridges, churches, cemeteries, etc. encompasses all human-made activities. With these activities, the development of cities was ensured, and the first Islamic city models began to emerge. In this study, the mentioned settlement and development activities in Fustat will be examined in detail, comparisons will be made with other encampment cities when necessary, information will be given about the events affecting the settlement and development activities and evaluations will be made.

KEYWORDS: Egypt, Fustat, The Settlement, Zoning, Encampment.

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
KABUL VE ONAY SAYFASI	iii
ETİK BEYAN.....	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KABUL VE ONAY SAYFASI	iii
EKLER.....	ix
KISALTMA VE SEMBOLLER LİSTESİ	x
TEŞEKKÜR	xi
GİRİŞ	1
1. Araştırmanın Metodu ve Kaynakları	2
2. Fethine Kadar Mısır ile İlişkiler	7
2.1 Müslümanların Fethinden Önce Mısır'ın Durumu	7
2.2 İslâm Öncesi Dönemde Mısır ile İlişkiler.....	10
2.3 İslâmî Dönemde Mısır ile İlişkiler.....	12
BİRİNCİ BÖLÜM.....	16
1. FUSTAT'IN KURULUŞUNA KADAR MISIR'DA FETİH HAREKETLERİ	16
1.1 Mısır'ın Fethi İçin İzin Alma	16
1.2 Mısır'ın Fethi İçin Yola Çıkış	18
1.3 Ferma'nın Fethi	21
1.4 Bülbeys'in Fethi	22
1.5 Ümmü Düneyn'in Fethi.....	22
1.6 Babilon Kalesi'nin Fethi	24
1.7 İskenderiye'nin Fethi.....	32
İKİNCİ BÖLÜM	36
2. FUSTAT'TA İSKAN FAALİYETLERİ.....	36
2.1 İslâm'da Şehircilik	36
2.2 Fustat'ın Şehir Olarak Seçilmesi	38
2.3 Fustat'ın Adlandırılması.....	44
2.4 Fustat'ın Sınırları ve Coğrafyası	46
2.5 Fustat'ın Kuruluşu ve İlk Yerleşim	51
2.5.1 Mahalleler.....	54
2.5.1.1 Ehlu'r-Râye Mahallesi	55
2.5.1.2 Hamrâvât Mahallesi	56
2.5.1.3 Lefif Mahallesi	58
2.5.1.4 Zâhir Mahallesi	58
2.5.1.5 Diğer Mahalleler	59
2.6 Göç Faaliyetleri	66
2.7 Nüfus Değişimi.....	70

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	74
3. FUSTAT'TA İMAR FAALİYETLERİ	74
3.1 Mescidler	74
3.2 Dârülimâre	80
3.3 Hamamlar	82
3.4 Evler	84
3.5 Cadde ve Sokaklar	87
3.6 Kale-Sur ve Hendek	89
3.7 Kanallar- Setler	91
3.8 Köprüler	94
3.9 Çarşı-Pazarlar	94
3.10 Hastaneler	96
3.11 Meralar	96
3.12 Hipodrom	97
3.13 Bahçe	97
3.14 Daru'r-Rızk	98
3.15 Kiliseler	99
3.16 Mezarlıklar	101
SONUÇ	103
KAYNAKLAR	106
EKLER	114
ÖZ GEÇMİŞ	120
ORİJİNALLİK RAPORU	121

EKLER

Sayfa

EK 1 Fustat Arazisi.....	114
EK 2 Fetih Esnasında Babilon Kalesi.....	116
EK 3 Fatimîlerden Sonra Fustat'ı Gösteren Harita.....	117
EK 4 Fustat'taki Mahalleleri Gösteren Harita.....	118
EK 5 Fustat'taki Kiliseler	119

KISALTMA VE SEMBOLLER LİSTESİ

bk.	: bakınız
çev.	: Çeviren
ed.	: editör
h.	: hicrî
Hz.	: Hazreti
İA.	: İslâm Ansiklopedisi
m.	: Miladî
m.ö.	: Milâttan önce
m.s.	: Milâttan sonra
M.Ü.İ.F.D.	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
ö.	: ölümü
tah.	: tahkik eden
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
vb.	: ve benzeri

TEŞEKKÜR

Bu çalışmanın gerçekleştirilmesinde büyük emeği geçen değerli danışman hocam sayın Doç. Dr. Cahid Kara'ya teşekkürü borç bilirim.

Buna ek olarak gerek maddi gerekse manevi desteklerini esirgemeyen ve motivasyon kaynağım olan aileme, özellikle annem Gülfiye Gezici'ye, ablam Betül Koca'ya, kardeşlerim Esra, Zeynep ve Behiye Elif'e bu vesileyle teşekkürlerimi ve sevgilerimi sunarım.

GİRİŞ

İslâm tarihi alanıyla ilgili yazılan tezlerin ve eserlerin zaman zaman sosyal, kültürel ve hatta mimari konulardan ziyade daha çok siyasî ağırlıklı olduğu görülmektedir. Buna paralel olarak kaynaklardaki siyasî konulardaki bilgilerin de daha detaylı olduğu ve çeşitli eserlerde yer aldığı görülmektedir. Son yıllarda sosyal ve kültürel konulardaki tezlerin sayısı artmış olsa da özellikle İslâm'da şehircilik faaliyetleriyle ilgili çalışmalarda hala eksiklikler mevcuttur. Özel olarak ise İslâm'da imar ve iskân çalışmalarını ele alan eserler çok daha azdır. Genellikle bunlar şehir tarihi çalışmalarında şehirlerin fizikî yapısı şeklinde veya dönemlere göre imar faaliyetleri şeklinde ele alınmıştır. Bu çalışmalarda da Mısır'ın başkenti Fustat'a yer verilmekle birlikte tafsilatlı bilgi ve değerlendirme yapılmadığı görülmektedir. Araştırmalarda karşılaşılan bu gibi durumlar bu alanda çalışma yapılması konusunda bizi teşvik etmiştir. Biz de bu alandaki eksiklikleri biraz olsun gidermek ve söz konusu alana katkı sağlamak için ilgili alandan bir konu seçmeyi tercih etmiş bulunmaktayız.

Araştırmamız, Hulefâ-yı Râşidîn dönemi halifelerinden Hz. Ömer zamanında Fustat şehrinin kuruluşundan Emevîlerin sonuna kadar Fustat'ta iskân ve imar faaliyetlerini kapsamaktadır. Bu süre yaklaşık yüz on seneye tekabül etmektedir. Bu süre içerisinde Fustat'ta gerçekleşen imar ve iskân faaliyetlerine yer verilmekle birlikte zaman zaman konuya açıklık getirmek amacıyla bunlara sebep olan siyasî olaylar, şehrin etnik ve ekonomik yapısı, gayrimüslimlerle ilişkiler gibi konulara da değinilmiştir. Ayrıca tek başına bir şehirden yola çıkarak bütün İslâm şehirlerini kapsayacak bir genellemeye gitmek yanlış sonuçlar ortaya çıkarabileceğinden diğer şehirlerle karşılaştırma yapılarak Müslümanlar tarafından kurulan ilk şehirlerde nelere dikkat edildiği, bunların hangisinin Fustat'ta uygulandığına da yer verilmiştir.

Çalışmanın ana kaynaklarını arkeolojik çalışmalardan elde edilen bilgiler ve tarihi kaynaklar oluşturmaktadır. Bunlardan arkeolojik bilgiler birinci el bilgi olduğundan önem arz etmektedir. Bölgenin topografik yapısı bu çalışmalarda edinilen bilgilerden sağlanmıştır. Tarihi kaynaklar ise kimi kaynak bilgileri dağınık verdiğinden zorluk olsa da kimisi de derli toplu vererek işimizi kolaylaştırmıştır. Ayrıca Tarihi kaynakların nakilci anlayışla rivayetleri aktarması sebebiyle bilginin sıhhatini ölçmek için başka kaynaklarla karşılaştırmaya gidilmiş, bazen rivayetler

arasında tercih yapıp sadece seçilen rivayet aktarılırken bazen de var olan rivayetler sunulduktan sonra seçilen rivayet sebebiyle birlikte belirtilmiştir. Fakat konumuzla alakalı bilgi veren eserlerin sınırlı olduğu ve bu yüzden çalışmamızda esas alınan kaynakların genellikle aynı eserler üzerinden devam ettiği belirtilmelidir.

Çalışmamız giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında Mısır'ın Müslümanlar tarafından fethinden önceki durumu ve Mısır'la gerçekleşen ilişkiler ele alınmaktadır.

Tezimizin birinci bölümü Mısır'ın fethine ayrılmıştır. Konumuz Fustat'ta gerçekleşen iskân ve imar faaliyetlerini kapsamaktadır. Buna rağmen Müslümanlar Mısır'ı fethederken yaşanan olaylar, sonrasında gerçekleşen iskân ve imar faaliyetlerini etkilemiştir. Sahip oldukları bu canlı ilişki Mısır'ın fethini ayrıntılı olarak incelememize ve ayrı bir bölüm ayırmamıza sebep olmuştur.

İkinci bölüm ise iskân faaliyetlerine ayrılmıştır. Fakat bundan önce şehrin kurulacağı yerin belirlenmesi gereklidir. Bu yüzden bu bölümde şehrin kurulacağı yerin nasıl seçildiği, bölgenin coğrafyası, isimlendirilmesi gibi konulara da yer verilmiştir. Daha sonra müslümanların şehre iskânı bağlamında mahalleler, süreç esnasında gerçekleşen göç faaliyetleri ve kaynaklardaki bilgilere göre artan nüfus incelenmiştir.

Üçüncü bölüm ise imar faaliyetlerinin yer aldığı bölümdür. Bu bölümde mescid, darü'l-imâre, hamam, cadde- sokak, çarşı-pazar, kaleler, kanallar, kiliseler, evler, daru'r-rızk, hipodrom, bahçe, mezarlıklar vb. başlıklar altında şehirde gerçekleşen her türlü imar faaliyeti incelenmiştir.

1. Araştırmanın Metodu ve Kaynakları

Konu belirlenirken ve belirlendikten sonra kütüphanelerden ulaşılabilen bütün kaynaklar taranmış, toplanmış ve konularına göre tasnif edilmiştir. Fakat konumuzla ilgili önemli bilgilerin belirli kaynaklarda bulunduğu görülmüştür. Fakat Fustat'taki imar ve iskân faaliyetleriyle ilgili ilk döneme ait eserlerde çalışmamızla ilgili bilgilerin fazla bulunmamasından dolayı çoğunlukla daha geç döneme ait eserlerden istifade edilmiştir.

Genel tarih kitaplarının çoğunun sadece siyasî ve önemli olayları ele almış olması sosyal ve kültürel alandaki bilgilerin kısıtlı olmasına, özellikle ilgilenilen zaman ve mekânla ilgili bilgilerin genel tarih kitaplarında çok sınırlı olmasına sebep

olmuştur. Konunun spesifik bir konu olması ve sadece belirli kaynaklarda bilgilerin yer alması kaynaklar listesinin kısır bir döngüde dönmesine sebep olmuştur.

Bu durum konuyla ilgili en çok faydalanılan kaynakların özellikle Mısır'ı ve onunla ilgili konuları ele alan eserler olmasına sebep olmuştur. . Bunlara Mısır'ı birçok açıdan ele alan eserlerden İbn Abdülhakem'e (ö. 214/829) ait *Fütûhu Mısır ve aḥbâruhâ ve fethu İfrîkiyye ve 'l-Mağrib ve 'l-Endelüs*, Kindî'nin (ö. 252/866 [?]) *Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât* ı, İbn Dokmak'ın (ö. 809/1407) *Kitâbü'l-İntişâr* ı, Makrîzî'nin (ö. 845/1442) *el-Mevâ'iz ve 'l-i'tibâr bi-(fî) zikri 'l-hıtat ve 'l-âsâr* ı, Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *Hüsnü 'l-muḥâḍara fî tarihi Mısır ve 'l Kâhire*'sı ve Ebû Salih'in *Churches and Monasteries of Egypt and Some Neighbouring Countries* adlı eseri örnek gösterilebilir.

Bunlar arasında çalışmamızın ilk bölümü olan Mısır'ın fethinde en çok istifade edilen kaynak, konuyu ayrıntılı bir şekilde ele alan İbn Abdülhakem'e (ö. 214/829) ait *Fütûhu Mısır ve aḥbâruhâ*'dır. Bu eser sadece Mısır'ın fethi bahsinde değil aynı zamanda Fustat'taki imar ve iskân faaliyetleri konularında da çokça istifade edilen bir kaynak olmuştur. Fakat Mısır'ın fethi dışındaki konularda özellikle iskân faaliyetlerini çok dağınık bir şekilde anlatması ve kimi zaman eksik bilgiler bulunması gibi sebeplerden dolayı eserden istifade ederken zorluklarla karşılaşmıştır. Ayrıca Belâzürî'nin (ö. 279/892-93) *Fütûhu 'l-büldân* adlı eseri de ayrıntılı olmasa da önemli yerlerde konuya açıklık getiren bilgiler vermesi sebebiyle mühimdir. Bu eserden de gerek Mısır'ın fethi konusunda gerekse imar faaliyetleri bahsinde istifade edilmiştir.

Ya'kübî (ö. 292/905'ten sonra), İbn Hurdazbih (ö. 300/912-13), Makdîsî (ö. 390/1000 civarı), İstahrî gibi müelliflerin coğrafya eserleri de taranmış, fakat bu eserlerde çalışmamızla ilgili fazla bilgi bulunmamasından dolayı sadece mekânların konumları hakkında istifade edilmiştir. Bununla birlikte bu eserlerden konumuzla ilgili en önemli bilgileri sunan eser Yâkût'un (ö. 626/1229) *Mu'cemü 'l-Büldân* adlı eseri olmuştur. Bu eser kapsamlı olduğundan çalışmamızın ana bölümleri olan iskân ve imar faaliyetlerinde istifade edebileceğimiz bilgiler içermektedir.

Taberî'nin (ö. 310/923) *Târih*, İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233) *el-Kâmil fî't-târih*, İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *el-Bidâye ve'n-nihâye* gibi genel tarih kaynaklarından da faydalanılmakla birlikte, ilgilenilen zaman ve konuyla ilgili bu kitaplardaki bilgilerin çok sınırlı olduğu gözlemlenmiştir. Bu yüzden bu

kaynaklardan genel olarak sadece herhangi bir siyasî olay sonucu imar ve iskân faaliyeti gerçekleştiyse bu eserlerde bilgi bulunduğu fark edilmiş gerekli görülen yerlerde bu eserlerden de faydalanılmıştır.

Bunların dışında Makrîzî'nin ve Süyûtî'nin eserleri İbn Abdülhakem'deki bilgileri aynen nakletmekle birlikte Fustat'taki iskân ve imar faaliyetleriyle ilgili zaman zaman Kindî (ö. 350/961) ve Kudâî (ö. 454/1062) gibi eserleri günümüze ulaşmayan müelliflerin eserlerinden alıntılar yapmalarından dolayı bu eserleri *Fütûhu Mısr* 'dan farklı kılmaktadır. Bu müelliflerden özellikle Makrîzî çalışmamız ile ilgili çok önemli bilgiler sunmaktadır.

İbn Dokmak 14. yy.'da yaşamış bir müellif olmasına rağmen *Kitâbü'l-İntişâr*'ı eserinin günümüze ulaşan dördüncü ve beşinci cüzlerinden dördüncü cüzünde kuruluşundan itibaren Fustat şehrini incelemiştir. Yapılan imar faaliyetlerinin hepsi için ayrı başlıklar açmış, her bir faaliyeti eline ulaşan bilgiler doğrultusunda bir kaç cümleyle de olsa aktarmaya çalışmıştır. İlgilendiğimiz dönemden çok uzak bir zamanda yaşamış olması konumuz olan dönemle ilgili bilgileri ayırt etmemizi zorlaştıran unsurlardandır. Fakat zikrettiği faaliyetlerin neredeyse tümünde yapılan faaliyetlerle ilgili nerede ve ne zaman yapıldığı gibi ayrıntılı bilgiler vermiştir. Verdiği bilgilerdeki işaretlerden yararlanılarak çalışma alanımız olan Hulefâ-yi Râşidin ve Emevîler döneminde gerçekleştirilen faaliyetler tespit edilmiştir. Aynı şekilde Makrîzî ve Süyûtî de ilgilenilen döneme kıyasla geç bir dönemde yaşamış olmalarına rağmen konumuzla ilgili çok önemli bilgiler vermektedir. Bu eserlerden faydalanırken bilginin ilgilenilen döneme ait olup olmadığına özen gösterilmiş, yapılan faaliyetle ilgili verilen bilgilerdeki kârinelerden tespitler yapılmıştır. Özellikle bu üç eserden iskân ve imar faaliyetlerindeki birçok başlıkta istifade edilmiştir. Makrîzî'nin eserini önemli kılan diğer bir sebep ise kendisinden önce hıtat türünde eserlerin çok fazla telif edilmemesidir.

Benzer bir örnek ise Kalkaşendî'ye (ö. 821/1418) ait inşa sanatıyla ilgili *Şubhu'l-a'şâ fi şinâ'ati'l-inşâ* adlı eserdir. Kabilelerin şehre yerleşimi ve özellikle şehirdeki iskân faaliyetleri konusunda verdiği bilgilerden çokça istifade edilmiştir.

Bunlar dışında İbn Tağrıberdi'ye (ö. 874/1470) ait *en-Nücümü'z-zâhire* ve İbn İyas'a (ö. 930/1524 [?]) ait *Bedâ'i'u'z-zühûr* adlı eserler de özellikle Mısır'ın fethi konusunda atlanmaması gereken eserlerdir.

Bunlara ek olarak Kindî'nin *Kitâbu'l-Vûlat*'ı da çalışmamız için önemli te'lif eserlerdendir. Eser Mısır'a atanan vali ve kadıları ele alırken bu valiler tarafından Fustat'ta yapılan faaliyetleri de içerdiğinden önem arz etmektedir. Bu sebeple çalışmanın ana bölümlerinde istifade edilen eserlerden olmuştur.

Ebû Sâlih'in eseri *Churches and Monasteries of Egypt and Some Neighbouring Countries* de özellikle bölgedeki Hristiyanların mahallesi ve kiliselerle ilgili başlıklar için önemli bir eserdir.

Mısır'ın fethi bahsinde faydalanılan kaynaklardan biri Nadir Özkuyumcu tarafından yazılan *Fethinden Emeviler Devrinin Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika* isimli doktora tezidir. Adem Apak'a ait *İslâm Siyaset Geleneğinde Amr b. el-Âs* adlı eser ve Hz. Ömer Döneminde Müslümanların Mısır'ı Fethi adlı makale de önem arz etmektedir. Oryantalist yazar Butler'a ait kitap *Arab Conquest of Egypt*'i de zikretmek gereklidir.

Bunun dışında Fustat şehriyle ilgili İngilizce bir eser mevcuttur. Wladyslaw Kubiak'a ait *al-Fustat Its Foundation and Early Urban Development* adlı bu eser hem arkeolojik bulguları hem de temel kaynakları esas alarak ortaya koyulmuş olması sebebiyle çalışmamızın temel kaynaklarından biri olmuştur.

İslâm şehirlerindeki iskân faaliyetleriyle ilgili Tahsin Koçyiğit'a ait bir doktora tezi mevcuttur. *İslâm Tarihinin İlk Yıllarında (h. 1-41 / M. 622-661) İskân* adlı bu çalışmadan özellikle Fustat'ta iskân faaliyetleri kısmında faydalanılmakla birlikte sadece Hulefâ-yı Râşidîn dönemini ele alması sebebiyle çalışmamızdan ayrılmaktadır. İmar faaliyetleriyle ilgili ise Fatih Erkoçoğlu'na ait *Başlangıçtan Emevîlerin Sonuna Kadar İmar Faaliyetleri* ile Mustafa Necati Barış'a ait Hz. Ömer Döneminde Bayındırlık Faaliyetleri adlı iki yüksek lisans tezi mevcuttur. Bahsedilen ilk tez diğer İslâm şehirlerindeki imar faaliyetleriyle ilgili değerli bilgiler veren bu tez Fustat'taki faaliyetlerle ilgili sadece en önemlilerini zikredip tafsilatlı bilgi vermediği görülmüştür. İkinci tezden ise Hz. Ömer döneminde gerçekleşen imar faaliyetleri konusunda faydalanılmıştır.

Ayrıca bunların dışında 2020 yılında Yılmaz Çelik'e ait *Fustat* adlı bir eser çıkmıştır. Bu eserdeki mimari yapılar ile çalışmamızdaki imar faaliyetlerindeki başlıkların bazıları paralellik arz etse de bu eserin yine sadece Hulefâ-yı Râşidîn dönemiyle sınırlı kalması çalışmamızdan ayrılan en önemli noktadır. Sadece ele alınan dönem değil, buna ek olarak bahsi geçen eserin Fustat'ı birçok açıdan ele

alması sebebiyle iskân ve imar faaliyetleri konusunda ayrıntılı bilgi vermediği gözlemlenmiştir.

Bahsi geçen eserlerden gerekli atıflarla faydalanılmakla birlikte çalışmamız, gerek kapsadıkları dönem gerek ortaya atılan tartışmalarla bu eserlerden ayrılmaktadır. Bu çalışmada konuya farklı bir boyut ve bakış açısı kazandırılmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda adı geçen eserlerden faydalanılmakla birlikte birinci el kaynaklar tekrar ele alınıp onlar tarafından tartışılmayan konular ele alınmış, tartışılan konular ise tekrar değerlendirmeye tâbii tutulmaya çalışılmıştır. Kimi zaman onların fikirlerine iştirak edilmiş, kimi zaman da farklı bir fikir ortaya atılarak gerekçeleriyle birlikte savunulan fikir açıklanmaya çalışılmıştır.

2. Fethine Kadar Mısır ile İlişkiler

2.1 Müslümanların Fethinden Önce Mısır'ın Durumu

Mısır'ın fethine geçmeden önce, fetih esnasında ve sonrasında gerçekleşen olayları daha iyi kavramak için, fethedilmeden önce Mısır'ın idarî, siyasî, etnik ve dini yapısından kısaca bahsetme ihtiyacı duyulmuştur. Çünkü fethinden önce ülkedeki bu yapılar, fethinden sonra kendini ülkenin her yerinde göstermektedir. Mısır'ın fetihten önceki idarî ve siyasî durumunu öğrenmek fethedilirken kime karşı mücadele edildiğini ve sonrasında gerçekleşen olayları idrak etmek için önemlidir.

Bir ülkenin coğrafi konumu onun diğer ülkeler tarafından anavatan olarak seçilmesinin ana unsurlarından biridir. Mısır ise bu açıdan uygun koşullara sahip bir ülkedir. Afrika kıtasının kuzeydoğusunda bulunan bu ülkenin kuzeyinde Akdeniz ve doğusunda Kızıldeniz olmak üzere iki denize, güneyinde Nûbe ve batısında Libya olmak üzere iki Afrika ülkesine sınırı vardır.¹

Mısır'ın sınırları, coğrafya kaynaklarında uzunluk bakımından Mısır'ın kuzeydoğu sınırında bulunan iki yerleşim yeri olan Refâh ile 'Arîş arasındaki Şecereteyn denilen ağaçlık alandan Üsvân'a kadar, genişlik bakımından ise Berkâ ile Eyle arasındaki kısım olduğu, bu uzaklığın bir insanın kırk gün yürüyerek gidebileceği mesafeye tekabül ettiği söylenmektedir.²

Mısır kaynaklarda iklim ve yeryüzü şekilleri bakımından Aşağı Mısır (Esfelü'l-Arz) ve Yukarı Mısır (Sa'îdü Mısır) olmak üzere iki bölgeye ayrılmıştır³. Kaynaklarda bunun yerine yeryüzü şekillerinden dolayı ayrıldığını kanıtlar nitelikte

¹ Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed el-Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-(fi) zikri'l-hutat ve'l-âsâr*, tah. Dr. Muhammed Zeynuhum - Medîha eş-Şerkâvî (Kahire: Mektebe Medbûlâ, 1997), 1/44.

² Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Abdilhakem el-Mısri el-Kureşî İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve aḥbâruḥâ ve fethu İfrîkiyye ve'l-Mağrib ve'l-Endelüs* (Beyrut- Lübnan: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 2014), 16; Ebü'l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdillâh b. Hurdâzbih İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2008), 77; Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasibî el-Bağdâdî İbn Havkal, *Şûretü'l-arz* (Leiden: Brill, 1938), 132; Ebü Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldân* (Beyrut: Daru's-Sadîr, 1977), 1-5/545; Ebü Yahyâ Cemâlüddîn Zekerîyyâ b. Muhammed b. Mahmûd Kazvînî, *Âsâru'l-bilâd ve aḥbâru'l-ibâd* (Göttingen: Dieterichschen Buchhandlung, 1848), 174; Makrîzî, *el-Hutatü'l-Makrîziyye*, 1/47; Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî Kalkaşendî, *Şubḥu'l-a'sâ fî şinâ'ati'l-inşâ* (Kahire: Daru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1914), 3/314-315; Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrıberdî el-Atâbekî el-Yeşbugavî ez-Zâhirî İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısr ve'l-Ḳāhire* (Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1929), 1/36-37.

³ Sârimüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Aydemir el-Alâî el-Mısri İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntişâr li-vâsıfati 'ikdi'l-emşâr*, tah. Karl Vollers (Frankfurt: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1992), 4/2; Makrîzî, *el-Hutatü'l-Makrîziyye*, 1/532; Kalkaşendî, *Şubḥu'l-a'sâ fî şinâ'ati'l-inşâ*, 3/314-315.

Vadi ve Delta, iklim farkına vurgu yapmak için de Akdeniz Mısırı ve Afrika Mısırı dedikleri görülmektedir. Bu iki bölge arasındaki sınır ise Kahire'nin güneyinde yer alır. Buna göre Akdeniz'e sınırı olan kısım Delta, Aşağı Mısır ve Akdeniz Mısır'ı diye, daha güneyde kalan kısım ise Vadi, Yukarı Mısır ve Afrika Mısır'ı olarak isimlendirilmektedir.⁴

Ülkenin konumu uluslararası ticaret ve ulaşım bakımından önem taşımaktadır. Ülkede yer alan Nil nehri de tarım ve ulaşım imkânı sağladığından yerli halkın geçim kaynağı olarak önem arz etmektedir. Sahip olduğu bu özellikler onun geçmişten günümüze birçok devlet tarafından anavatan olarak seçilmesini sağlamış ve bu topraklar için savaşılmasına sebep olmuştur. Bu da onun tarihinin diğer birçok devlete kıyasla çok daha geriden başlamasını sağlamıştır.

Mısır'ın Nil sayesinde yerleşime müsait olması onun bilinen tarihinin milattan önce dört binlere kadar geriye gitmesine sebep olmuştur. O dönemden bugüne kadar birçok kalıntı bulunmasına rağmen hala arkeolojik çalışmalar devam etmektedir.

Mısır tarih boyunca birçok millete ev sahipliği yapmıştır. Bunlar sırayla kaynaklarda Eski (m.ö. 2778- 2413)⁵, Orta (m.ö. 2065-1585)⁶ ve Yeni (m.ö. 1580-1085)⁷ krallıklar olmak üzere dönemlere ayrılmış bu krallıklar firavun denilen hükümdarlar tarafından yönetilmişlerdir.⁸ M.ö. 525 yılında Persler tarafından ele geçirilen Mısır, m.ö. 333 yılına kadar onların yönetiminde kalmıştır.⁹ Sonra sırasıyla Büyük İskender'in (m.ö. 332-30), Romalılar'ın (m.ö. 30- m.s. 395) ve Bizans'ın yönetimine geçmiş,¹⁰ 619 yılına kadar onların elinde kalmıştır. Bundan sonra on yıl kadar bölgeye Sâsânîler hükmetmiş yönetiminden sonra 628'de Bizans Mısır'ın yönetimini tekrar ele geçirmiştir.¹¹

⁴ Afet İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti* (Ankara: Türk Tarih KuRumu Basımevi, 1987), 3.

⁵ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, 64.

⁶ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, 77.

⁷ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, 99.

⁸ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, 64.

⁹ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, 161.

¹⁰ Hilal Güngör, "Mısır -Tarih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/557.

¹¹ Casim Avcı, "Mısır- Bizans Dönemi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/558.

Bizans'ın elinde bulunan bu topraklarda bazı iç problemler mevcuttu. Farklı dinlere mensup kişiler de bulunmakla birlikte halkın çoğunluğunu Ya'kûbî¹² mezhebine mensup Kıptîler¹³ oluşturmaktaydı. Mısır'ın yerli halkı Kıptîler, 451'de toplanan Kadıköy Konsili'nde Nestûrîlikle¹⁴ birlikte din dışı kabul edilen monofizitlik mezhebine mensuptular. Bu konsilde Hz. İsa'nın hem insan tabiatı hem de ilahi tabiat olmak üzere iki tabiata sahip olduğu kararı çıkmıştır. Bu karara uymayan ve Hz. İsa'nın tek tabiatı olduğunu öne süren Kıptî kilisesi takip eden yıllarda büyük işkencelere, baskılara ve ağır vergilere maruz kalmıştır. Kıptîler Kadıköy konsilinde ortaya atılan mezhebi Melkâiyye (Kral Dini)¹⁵, konsilde çıkan kararları kabul edenleri ise Melkitiler ya da Melkâniler olarak adlandırmışlardır.¹⁶ Sâsânîlerle savaş süreci bittikten sonra 631'de tekrar Mısır'ı ele geçiren Heraklîous mezhepleri uzlaştırmak ve dini birliği sağlamak amacıyla Mısır'a hem dini hem de idarî görevi olan Kyros'u (Mukavkıs)¹⁷ atamıştır.¹⁸ Fakat Kyros, Kıptîler üzerindeki baskı ve şiddeti daha da artırmış¹⁹ ve halka ağır vergiler yüklemiştir.²⁰ Bunun en çarpıcı örneği Mısır Sâsânîler'in elindeyken Yakûbî patriği olan Bünyamin'in

¹² Hz. İsa'nın beşeri ve ilahi tabiatının birleştiğini savunan mezheptir. Mezhep Yakub Berdeai tarafından kurulduğu için bu ismi almıştır. Mücahit Yüksel, *Emevîler Döneminde Hristiyanlar* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 100.

¹³ Kıptî kelimesinin kökeni hakkında kaynaklarda üç farklı bilgi bulunmaktadır. Bunlardan biri Yunanca Aigyptos kelimesinden geldiğini söylerken, (Aziz Suryal Atiya, *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, çev. Nurettin Hiçyılmaz (İstanbul: Doz Yayınları, 2005), 28.) ikinci bir bilgi Mısır'da bulunan antik bir şehrin ismi olan "Koptos"tan aldığını belirtir. (Gaston Wiet, "Kıptîler", *İA* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1967), 716; Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, "Kıptîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/424.) Arapça kaynaklarda ise Eski Mısır Kralı olan Hz. Nuh'un torunu Mizraim'in oğlu Kuftaim'in isminden geldiği rivayet edilmektedir. (Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 1/56-70. Araplar da Mısır için Kıptîlerin Evi anlamında Daru'l-Kıpt ifadesini kullanmışlar, (Atiya, *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, 28.) Hristiyanlığın Mısır'a girişinden sonra Mısır halkı bu dine girmiş ve Mısır'ın yerli halkından olan Hristiyanlara bu ifade kullanılmıştır. (DİA, "Kıptîler", 25/424; Mustafa Erdem, "Kıptî Kilisesi Üzerine Bir Araştırma", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36/1 (1997), 145.)

¹⁴ Roma İmparatorluğuna bağlı Maraş şehrinde doğan Nestûr tarafından ortaya atılan bir mezheptir. Bu mezhepte Hz. İsa'nın hem ilahi hem de beşeri iki tabiatı olduğu savunulmaktadır. Yüksel, *Emevîler Döneminde Hristiyanlar*, 102.

¹⁵ Alfred J. Butler, *The Arab Conquest Of Egypt and The Last Thirty Years of Roman Dominion* (Oxford: Clarendon Press, 1902), 179.

¹⁶ Butler, *The Arab Conquest Of Egypt*, 45-46.

¹⁷ Bu kelime Hz. Muhammed'in mektubunda da yöneticiyi ifade etmek için kullanılmış bir unvandır. Kelimenin kökeni hala tespit edilemese de tahminler mevcuttur. Bunlar arasında en yaygın kanaat Mısır'ın fethi esnasında Mısır'da yönetici olan Kyros'un İskenderiye'ye atanmadan önce Kafkasya'da çalıştığı için Grekçe Kafkaslı anlamındaki ifadeden geldiği yönündedir. A. Grohmann, "Mukavkıs", *İA* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979), 8/569-570; Nadir Özkuyumcu, "Mukavkıs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/137. Ayrıntılı bilgi için bk. Butler, *The Arab Conquest Of Egypt*, 508-526.

¹⁸ Butler, *The Arab Conquest Of Egypt*, 174.

¹⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Butler, *The Arab Conquest Of Egypt*, 174-193.

²⁰ Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 1/219.

kardeşi Menas'ın başına gelenlerdir. Butler'ın verdiği bilgiye göre derisinden yağ akana kadar yakılmış, dişleri sökülümüş, kum dolu bir çuvala konulup ok atılmış yine de Menas Kadıköy konsilinde çıkan kararları kabul etmemiştir.²¹ Yakûbî patriği Bünyamin ise Bizans tarafından işgal edilince karşılaşacağı muameleyi tahmin etmiş olacak ki Müslümanlar'ın bölgeyi fethine kadar (yaklaşık 11 yıl) yıllarca kaçmıştır.²²

Müslümanlar tarafından fethedilene kadar Kıptîler uzun yıllar dindaşları tarafından mezhep özgürlüğünden mahrum bırakılmışlardır. Yaşadıkları bu durum daha sonra da değinileceği gibi Kıptîlerin Müslümanların Mısır'ı fethine verdikleri tepkiyi de etkileyecektir. Hatta Kyros'un tavrı fetih için zemin hazırlamıştır.²³

2.2 İslâm Öncesi Dönemde Mısır ile İlişkiler

Hicaz bölgesinin genel olarak tarım ve hayvancılığa müsait olmayışı, buradaki insanları topraktan bağımsız bir geçim kaynağı olan ticarete yönlendirmişti. Çok seçeneği olmayan Mekkelilerin çoğu ticaretle geçimini sağlamaktaydı. Ticaret için gittikleri yerler sayesinde diğer milletleri tanıma imkânı buluyorlardı. Ticaret için gidilen yerler genel olarak Suriye, Irak, Mısır, Yemen ve Habeşistan'dı.²⁴ Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634), Hz. Ömer (ö. 23/644), Ebû Süfyân (ö. 31/651-52), Velîd b. Mugîre (ö. 1/622), Ümeyye b. Halef (ö. 2/624) ve daha birçok Kureyşli ticaretle uğraşmaktaydı.²⁵ Hz. Peygamber'in de nübüvvetten önce ticaretle uğraştığı, küçükken amcası Ebû Tâlib (ö. 619) ile birlikte ticaret için Şam'a gittiği bilinmektedir.²⁶

Kaynaklarda Câhiliye döneminde ticaretle uğraşanlardan Muğîre b. Şu'be'nin (ö. 50/670) ticaret için Mısır'da bulunduğu sırada Mukavkıs'la görüştüğü

²¹ Butler, *The Arab Conquest Of Egypt*, 184.

²² Butler, *The Arab Conquest Of Egypt*, 176-179.

²³ Butler, *The Arab Conquest Of Egypt*, 175.

²⁴ Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. el-Hasen Merzûkî, *el-Ezmine ve'l-emkine* (Beyrut- Lübnan: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1996), 382-387; Cevad Ali, *el-Mufasssal fî tarihi'l-Arab kable'l-İslâm* (Bağdat: Camiatu Bağdat, 1993), 7/227-232, 285-287; Muhammad Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Mehmet Yazgan (İstanbul: Beyan Yayınları, 2016), 37-38, 785; Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî-Dini- Kültürel- Sosyal İslâm Tarihi*, çev. İsmail Yiğit - Sadreddin Gümüş (İstanbul: Kayihan Yayınları, 2011), 1/85-86.

²⁵ Neşet Çağatay, *İslâmdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı* (Ankara: Mars T. ve S. A. Ş. Matbaası, 1957), 141-142.

²⁶ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısırî İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye* (Beyrut: Dâru'l-Kitabu'l-Arabî, 1990), 1/204-205.

nakledilmektedir.²⁷ Amr b. Âs'ın (ö. 43/664) da Mısır'a ticaret amacıyla sık sık gittiği, Arabistan esanslarını ve Tâif derilerini Mısır'a sattığı nakledilmektedir.²⁸

Amr b. Âs'ın ticaret amacı dışında yardımcı bir papazla Mısır'a gittiği, bu ziyareti esnasında gelecekte Mısır'ın yöneticisi olacağına işaret eden bir durumla karşılaştığı rivayet edilir. Bu rivayete göre; Beytûlmakdis'e ticaret için gitmiş olan Amr, kervanın develerini otlatmaktadır. O sırada oradan susamış bir papaz geçer. Amr b. Âs ona suyundan ikram eder ve gece onu misafir eder. Gece papaz uyurken papazın yatağının yanındaki delikten bir yılan çıkar, Amr da onu okuyla öldürür. Sabah uyandığında ölü yılanı gören papaza Amr b. Âs olanları anlatır. Papaz bunu duyunca hem onu susuzluktan hem de yilandan kurtardığı için diyet bedeli olarak iki bin dinar ödemek ister. Fakat o kadar para yanında bulunmamaktadır. Bu yüzden Amr b. Âs'a beraber memleketi Mısır'ın İskenderiye şehrine yolculuk yapmayı teklif eder ve orada parayı ödeyeceğini söyler. Amr b. Âs, böyle bir yeri ilk defa duyduğunu, arkadaşlarına danışıp karar vereceğini söyler. Danıştıktan sonra arkadaşlarından birini de yanına alarak gitmeye karar verir. Bir ay süren bir yolculuktan sonra Mısır'a vardıklarında, Amr b. Âs İskenderiye'nin binaları, zenginliği ve nüfusu karşısında şaşırmıştır. Bu sırada Mısır'da bir bayram kutlanmaktadır. Bu bayramda ülkenin kralları ve soyluları altın kaplı bir topu birbirlerine atarak gelecek yöneticilerini seçmektedirler. Top, o sırada meydana bulunan Amr'ın kucağına düşmüş, herkes şaşırmıştır. Papaz Amr'ı tanıtmış, kendisini iki kere kurtardığını söyleyerek iki bin dinar toplamalarını söylemiştir. Toplanan para Amr'a verilmiş, Amr arkadaşıyla birlikte geri dönmüştür. Verilen paranın yarısını da arkadaşlarına vermiş, yarısını kendi almıştır ve böylece Amr, Mısır'a giriş çıkış yollarını öğrenmiştir.²⁹

Amr b. Âs'ın ileride Mısır'ın yöneticisi olacağına işaret olarak rivayet edilen bu rivayet bir çok açıdan problemlidir. Rivayete göre Amr b. Âs hiç tanımadığı birisiyle hiç bilmediği bir yere bir aylık yolculuk yapmıştır. Hiç tanımadığı birisiyle, bu kadar uzun bir yolculuğa çıkması mantıklı gözükmemektedir. Ayrıca

²⁷ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî Süyûtî, *Hüsni'l-muhâdara fî tarihi Mısr ve'l Kâhire*, tah. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim (Kahire: Daru'l İhya'u-Kütübî'l Arabiyye, 1967), 1/102-104; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 264.

²⁸ Hasan İbrahim Hasan, *Tarihu Amr b. Âs* (Kahire: Mektebetu Medbuli, 1996), 40; Çağatay, *İslâmdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, 141-142.

²⁹ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 57-59; Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 1/444-447; Süyûtî, *Hüsni'l-muhâdara*, 1/94-96; el-Hanefî İbn İyas Muhammed b. Ahmed, *Bedâ'i'u'z-zühûr fî vekâ'i'i'd-dühûr* (Kahire: Daru'l-Kutub ve Vesaiku'l-Kavmiyye., 2008), 92-93.

rivayette Amr b. el- Âs'ın, papaz Mısır'dan bahsettiğinde orayı bilmediğini söylemesi kaynaklardaki bilgilerle çelişmektedir. Çünkü daha önce bahsedildiği gibi, Amr b. Âs câhiliye döneminde ticaret için Mısır'a pek çok kez gitmiştir. Bunların dışında olayın ne zaman ve bahsedilen oyunun hangi krallar arasında gerçekleştiğinin zikredilmemesi teyit edilmesini zorlaştırmaktadır. Rivayette krallar diyerek çoğul ifade kullanılması ve kralların isminin zikredilmemesi rivayetteki şüpheleri arttırmaktadır. Mısır valisinin Bizans hükümdarı tarafından atandığı ve birkaç tane değil bir tane olduğu bilinen bir gerçektir. Bunu Kyros'u Heraklius'un şahsen Mısır'a vali olarak atamasından bilmekteyiz.³⁰

Rivayette Amr b. Âs'ın Mısır'ı fethedeceğinin çok önceden bilindiği imâ edilmektedir. Yani Mısır'ın fethedilmesi kehanete dayandırılmaktadır. Fakat bilindiği üzere İslâmiyet'te kehanet pek çok ayetle kesin olarak yasaklanmış, gaybı ve geleceği sadece Allah'ın bildiği vurgulanmıştır.³¹

Câhiliye döneminde Arapların Mısır'la münasebeti daha önce zikredildiği gibi ticaret ilişkileriyle sınırlı kalmıştır. Bunun dışında Câhiliye döneminde Mısır ile ilgili dikkati çeken herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

2.3 İslâmi Dönemde Mısır ile İlişkiler

Hz. Peygamber Hudeybiye antlaşmasından döndükten sonra hicretin 6. yılında diğer milletlerin liderlerine İslâm'a davet amacıyla mektuplar göndermiştir. Davet mektuplarını Habeşistan hükümdarı Necaşi, Bizans İmparatoru Heraklius, İran Kısrası, Kıptîlerin büyüğü Mukavkıs, Gassânî Kralı Hâris b. Ebû Şemir ve Benî Hanîfe kabilesinin lideri Hevze b. Ali olmak üzere altı lidere göndermişti. Gönderdiği mektuplardan sadece Necâşî'den olumlu yanıt almış, diğerleri tarafından red cevabı almıştı.³²

Hz. Peygamber'in elçisi Hâtıb b. Ebî Beltea ile İskenderiye Meliği ya da Kıptîlerin Büyüğü Mukavkıs'a gönderdiği mektup, "*Esirgeyen ve bağışlayan Allah'ın adıyla! Allah'ın kulu ve elçisi Muhammed'den, Kıptîlerin büyük başkanı Mukavkıs'a; Allah'ın selamı hakikat yolundan gidenlerin üzerine olsun! İmdi ben sana İslâm'ın daveti ile sesleniyorum. İslâm'ı kabul edersen esenliğe ulaşırsın ve*

³⁰ Butler, *The Arab Conquest Of Egypt*, 175.

³¹ el-En'âm 6/59, Neml 27/65, Sâffât 36/6-10.

³² İbn Hişam, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 4/253-254; Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*, tah. Dr. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 2001), 1/222-225.

Allah seni iki kez sevapla ödüllendirir; ama bundan kaçınırsan tüm Kıptîlerin günahını da sen üstlenmiş olursun.

“Ey kendilerine Kutsal Kitap getirilen sizler! Gelin sizinle bizim aramızda ortak olan bir kelime üzerinde, “Allah’tan başkasına kulluk etmemek, ona hiçbir şeyi ortak koşturmak ve aramızda Allah’tan başka kimseyi Efendi olarak kabul etmemek konusunda” birleşelim. Artık yüz çevirip bundan kaçınacak olurlarsa şöyle deyiniz:-“Siz şahit olun ki bizler kesinlikle (Allah’a) teslim olmuş (Müslümanlar) uz.”³³ şeklindedir ve sonunda mührüyle adı bulunmaktadır.³⁴

Hiz. Peygamber’in mektubunu okuyan Mukavkıs elçiye eğer o peygamberse, neden onu cezalandırması ve gücünü elinden alması için Allah’a dua etmediğini sorar, elçi Hâtıb b. Ebî Beltea ise Hiz. İsa’nın neden ona itaat etmeyenleri cezalandırması için Allah’a dua etmediğini sorar. Sorusuna karşı soruyla karşılaşan Mukavkıs bir saat düşündükten sonra aynı soruyu tekrarlar. Buna karşılık elçi de cevap olarak sorusunu tekrarlar. Hâtıb b. Ebî Beltea onu İslâm hakkında biraz bilgilendirir. Elçiye beş gün misafir eden Mukavkıs, çevirmen hariç etrafta kimse yokken Hâtıb b. Ebî Beltea ile görüşür. Bu görüşmede Hiz. Peygamber ve İslâm hakkında daha çok bilgi alır. Sonra bir peygamber daha kaldığını fakat bu peygamberin Şam’dan çıkacağını düşündüğünü söyler. Kıptîlerin bu dini kabul etmeyeceklerini belirtir. Hâtıb b. Ebî Beltea ve çevirmenden bu konuşmayı Kıptîlerden gizli tutmasını ister ve davete cevap mektubu yazar. Mukavkıs elçiye beş gün boyunca çok güzel ağırlar ve onu cevabî bir mektubun yanı sıra hediyelerle uğurlar.³⁵

Mukavkıs’ın cevabı ise şu şekildedir: *“Muhammed b. Abdullah’a Mukavkıs’tan. Selam. Mektubunu okudum. Belirttiğini ve çağırdığını anladım. Bir peygamber kaldığını biliyordum; Şam’da çıkacağını sanıyordum. Elçilerine ikramda bulundum. Kopt halkı yanında büyük değeri olan iki cariyeyi ve bir elbiseyi sana gönderdim. Binmen için sana bir katır hediye ettim. Selam.”* şeklindedir.³⁶

³³ Kur’ân-ı Kerîm, 3: 64

³⁴ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 49-50; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 266; Muhammad Hamidullah, *Vesâiku’s-siyâsiyye Hiz. Peygamber Döneminin Siyasî ve İdari Belgeleri*, çev. Vecdi Akyüz (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1997), 151-152.

³⁵ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 50-51.

³⁶ İbn Sa’d, *Kitâbü’t-Tabakâti’l-kebîr.*, 1/224; İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 51; Hamidullah, *Vesâiku’s-siyâsiyye Hiz. Peygamber Döneminin Siyasî ve İdari Belgeleri*, 153.

Mukavkıs'ın hediyelerini alan Hz. Peygamber sonradan oğlu İbrahim'in annesi olacak Mariye'yi kendine alırken, diğerini de ya Hassân b. Sâbit'e; ya Cehm b. Kays'a ya da Dihye b. Halîfe el-Kelbî'ye verdiği rivayet edilmektedir.³⁷

Bizans ve Sâsânîlerin içinde bulunduğu Mısır üzerindeki hakimiyet mücadelesinin sona ermiş olduğu sırada Hz. Peygamber'in bu mektubu göndermiş olması mektubun kim tarafından okunup cevaplandığı konusunda belirsizliğe yol açmıştır. Bundan dolayı Hz. Peygamber'in de Mısır'ın başında o sırada kimin olduğunu bilmediği, bu yüzden Kıptîlerin Büyüğü Mukavkıs'a diye mektubuna başladığı tahmin edilmiştir.³⁸

Mukavkıs kelimesinin kökeni hala bulunamamıştır. Fakat kelime üzerinde bazı tahminler mevcuttur. Bu tahminlerden ilki Hz. Peygamber'in mektubu gönderdiği sırada Mısır'ın Sâsânî hakimiyetinin son dönemlerinde olduğu dikkate alınırsa, Farsça'da dini başkanlara hitap şekli olan *magupati*, *maçmugan* ya da *mavpaz* kelimelerinin Arapça hali olabileceğidir. Kelimenin kökeniyle ilgili ikinci bilgi ise Arapça kaynaklarda yer almaktadır. Bu bilgiye göre, kelime yüksek tapınak anlamına gelen “kavs” kelimesinden gelmekte, Mukavkıs kelimesi ise büyük duvarcı ustası anlamına gelmektedir.³⁹

Kelimeyle ilgili son tahmin ise Hz. Peygamber'in mektubunu okuyan kişinin, Mısır Müslümanlar tarafından fethedilirken karşılaşılan Kyros adlı Melkiti patriği olduğu düşünüldüğünden ortaya çıkmıştır. Bu tahmine göre, kelime Kyros'un İskenderiye'ye patrik olarak gelmeden önceki görev yeri Kafkasya'ya ithafen Kafkasyalı'nın Grekçesi Kaukasios kelimesinden gelmektedir.⁴⁰ Hz. Peygamber'in kelimeyi kullanışından yola çıkarak bu tahminlerden ilkinin daha yerinde olduğu gözükmemektedir. Buna göre Hz. Peygamber Mukavkıs kelimesini Mısır'daki dini lidere hitap amaçlı kullanmıştır.

İslâm tarihi kaynakları Hz. Peygamber'in Mukavkıs diye hitap ettiği mektubu okuyan kişi ile Mısır'ın Müslümanlar tarafından fethi esnasında başında bulunan patriğin aynı kişi olduğunu iddia ederler. Fakat aynı kaynaklar Mısır'ın fethi hakkındaki rivayetleri zikrederken patriğin on yıldır görev yaptığından bahsederler. Mısır'ın fethi 641-642 yıllarında gerçekleştiğinden, on bir yıl öncesi

³⁷ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır*, 51-52.

³⁸ Butler, *The Arab Conquest Of Egypt*, 142; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 265.

³⁹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 265.

⁴⁰ Özkuyumcu, “Mukavkıs”, 31/137.

yani 631’de göreve başladığı sonucu ortaya çıkmaktadır.⁴¹ Fakat Hz. Peygamber mektupları 627-628 yıllarında göndermiştir. Dolayısıyla mektubu okuyup cevaplayan kişi ile Mısır fethedilirken karşılaşılan patriğin aynı kişi olma olasılığı yoktur.⁴²

Kaynaklarda Mukavkıs diye hitap edilen kişinin asıl adının, George’un Arapça’ya dönüşmüş hali Cureyc b. Mina olduğu rivayet edilmektedir. Muhammed Hamidullah mektubu Sâsânî hakimiyetinde atanan Kıptî bir patriğin okuduğunu düşünmüş, fakat Kıptî patriklerden bu isimde bir patriğe rastlanmadığını belirtmiştir.⁴³ Mısır’ın içinde bulunduğu durum bu konuda pek çok tahmin yürütülmesine yol açmıştır. Fakat hala mektubu okuyan ve yanıtlayan kişi hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır.

Mukavkıs’ın mektuba karşı tavrı değerlendirildiğinde, yeni bir dinin varlığını reddetmemiş, sadece Arap Yarımadası’ndan çıkmasını yadırgamıştır. Fakat Mısır’ın içinde bulunduğu savaştan yeni çıktığı düşünülürse peygamber Şam’dan çıkmış olsa bile dinini değiştirecek bir vaziyette değildir.⁴⁴

Hz. Peygamber döneminde Mısır ile ilişkiler Hz. Peygamber’in İslâm’a davet mektubu göndermesiyle sınırlı kalmıştır. Bunun dışında göze çarpan bir bilgi bulunmamaktadır.

Hz. Ebu Bekir döneminde de yine elçi Hâtıb b. Ebî Beltea aracılığıyla Mısır ile ticari bir anlaşma yapıldığı zikredilmektedir.⁴⁵ Fakat anlaşmanın muhtevâsı hakkında bilgi verilmemektedir.

⁴¹ Butler, *The Arab Conquest Of Egypt*, 137.

⁴² Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 265.

⁴³ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 265.

⁴⁴ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 266.

⁴⁵ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır*, 56.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. FUSTAT'IN KURULUŞUNA KADAR MİSİR'DA FETİH HAREKETLERİ

Hız. Peygamber döneminde Arap Yarımadasının siyasî hakimiyeti sağlanmıştı. Hız. Peygamber'in vefatı üzerine Hız. Ebu Bekir (632-634) halife olmuş, hilâfetinin ilk yıllarında irtidat hareketleriyle mücadele etmek zorunda kalmıştı. Hilâfetinin ikinci yılında ise Suriye ve Irak olarak iki ayrı bölgede fetih hareketlerini başlatmıştı. Suriye bölgesindeki önemli mücadelelerden Ecnâdeyn savaşının (13/634) zaferle sonuçlanması bölgedeki diğer şehirlerin fethinde önemli rol oynadı. Hız. Ebu Bekir fetih hareketlerinin başlattıktan sonra 634'te vefat etti. Yerine talebi üzerine Hız. Ömer halife oldu.⁴⁶ Hız. Ömer hilâfetinde Suriye ve Irak bölgesindeki fetihler hız kazandı. Irak cephesinde Medâin,⁴⁷ Kâdisiye⁴⁸ ve Celûlâ'da⁴⁹ Müslümanların Sâsânîler'le, Suriye cephesinde ise Dımaşk,⁵⁰ Humus ve daha birçok bölgede Bizans ile mücadelesi devam etti.⁵¹

1.1 Mısır'ın Fethi İçin İzin Alma

Suriye bölgesindeki fetihler sona yaklaştığında Hız. Ömer 17/638-639'da Câbiye'ye⁵² gitmiş, orada komutanlarla görüşmüş ve meşhur Câbiye hutbesini gerçekleştirmişti.⁵³ Hız. Ömer Câbiye'deyken, Amr b. Âs'ı Kayseriye'yi⁵⁴ fethetmesi için göndermişti.⁵⁵ Ertesi yıl 18/639-640'da⁵⁶ Hız. Ömer yine Câbiye'ye geldiği sırada Amr b. Âs Mısır'ı fethetmek için izin istemiştir.⁵⁷

Amr b. Âs'ın Mısır'ı fethetmek için izin istemesinde birçok sebep etkili olmuştur. İzin istediği sırada Suriye fetihlerinin neredeyse tamamlanmış olması

⁴⁶ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Târîhu't-Taberî*, tah. Ebu'l-Fadl İbrahim (Kahire: Daru'l-Maarif, 1977), 3/428.

⁴⁷ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4/16.

⁴⁸ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3/480.

⁴⁹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4/24.

⁵⁰ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3/343.

⁵¹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3/399.

⁵² Dimeşk'in 80 km. güneybatısında Havran bölgesinde bir şehirdir. Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldân*, 2/91.

⁵³ Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân* (Beirut- Lübnan: Daru'l Kutubu'l-İlmiyye, 2014), 130.

⁵⁴ Filistin bölgesinde Şam denizi sahilinde bir şehirdir. Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldân*, 4/421.

⁵⁵ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 89.

⁵⁶ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır*, 57.

⁵⁷ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır*, 57; Makrîzî, *el-Hitatü'l-Makrîziyye*, 1/795; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/106; İbn Tağrıberdi, *en-Nücümü'z-zâhire*, 1/5-6; İbn İyas, *Bedâ'i'u'z-zühûr*, 94.

gözleri fetih için başka ülkelere çevirmiştir. Bu ülkeler arasında hem coğrafi konumu hem de sahip olduğu zenginlikler bakımından en câzibi Mısır'dır. Ayrıca eski topluluklara bakıldığında Suriye'yi fethettikten sonra o bölgeyi koruma altına almak için ardından Mısır'ı da fethettikleri görülmüştür. İslâm devleti de bu yolu takip ederek Suriye'yi ele geçirdikten sonra Mısır'a yönelmiş, Amr da bunun öncüsü olmuştur.⁵⁸

Amr b. Âs'ın bu izni istemesinde öncelikli sebebi, Bizanslı komutan Artabon'un İliyâ'dan⁵⁹ Mısır'a kaçmış olmasıdır. Aynı komutan 15/636'da Ecnadeyn'de gerçekleşen ikinci bir mücadelede Müslümanların zaferi üzerine İliya'ya kaçmıştı. 17/638-639'da İliyâ'nın fethi de gerçekleşince bu sefer komutan Artabon Mısır'a kaçmıştı.⁶⁰ Amr b. Âs, Mısır'ın fethi için izin istediği sırada Kayseriye kuşatması devam etmekteydi.⁶¹ Kuşatma esnasında Kayseriye valisi Heraklios'un oğlu Konstantin ve eşi Mukavkıs'ın kızı Ermanuse da Mısır'a kaçmışlardı.⁶²

Suriye fetihleri sırasında Filistin bölgesinin fethinden sorumlu Amr'ın Bizanslı komutanın ve valinin kaçtığı yerden haberdar olup tekrar bir tehlike unsuru olmasından endişe etmiş ve bu tehlikeyi gidermek için Mısır'ın fethedilmesi gerektiğini düşünmüş olması muhtemeldir. Çünkü o sırada Mısır Bizans hakimiyeti altında bulunmaktaydı. Komutan Artabon ve vali Konstantin buradaki ordularıyla birleşerek büyük bir orduyla Müslümanlara saldırabilirler, hatta Müslümanlar tarafından fethedilen diğer yerleri de tehlikeye sokabilirlerdi.⁶³

Amr, ticaret için Mısır'a pek çok kez gittiğinden oranın nasıl bir yer olduğunu bilmekteydi. Mısır'ın fethinin hem kolay olacağını hem de Müslümanlara pek çok avantaj sağlayacağını düşünmüştür. Bu yüzden Hz. Ömer'den fetih için izin istediğinde Hz. Ömer'in bu duruma çok sıcak bakmaması üzerine onu ikna etmeye çalışmıştır. Mısır'ın zenginliklerinden, kendini savunmada yetersiz

⁵⁸ Adem Apak, *İslâm Siyaset Geleneğinde Amr b. Âs* (Ankara: Ankara Okulları Yayınları, 2001), 93-96.

⁵⁹ Beytû'l-Makdis şehridir. Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 88; İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, 73.

⁶⁰ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr Taberi, *Tarih-i Taberi*, çev. M. Faruk Görtünca (İstanbul: Sağlam Yayınevi, 2007), 3/435; Ebû'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, ed. Ebû'l-Fida Abdullah el-Kadi (Beirut, 1987), 2/345-346.

⁶¹ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır*, 57.

⁶² Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 1/516.

⁶³ Nadir Özkuyumcu, *Fethinden Emevîler Devrinin Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika 18-132/639-750* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1993), 18; Mustafa Fayda, *Hulefâ-yı Raşidin Devri* (İstanbul: Kubbealtı, 2017), 250.

olmasından bahsetmiş. Az sayıda ordunun fetih için yeterli olacağını belirtmiştir.⁶⁴ Gerçekten de Ümmü Düneyn'e⁶⁵ kadar çok bir mukavemetle karşılaşılmadan fetihler gerçekleşmiştir. Hz. Ömer'in Mısır'ın fethine sıcak bakmamasının sebebi muhtemelen Suriye fetihlerini henüz tamamlamış olan ordunun tekrar sefere çıkacak gücünün olmamasından kaynaklanmaktadır.⁶⁶ Fakat Amr savaş konusunda çok hareketli birisidir. Bir sefer tamamlandıktan sonra diğerine hiç beklemeden hareket etmektedir. Bunun örneği, Trablus şehrinin fethi gerçekleştiği gün orduyu Sabret isimli şehre fetih için göndermesinde görülmektedir.⁶⁷ Konu cihada gelince ertelemekten ve beklemekten hoşlanmayan bir yapıya sahip olan Amr, Bizanslı yetkililer Mısır'a kaçmışken ve Suriye'nin fethi tamamlanmışken Mısır'ın fethini ertelememiş, Hz. Ömer Cabiye'ye geldiğinde hemen izin istemiştir.

1.2 Mısır'ın Fethi İçin Yola Çıkış

Amr b. Âs fetih için izin istediğinde Hz. Ömer başta çok sıcak bakmamıştı. Fakat Amr b. Âs'ın ısrarları ve fetih için az sayıda bir ordunun yeterli olacağını söylemesi üzerine Hz. Ömer Amr'a yola çıkabileceğini, fakat çok uzaklaşmamasını, istihare yaptıktan sonra kesin kararını bir mektupla bildireceğini söyleyerek gönülsüz bir izin vermişti. İleteceği mektup Mısır'a girmeden ulaşırsa geri dönmelerini, eğer Mısır'a girdiğinde ulaşırsa yoluna devam etmesini belirtmişti.⁶⁸

O sırada Kayseriye kuşatması devam ettiğinden, Amr kuşatmadaki görevini oğlu Abdullah'a devrederek Mısır'a doğru fetih için harekete geçmişti.⁶⁹

İzni alan Amr, dört bin kişilik orduyla yola çıkmıştır.⁷⁰ Hz. Ömer Medine'ye döndüğünde Amr'ın Mısır'a fetih için yola çıktığını Hz. Osman'a söylemiş, Hz. Osman Amr'ın çok cüretkâr olduğunu, lider olma hevesi taşıdığını ve bu hevesi yüzünden Müslüman orduyu tehlikeye soktuğunu söylemiştir. Hz. Ömer onun bu

⁶⁴ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 59; "Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi", 2/96, İstanbul: Çağ Yayınları, 1986.

⁶⁵ Nil kıyısındaki bir liman kentidir. Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldân*, 2/405.

⁶⁶ Adem Apak, "Hz. Ömer Döneminde Müslümanların Mısır'ı Fethi", *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Rektörlük Matbaası, 2018), 1/476.

⁶⁷ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 162.

⁶⁸ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 59.

⁶⁹ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 130.

⁷⁰ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 59; Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 1/796; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/106; İbn İyas, *Bedâ'i'u'z-zühûr*, 94. Kaynaklarda 3000 (İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 59.) veya 3500 kişilik (Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 130; Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 1/796.) orduyla yola çıktığını rivayet eden bilgiler de bulunmaktadır. Fakat genel kanaat 4000 yönündedir.

sözünden sonra yola çıkmasına izin verdiği için pişman olmuştur. Bunun üzerine Amr'a bir mektup yazmıştır. Bu mektupta Mısır'a girmediyse geri dönmesini, girmişse yoluna devam etmesini yazmıştır.⁷¹

Hiz. Ömer'in Amr'a mektubunda Mısır'a girdiyse geri dönmemesini vurguladığı görülmektedir. Çünkü Müslüman ordusu Mısır'a girip geri çıkarsa Mısır'daki Bizans ordusu tarafından korkaklıkla suçlanabilir, bu durum onlara cesaret verebilirdi.⁷² Çünkü Mukavkıs Müslümanların Mısır'a girdiklerini hemen öğrenmişti. Bunun üzerine bir ordu hazırlatmış, Mısır'ın Suriye yönündeki ilk şehri olan Ferma'ya göndermişti. Ordunun Mısır'a girişlerinden hemen haberdar olan Mukavkıs, geri döndüğünden de hemen haberdar olabilirdi. Bunun farkında olan Halife Ömer, mektubunda bu durumu göz önünde bulundurmuş, Bizans ordusunun cesaretlenmemesi ve Müslüman ordusunun küçük düşebileceği bir durumda bulunmaması için böyle bir mektup yazmıştır.⁷³

Bu mektup Amr, Rafah'ta⁷⁴ iken ulaşmış fakat mektubu hemen açmamıştır. Rafah ve Ariş⁷⁵ arasında bir yere ulaştıklarında, Amr önce bulunduğu yerin Mısır'ın bir belgesi olduğunu teyit etmiş, sonra mektubu açmıştır.⁷⁶ Mektubu okuduktan sonra beraberindeki orduya mektupta Hiz. Ömer'in fetih için izin verdiğini haber vermiştir.⁷⁷ Amr b. Âs'ın mektubu ilk ulaştığında açmayıp Mısır'a girdiğine emin olduktan sonra açmış olması mektubun içeriğini tahmin ettiği, Hiz. Ömer'in geri dönmesini emredeceği bir mektupla karşılaşabileceğini öngörerek mektubu açmayı ertelediği şeklinde yorumlanır.⁷⁸ Zaten Hiz. Ömer fetih için şartlı izin verirken de mektubu Mısır'a varmadan ulaşırsa geri dönmesini emretmiştir.⁷⁹ Bunu aklında bulunduran Amr mektubu açarsa neyle karşılaşacağını farkındadır. Bu yüzden mektubu açmayı erteleterek Mısır'ın fethine başlamaya muvaffak olmuştur.

⁷¹ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 60.

⁷² Apak, "Hiz. Ömer Döneminde Müslümanların Mısır'ı Fethi", 1/477.

⁷³ Apak, "Hiz. Ömer Döneminde Müslümanların Mısır'ı Fethi", 1/477.

⁷⁴ Filistin'den Mısır'a giden biri için Şam arazisinin son toprağıdır. Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2002), 105.

⁷⁵ Mısır arazisinin ilk yerleşim mekânı ve sahil şehridir. Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, 105.

⁷⁶ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 60; Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 1/796; İbn Tağriberdi, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 1/6; İbn İyas, *Bedâ'i'u'z-zühûr*, 94.

⁷⁷ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 60; Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 1/796-797; İbn Tağriberdi, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 1/6.

⁷⁸ Özkuyumcu, *Fethinden Emevîler Devrinin Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika 18-132/639-750*, 14; Fayda, *Hulefâ-yı Raşidin Devri*, 250.

⁷⁹ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 59.

Amr'ın sefere çıkışıyla ilgili yukarıda zikredilenin dışında iki farklı rivayet daha bulunmaktadır. Rivayetlerden birinde Hz. Ömer bizzat Amr b. Âs'ı Mısır'ın fethi için görevlendirmiştir.⁸⁰ Taberî, İbnü'l-Esir ve İbn Kesîr eserlerinde sadece bu rivayete yer vermiş, Amr'ın halifenin emriyle yola çıktığını belirtmişlerdir.⁸¹ Konuyla ilgili ikinci bir rivayet ise Belâzürî ve İbn Abdülhakem'de ve ondan olayı nakleden diğer tarihçilerde yer almaktadır. Bu rivayete göre Amr yola çıkarken ne halifenin kesin olarak iznini almış ne de diğer komutanları bilgilendirmiştir.⁸² Amr ve ordusunun yokluğunu sabah farkedenden Suriye ordusundaki diğer komutanlar Hz. Ömer'e durumu haber vermiştir. Amr'ın bu davranışına sinirlenen Hz. Ömer'in, Amr'a mektubunda arkadaşlarını aldattığı için önce kızdığı, sonra Mısır'a girmediyse geri dönmesini, girdiyse yoluna devam etmesini söylediği nakledilmiştir.⁸³

Birinci rivayet değerlendirilirse, fethin gerekçelerinde de zikredildiği gibi Filistin bölgesinin fethiyle görevli Amr'ın Bizanslı komutan Artabon ve Kayseriyye valisi ve eşinin Mısır'a kaçtığından habersiz olması düşünülemez. Buna Amr b. Âs'ın savaş konusunda aceleci ve hareketli karakteri ve Suriye fetihlerinin bitme noktasına gelmiş olması da eklenirse, Amr'ın bizzat kendisinin Mısır'ı fethetmek için izin istediğini bildiren rivayetler daha makul gözükmemektedir.⁸⁴

Hz. Ömer'in sert ve otoriter karakteri ve kendisinden çekinilen biri⁸⁵ olduğu göz önünde bulundurulduğunda, Amr'ın ikinci rivayette bahsedildiği gibi halifeden ve diğer komutanlardan habersiz yola çıkması kabul edilemez. Şayet çıksa bile bu durum Hz. Ömer'in onu görevden almasına sebep olacaktır. Ayrıca Amr böyle bir şey yapmış olsa bile, beraberindeki ordudan hiç kimsenin buna itiraz etmemesi düşünülemezdi. Ayrıca Amr böyle bir şey yapmış olsaydı Hz. Ömer ona takviye birlik de göndermezdi.⁸⁶

⁸⁰ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır*, 60; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 130.

⁸¹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4/104; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 2/405; Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfî İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, tah. Abdullah b. Abdulmuhsin el-Turkî (Cîze: Hicr Basım ve Yayın, 1998), 10/89.

⁸² Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 130.

⁸³ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır*, 60; Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 1/796; İbn Tağriberdi, *en-Nücümü'z-zâhire*, 1/6; İbn İyas, *Bedâ'i'u'z-zühûr*, 94.

⁸⁴ Apak, "Hz. Ömer Döneminde Müslümanların Mısır'ı Fethi", 1/478-479.

⁸⁵ Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî İbn Kuteybe, *Halifeler ve Siyaset-el-İmâme ve's-siyâse*, çev. Kadir Erbil (İstanbul: Ma'ruf yayınları, 2017), 44.

⁸⁶ Apak, "Hz. Ömer Döneminde Müslümanların Mısır'ı Fethi", 1/478.

Yukarıda zikredilen rivayetler düşünüldüğünde, Amr'ın Hz. Ömer'den şartlı da olsa izin alıp yola çıktığını, fakat Hz. Osman'ın uyarıları neticesinde bu kararından pişmanlık duyup Mısır'a girmediyse geri dönmesini bildiren mektubu yazdığını bildiren rivayetler daha makul gözükmektedir. Amr Mısır'a girdikten sonra mektubu açtığı için Hz. Ömer daha sonra karşılaşacağı mücadelelerde Amr'ı birliklerle desteklemiş, ordusunun yanında olduğunu belirtmiştir.

1.3 Ferma'nın Fethi

18/639-640 yılında Filistin tarafından Mısır'a giderken Mısır arazisinin ilk köyü olan Ariş'te⁸⁷ kurban bayramını geçirdikten sonra, Amr ve beraberindeki ordu, Mısır'da ilk karşılıklı mücadele verilen yer olan Ferma'ya⁸⁸ girmiştir. Müslüman ordusunun Mısır'a girdiğini duyan Mukavkıs buraya bir ordu göndermiştir, kendisi de Babilon'daki⁸⁹ kaleye gitmiştir.⁹⁰

Amr ve Müslüman ordusunun Mısır'a fetih için girdiği haberi İskenderiye'de bulunan Kıptîlerin piskoposu Ebu Bünyamin'in de kulağına gitmiştir. Bunu duyunca Ferma'da bulunan Kıptîlere, Mısır'ın artık Bizans'ın elinden çıktığını, Müslüman ordusuna yardım etmelerini emreden bir mektup yazmıştır.⁹¹

Ebu Bünyamin'in bu mektubundan sonra Kıptîler Müslümanların yardımcısı olmuştur. Fakat o sırada Mısır'daki pek çok yer hala Bizans hâkimiyetinde bulunduğundan bu yardımın gizliden yapıldığı, Babilon'da gerçekleşen anlaşma sonrasında ise fethedilen yerlerde yardımların açıktan yapıldığı ileri sürülmüştür.⁹² Kıptîlerin Müslümanlara yardım etme sebebi daha önce de belirtildiği gibi on bir yıldır Melkânî patriği olan Mukavkıs'ın Kıptîlere uyguladığı dini baskı ve eziyetlerden bıkmış olmalarıdır. Bu durum başka dinden olan Arapları kucaklayıp ülkeleri fethedilirken yardım etmelerine sebep olmuştur.

⁸⁷ Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldân*, 4/113; Ya'kübî, *Ülkeler kitabı*, 105.

⁸⁸ Deniz sahilinde bir şehirdir. Mısır'a buradan girilir, kuzey tarafından girildiğinde Mısır'ın ilk şehridir. Ya'kübî, *Ülkeler Kitabı*, 105.

⁸⁹ Aynı zamanda Fustat ve Kasr olarak isimlendirilen yerin adıdır. Ya'kübî, *Ülkeler Kitabı*, 105.

⁹⁰ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır*, 61.

⁹¹ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır*, 61-62; Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 1/796; Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhadara*, 1/107; İbn Tağriberdi, *en-Nucûm'uz-Zâhire*, 1/7.

⁹² Özkuyumcu, *Fethinden Emevîler Devrinin Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika 18-132/639-750*, 23; Apak, "Hz. Ömer Döneminde Müslümanların Mısır'ı Fethi", 1/479-480.

Mukavkıs'ın gönderdiği orduyla burada yaklaşık bir aylık mücadele gerçekleşmiştir. Bu mücadelede Müslümanlar galip gelmiş,⁹³ şehir savaşıyla fethedildiğinden şehirdekiler ganimet olarak alınmıştır.⁹⁴

1.4 Bülbeys'in Fethi

Amr b. Âs ve ordusu Mısır'daki ilk mücadeleleri olan Ferma'dan galip olarak ayrılmış, sıradaki şehir olan Bülbeys'e⁹⁵ doğru yola çıkmışlardır. Bülbeys'e gelene kadar küçük birliklerle mücadele edilmiş, çok zorlanılmadan Bülbeys'e varılmıştır.⁹⁶ Bülbeys'teki mücadelenin kazanılması, Bizanslı Komutan Artabon'un, Kayseriyye valisi Konstantin ve eşinin burada bulunmasından dolayı önemlidir. Buradaki mücadele başarıyla sonuçlanırsa, Bizans ordusunun birleşerek büyük bir ordu oluşturup Müslümanlara saldırma ihtimali iyice zayıflayacaktı.

Bülbeys'te de bir ay kadar mücadele gerçekleşmiş ve bu mücadele Müslümanların zaferiyle sonuçlanmıştır.⁹⁷ Bu mücadelede birçok Bizans askeri öldürülmüş, birçoğu da esir alınmıştır. Öldürülenler arasında Artabon'un da bulunduğu tahmin edilmektedir. Bu tahminin dayanağı İbnü'l-Esîr'deki bir rivayettir. Bu rivayete göre Babilon'un fethi için Aynüşşems'te karargâh kurulmadan önce Artabon öldürülmüştür.⁹⁸ Fakat öldürüldüğü yer zikredilmemektedir. Daha sonra Artabon'un bahsinin geçmemesi ve burada Rumların ve Kıptîlerin hezimete uğratılması Artabon'un burada öldürüldüğünü kanıtlar niteliktedir. Esir alınanlar arasında daha önce Kayseriyye'den buraya kaçan Mukavkıs'ın kızı Ermanuse de bulunmaktadır. Amr ona esir muamelesi yapmamış, güvenli bir şekilde babasının yanına göndermiştir. Amr, bu şehri de anveten fethettiğinden şehirdeki malları ganimet olarak almıştır.⁹⁹

1.5 Ümmü Düneyn'in Fethi

Müslüman ordusu Bülbeys'ten sonra Nil kıyısındaki liman kenti olan Ümmü Düneyn'e¹⁰⁰ ilerlemiştir.¹⁰¹ Mısır'da kuzeyde İskenderiye, Nakyus ve güneyde Babilon olmak üzere üç askeri üs bulunmaktaydı. Ümmü Düneyn ise

⁹³ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır*, 61; İbn Tağriberdi, *en-Nücümü'z-zâhire*, 1/7; İbn İyas, *Bedâ'i'u'z-zühûr*, 94.

⁹⁴ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 130.

⁹⁵ Mısır'da bir şehirdir. Suriye yolundan Mısır'a gidildiğinde Fustat'a on fersahlık mesafededir. Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldân*, 1/479.

⁹⁶ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır*, 62.

⁹⁷ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır*, 62.

⁹⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 2/405.

⁹⁹ Makrîzî, *el-Hitatü'l-Makrîziyye*, 1/516.

¹⁰⁰ Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldân*, 1-5/251.

¹⁰¹ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır*, 62.

kuzeydeki üslerin, güneydeki üs olan Babilon ile bağlantısını sağlayan yol üzerinde bulunmaktaydı. Ümmü Düneyn'in fethi, Mısır'daki askeri üslerin birbiriyle bağlantısını engellemek demektir. Böylece askeri üsler arası irtibat ve yardım mümkün olmayacaktı. Bu da Müslümanların lehine bir durumdu. Amr da bunu göz önünde bulundurarak Babilon'dan önce buraya yönelmiştir.¹⁰²

Ümmü Düneyn'in fethi diğer şehirlerde olduğu gibi hemen gerçekleşmemiştir. Bu durum Amr'ın Hz. Ömer'den yardım istemeye sevk etmiş ve halife ona dört bin kişilik ordu göndermiştir. Böylece Mısır'daki ordunun sayısı sekiz bini bulmuştur.¹⁰³

Ümmü Düneyn'in fethi için Harice b. Huzâfe kendisine bir birlik verilirse bir planı olduğunu söyler. Plana göre, Hârice ve beraberindeki ordu kalenin civarındaki Ahmar dağına dolaşp kalenin arkasına gidecek, oradaki mağarada sabaha kadar bekledikten sonra sabah Müslümanlarla savaşmak için kaleden çıkan düşman ordusuna arkadan baskın düzenleyecekti. Amr, Hârice'nin bu planını beğendi; ve böylece plan uygulamaya konuldu. Amr, Hârice'nin emrine beş yüz kişilik bir süvari birliği verdi. Planı başarıyla uygulayan Hârice kalenin arkasında, Amr ve ordusu da önünde mücadele verdi. Kale dışındaki bu mücadele Müslümanların zaferiyle sonuçlanmış, fakat mücadelen kaçanlar kaleye sığınmışlardı. Henüz kalenin içine giremeyen Müslüman ordusuna Rumlar kalenin içindeki bazı kişileri serbest bırakırlarsa kalenin kapılarını açacaklarını vaat ederek anlaşma teklif ettiler. Birkaç Müslüman kaleye girerek kalenin içindekilerle anlaştı. Buna göre adam başı bir dinar, cüppe, sarık ve bir çift mest karşılığında anlaşma sağlandı. Bunu hazırlamanın maliyetinin iki bin dinar olduğunu öğrenen Amr, yerine bu parayı getirmelerini istedi. Bunu getiren Kıptîlere Amr köylerine gitmek için izin verdi. Gitmeden önce onlara Müslümanlar hakkında ne düşündüklerini sordu. Onlar da haklarında iyi şeyler düşündüklerini söylediler.¹⁰⁴

Bu anlaşma kararlaştırıldığı üzere geçici ve sadece oradaki topluluk için geçerli olan bir anlaşmaydı. Babilon'da veya başka bir yerde bu anlaşmanın bahsi geçmemektedir. Amr kaledekilerin teklifini kabul ederek daha fazla can kaybı

¹⁰² Özkuyumcu, *Fethinden Emevîler Devrinin Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika 18-132/639-750*, 27.

¹⁰³ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 62; Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 1/798; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/107; İbn Tağrıberdi, *en-Nücümü'z-zâhire*, 1/8.

¹⁰⁴ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 62; Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 1/798; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/107; İbn Tağrıberdi, *en-Nücümü'z-zâhire*, 1/8.

olmadan fethin gerçekleşmesini sağlamıştır. Kaledekiler de direnseler bile galip gelemeyeceklerini anladıklarından bu anlaşmayı sunmuşlar, bu suretle hem canlarını kurtarmışlar hem de bir miktar para ödeyerek evlerine dönebilmişlerdir.

Kalenin kapıları açılarak vaat edildiği üzere şehir Amr'a teslim edildi ve böylece Ümmü Düneyn'in fethi gerçekleşmiş oldu.¹⁰⁵

1.6 Babilon Kalesi'nin Fethi

Ümmü Düneyn'in fethinden sonra ordu Babilon kalesini fethetmek için Aynüşşems'te¹⁰⁶ karargâhını kurmaya başlamıştır.¹⁰⁷ Bu sırada Rumlar ve Kıptîler kalenin etrafına koruma amaçlı hendekler kazmışlardır. Karargâhı kurduktan sonra Müslümanlar kaleyi kuşatmaya başlamıştır. Müslümanlar gece gündüz mücadele etmiştir. Fakat Nil nehrinin yükselme zamanında olması ve fethedilen diğer beldelerden kaçan Rumların ve Kıptîlerin buraya sığınmış olması fethin gerçekleşmesine engel olmuştur. Fethin yardımcı kuvvet olmadan gerçekleşmesinin mümkün olmadığını anlayan Amr, Hz. Ömer'den yardım istemiş, halife de yardımcı birlik göndermiştir.¹⁰⁸

Gönderdiği ordunun kaç kişilik olduğuyla ilgili ihtilâflar vardır. Rivayetlerde ordunun sayısı dört bin ile on iki bin arasında değişmektedir. Belâzürî birliğin on bin veya on iki bin olduğunu rivayet ederken,¹⁰⁹ İbn Abdülhakem'de ve Makrîzî'de gelen birliğin dört bin ve on iki bin olduğu şeklinde iki ayrı rivayet bulunmaktadır.¹¹⁰ Gönderilen yardımcı birliğin sayısında farklılıkların olması ordunun toplam asker sayısı ile gönderilen birliğin sayısının birbirine karıştırıldığı şeklinde yorumlanmıştır.¹¹¹ Ümmü Düneyn'de dört bin kişilik birlik orduya eklenince, ordudaki asker sayısı sekiz bin olmuştur. Gönderilen ordunun dört bin olduğu düşünüldüğünde toplamda on iki bin askerin bulunması gönderilen asker sayısı olarak algılanmış, bu konuda çeşitli rivayetlerin ortaya çıkmasına sebep olması muhtemeldir. Bu yüzden yapılan yorum makul gözükmektedir. Ayrıca İbn Abdülhakem'de yardımcı birliğin dört bin kişi olduğunu destekleyen bir rivayet

¹⁰⁵ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 62; Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 1/798; Süyûtî, *Hüsni'l-muhâdara*, 1/107; İbn Tağrıberdi, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 1/8.

¹⁰⁶ Mısır'daki eski Firavun şehridir. Fustat ile aralarında üç fersah bulunmaktadır. Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldân*, 4/178.

¹⁰⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 2/406; Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 1/640.

¹⁰⁸ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 63; Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 1/798; Süyûtî, *Hüsni'l-muhâdara*, 1/107.

¹⁰⁹ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 130.

¹¹⁰ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 64; Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 1/799.

¹¹¹ Apak, "Hz. Ömer Döneminde Müslümanların Mısır'ı Fethi", 1/483.

bulunmaktadır. Bu rivayette Hz. Ömer yardımcı birlikle beraber Amr'a bir mektup göndermiştir. Bu mektupta her biri bin askere bedel dört bin kişi gönderdiğini, her bin askere bir komutan olacak şekilde dört komutan gönderdiğini belirtmiştir. Buna göre komutanlar: Zübeyr b. Avvâm (ö. 36/656), Mikdâd b. Amr (ö. 33/653), Ubâde b. Sâmit (ö. 34/654), Mesleme b. Muhalled'dir (ö. 62/682). Mektupta Amr'ın toplamda on iki bin askerlik ordusunun bulunduğunu, bu kadar askerin de az olmadığını söylemiştir.¹¹²

Yardımcı kuvvetler gelene kadar Amr, Rumlarla kale çevresinde mücadeleyi sürdürmüştür. Kaleyi kuşatmış, askerleri kale çevresine dağıtmış, yardımcı birlikler gelene kadar Rumları oyalamaya çalışmıştır. Bu süreç o kadar zor geçmiştir ki bu konuda Amr bir şiir bile yazmıştır.¹¹³ Yardımcı ordu geldiğinde onlarla Aynüşşems'teki karargâhta buluşmuş, gelen orduyu da kalenin çevresine gruplar halinde dağıtmış ve kale çevresine mancınıklar yerleştirerek daha güçlü bir kuşatma sağlamıştır.¹¹⁴

Müslümanlar yardımcı birlik sayesinde güç kazanmış olmasına rağmen, uzun ve zorlu mücadeleler devam etmiş, birkaç ay geçmiş olmasına rağmen kalenin fethi gerçekleşmemiştir. İstenilen sonuç alınamayınca Zübeyr b. Avvâm kendini feda edeceğini söyleyerek kalenin fethedilmesi için bir plan ortaya atmıştır. Buna göre Zübeyr ve ordudan birkaç kişi kalenin duvarlarından merdivenlerle tırmanacak, kaleye çıktıktan sonra aralarındaki şifre olarak tekbir getirecek, her tekbirden sonra aşağıdakiler de tekbirle cevap verecekti. Bu şifre üç kez tekrarlandıktan sonra kaledelikler Müslümanların kaleyi fethettiklerini zannedeceklerdi. Çıkan kargaşa esnasında Zübeyr kalenin kapısını Müslümanlara açacak, böylece Müslümanlar içeriye girebileceklerdi.¹¹⁵

Zübeyr bu planı Amr'a anlattığında, Amr planı uygulamaya izin vermiş, böylece Zübeyr ve beraberinde bir kaç kişi, sonradan Sûku'l-hamam diye hitap edilecek olan çarşının sonunda bulunan kalenin güneyindeki duvarlara tırmanmaya başlamışlardır. Kaleye çıktıklarında tekbir getirerek kalede hareketlenmeye sebep

¹¹² İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 64; Makrîzî, *el-Hıtatü'l-Makrîziyye*, 1/799; Süyûtî, *Hüsnü'l-muḥâdara*, 1/108.

¹¹³ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 64-65.

¹¹⁴ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 65; Makrîzî, *el-Hıtatü'l-Makrîziyye*, 1/799; Süyûtî, *Hüsnü'l-muḥâdara*, 1/108.

¹¹⁵ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 66; Makrîzî, *el-Hıtatü'l-Makrîziyye*, 1/799-800; Süyûtî, *Hüsnü'l-muḥâdara*, 1/108; İbn Tağrıberdi, *en-Nücümü'z-zâhire*, 1/10.

olmuşlar, Zübeyr de bu durumdan faydalanıp hemen kalenin kapılarını açmıştır.¹¹⁶ Müslümanlarla Rumlar arasında kale içinde mücadele başlamış ve bu sırada Mukavkıs ile birkaç Melkânî patrikliğinin ileri gelenleri Babilon kalesinin karşısındaki sonradan Ravza diye isimlendirilecek adaya kaçıp kendileri adaya geçtikten sonra kale ile adanın irtibatını sağlayan köprüyü kesmişlerdir.¹¹⁷ Müslümanlar kale içindeki mücadelelerinin sonucunda kalenin bir kısmının fethine muvaffak olmuşlardır.

Adaya kaçan Mukavkıs ve Melkânî görevlileri, Mukavkıs'ın önerisiyle Müslüman orduyla konuşup anlaşması için elçi gönderir. Bu elçinin Müslümanlara barış anlaşması teklif etmesi beklenirken, elçi yakında Bizans'ın yardımcı kuvvet göndereceğini Müslümanların az sayıda olduklarından kazanma şanslarının olmadığını ve Nil'in taşma mevsiminde olduğundan adaya geçme imkânlarının da olmadığını söyleyerek tehdit eder. Amr elçinin teklifini kabul etmez ve anlaşma için üç şart ileri sürer. Bu şartlar Müslüman olmaları, teslim olup cizye vermeyi kabul etmeleri ya da kazanan belli olana kadar savaşa devam etmeleridir. İki taraf da birbirinin şartlarını kabul etmez. Amr elçiyi birkaç gün ağırlar, onun Müslümanları izlemesine imkân sağlar. Elçi geri döndüğünde yaşananları Mukavkıs'a aktarır. Mukavkıs Müslümanların nasıl insanlar olduğunu sorar. Elçi ölümü yaşamaya, mütevaziliği kibre tercih eden, dünya nimetlerine meyletmeyen ve komutanın askere ayrıcalığı olmadığı insanlar olduğunu söyler. Mukavkıs bu sözlerin üzerine onlara üstünlük sağlamanın çok zor olacağı düşüncesiyle sulh yapmak için Amr'dan bir heyet göndermesini ister.¹¹⁸

Amr, Ubâde b. Sâmit başkanlığında on kişilik bir heyet gönderir. Amr heyete yola çıkmadan önce Mukavkıs'a, Müslüman olmayı ya da cizye vermeyi teklif etmelerini, kabul ederlerse aralarındaki savaşın duracağını bunları kabul etmezlerse aralarındaki savaş durumunun galip belli olana kadar devam edeceğini belirtmesini tembihler.¹¹⁹

¹¹⁶ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 66; Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 1/799-800.

¹¹⁷ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 67; Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 1/800-801; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/109. Ada ile Babilon kalesinin irtibatı otuz gemiden oluşan bir köprüyle sağlanmaktadır. Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 1/180.

¹¹⁸ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 67-68; Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 1/800-801; İbn Tağriberdi, *en-Nücümü'z-zâhire*, 1/11-12; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/109-111; İbn İyas, *Bedâ'i'u'z-zühûr*, 96.

¹¹⁹ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 68; Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 1/802; İbn Tağriberdi, *en-Nücümü'z-zâhire*, 1/12; İbn İyas, *Bedâ'i'u'z-zühûr*, 96.

Mukavkıs gelen heyete belli bir miktar para karşılığında ülkelerinden çıkmalarını teklif eder. Ubâde ise daha önce belirtilen üç şartı sunar. Bunlar dışında hiçbir şartı kabul etmeyeceklerini belirtir. Mukavkıs arkadaşlarına dönüp ne düşündüklerini aralarından birinin dinini değiştirip Müslüman olma utancını yaşamak isteyip istemediğini sorar. Yanındakiler ise dinlerini asla değiştirmeyeceklerini, bilmedikleri bir dine girmeyeceklerini söylerler. Cizye ödeme konusunda ise Müslümanlara asla köle olmayacaklarını, ölümün bundan daha iyi olduğunu belirtirler. Mukavkıs Ubâde'ye dönüp arkadaşlarının sunulan şartları reddettiğini, bu durumu komutanlarına bildirmelerini ister. İki taraf da birbirlerinin şartlarını kabul etmeyince anlaşma yapılamadan heyet geri döner. Heyet gittikten sonra Mukavkıs yanındakilerle tekrar konuşur. Mukavkıs arkadaşlarına üç şarttan birine itaat etmelerini, şimdi itaat etmezlerse sonra bunu yapmaya mecbur kalacaklarını söyler. Arkadaşları hangi şarta itaat etmeleri gerektiğini sorarlar. Mukavkıs onlardan dinlerini değiştirmelerini ya da kaybedecekleri bir savaşa girişmelerini istemediğini söyler. Arkadaşları ise cizye ödeyerek onların köleleri olmanın daha mı iyi olacağını sorar. Mukavkıs kendi ülkesinde toprağına sahip köle olmanın, ölmekten ve ya alınıp satılan bir köle olmaktan daha iyi olduğunu söyler. Arkadaşları onun bu sözüne itiraz edip ölümün daha iyi bir seçenek olduğunu söyler ve heyet için kurdukları köprüyü tekrar keserler.¹²⁰

Anlaşma sağlanamadığı için Müslümanlar kalenin fethine devam eder, birçok Rumu ve Kıptîyi öldürmeyi ve esir almayı başarırlar. Sonunda kalenin tümünün fethine muvaffak olurlar, geriye sadece Ravza adasında bulunan kişiler kalır.¹²¹

Bu sırada hala adada bulunan Mukavkıs, yanındaki Rum görevlileri Müslümanların sunduğu anlaşmayı kabul etmeye ikna eder. Mukavkıs Amr'a anlaşmak istediğini, Şam'da toprakların gayrimüslim halkta kaldığını ve karşılığında halkın cizye verdiğini bildiklerini, orada gayrimüslimlere uygulananın kendilerine de uygulanmasını istediğini belirtir.¹²²

Mukavkıs'ın sunduğu bu anlaşmayı kabul etmeye ordudan bazı kişiler itiraz etmişlerdir. Kalenin fethinin zaten sona erdiğini anlaşmayı kabul etmezlerse bütün

¹²⁰ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 68-71.

¹²¹ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 71.

¹²² İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 72; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 131-132.

şehrin ganimet olarak Müslümanlara kalacağını söylemişlerdir. Fakat Amr bu konuda tek başına karar veremeyeceğini söyleyerek Hz. Ömer’e mektup yazarak durumu anlatmış, ondan gelecek kararı beklemeye başlamıştır. Hz. Ömer de toprakları sahiplerine bırakmasını emreden bir mektupla yanıt vermiştir.¹²³ Ayrıca Amr anlaşmayı kabul etmeseler bile adaya geçmelerinin mümkün olmadığını belirtmiş¹²⁴ ve bunun sonucunda Amr Mukavkıs’la görüşmeyi kabul etmiştir.

Görüşmeler sonucu yapılan anlaşmaya göre;

1. Mısır’daki buluş çağına gelmiş her Kıptî erkek, senede iki dinar cizye ödeyecek ve bu cizye miktarı arttırılmayacaktır.
2. Kadınlar, çocuklar, din adamları, fakirler ve yaşlılar bu vergiden muaf tutulacaklardır.
3. Kıptîler, Müslümanları üç gün evlerinde ağırlayacaklardır.
4. Kıptîler yılda bir kez Müslümanlara bir sarık veya pelerin, bir cübbe veya pelerin, bir çift ayakkabı ya da şalvar vereceklerdir.
5. Kıptîlerde toprak sahibi olanlar her feddân¹²⁵ toprak için üç irdebb¹²⁶ buğday; sirke, bal ve zeytinyağından ise ikişer kış¹²⁷ vereceklerdir.
6. Bu anlaşma maddeleri sadece Kıptîler için geçerlidir. Mısır’da kalmak isteyen Rumlar da bu anlaşma maddelerine uymaları halinde Mısır’da kalabilirler, uymak istemeyenler Mısır’ı terk edeceklerdir.
7. Bu anlaşmaya uyulması halinde, Kıptîlerin canları, malları ve toprakları himaye edilecektir.¹²⁸

Anlaşmanın yapıldığı gün Kıptîlerin hepsi sayılmış, Mısır’da toplamda altı yüz bin Kıptînin yaşadığı ortaya çıkmıştır. Buna göre her yıl Kıptîlerden on iki milyon dinar cizye toplanacaktır.¹²⁹

¹²³ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır*, 71-72; Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 1/807; İbn İyas, *Bedâ'i'u'z-zühûr*, 98.

¹²⁴ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır*, 72.

¹²⁵ 5929 metrakareye karşılık gelen Mısır’ın eski alan ölçü birimidir. Cengiz Kallek, “Feddân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/293-294.

¹²⁶ Mısır Pers hakimiyeti altındayken bu ölçü birimi Perslerden geçmiştir. Kahire irdebbi altı veybe buğday alacak hacimdedir. Bu da otuz ve ya yirmi yedi rıtla karşılık gelmektedir. Cengiz Kallek, “İrdeb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/440.

¹²⁷ Sıvı maddeler için kullanılan ölçü birimidir. Bir kış üç litreye karşılık gelmektedir. Cengiz Kallek, “Kış”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 25/503.

¹²⁸ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır*, 72-73; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 131-132; Apak, “Hz. Ömer Döneminde Müslümanların Mısır’ı Fethi”, 1/489-490.

¹²⁹ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır*, 73.

Babilon'un fethi 20/641'de tamamlanmıştır.¹³⁰ Bu yılın aynı zamanda Mısır'ın fetih tarihi olarak geçtiği de görülmektedir.¹³¹ Bunun sebebi, Babilon anlaşmasının bütün Mısır'ı kapsayan bir anlaşma olarak düşünülmesidir.¹³²

Anlaşma maddelerine bakıldığında bu maddelerin özellikle Kıptîleri kapsadığı görülmektedir.¹³³ İsteyen Rumların da bu anlaşma maddelerinde uydukları takdirde Mısır'da kalabileceklerinin vurgulanması bunu kanıtlar niteliktedir. Bu anlaşmanın sadece Kıptîleri kapsamasının Ferma'nın fethinde Yakûbî piskoposunun Kıptîleri uyarmasının payı bulunduğu açıktır. Zira bu uyarıda artık Mısır'ın Bizans'ın elinden çıktığı ve Müslümanlara yardım edilmesi söylenmekteydi. Fakat Babilon'un fethine kadar Kıptîlerin açıktan yardım ettikleri görülmemektedir. Bu durum hakkında Babilon anlaşmasına kadar Kıptîlerin Müslümanlara gizliden yardım ettiği, anlaşma gerçekleşikten sonra ise yardımlarını gizlemedikleri yorumu yapılmıştır.¹³⁴ Yapılan bu yorum yerinde gözükmemektedir. Fakat Babilon'a kadar ne gibi yardımlarda bulundukları kaynaklarda belirtilmemiştir.

Ayrıca Kıptîler Rumlar tarafından silahsız bırakılmışlardı. Kıptîler doğal olarak Müslümanlara karşı isteseler de savaşmamaktaydılar. Rumların ülkedeki Kıptîleri silahsız bırakması Müslümanların Mısır'daki mücadelesinin sadece Rumlarla gerçekleşmesine sebep olmuştu. Bunun sonucunda mücadele etmedikleri Kıptîler için daha ayrıcalıklı davranmış, bu anlaşmayı onlar için kabul etmiş olmaları muhtemeldir.¹³⁵

Babilon anlaşması imzalandıktan sonra Amr, Hz. Ömer'i anlaşmadan haberdar etmiş, Hz. Ömer de anlaşmayı onaylamıştır.¹³⁶ Mukavkıs da anlaşma yaptığını Heraklios'a mektupla bildirmiş, fakat Heraklios anlaşmayı kesinlikle

¹³⁰ Süyûtî, *Hüsni'l-muhâdara*, 1/129. Fethin tarihiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Özkuyumcu, *Fethinden Emevîler Devrinin Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika 18-132/639-750*, 51-52; Fayda, *Hulefâ-yı Raşidin Devri*, 255.

¹³¹ Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî Halîfe b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyât*, çev. Abdulhalik Bakır (Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2001), 176; İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 81; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Târîhu't-Taberî*, tah. Ebu'l-Fadl İbrahim (Kahire: Daru'l-Maarif, 1977), 4/104; Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 1/811; İbn Tağrıberdi, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 1/20; İbn İyas, *Bedâ'i'u'z-zühûr*, 87.

¹³² Özkuyumcu, *Fethinden Emevîler Devrinin Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika 18-132/639-750*, 51-52.

¹³³ Özkuyumcu, *Fethinden Emevîler Devrinin Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika 18-132/639-750*, 43.

¹³⁴ Hüseyin Mu'nis, *Tarihu Mısr mine'l-fethi'l-Arab'i ilâ en dehalehe'l-Fâtımiyyûn*, ts. 2/332; Apak, "Hz. Ömer Döneminde Müslümanların Mısır'ı Fethi", 1/488.

¹³⁵ Apak, "Hz. Ömer Döneminde Müslümanların Mısır'ı Fethi", 1/488.

¹³⁶ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 72-73; Belâzürî, *Fütûhu'l-bıldân*, 132.

kabul etmediğini söyleyerek mektubunda Kıptîler cizye ödemeyi kabul etseler ve Arapları Rumlara tercih etmiş olsalar bile zayıf Araplara karşılık İskenderiye’de güçlü ve savaşıma hazır yüz bin kişilik bir ordu bulunduğunu söylemiştir. Zafer elde edilene kadar savaşmaları gerektiğini ya da bu yolda ölmeleri gerektiğini söyleyerek anlaşmayı kabul etmediğini savaş haline geri dönmelerini emretmiştir. Mukavkıs ise cevabında Müslümanların sayısının az olmasına rağmen, birinin bin kişiye bedel olduğunu, ölümü hayata tercih ettiklerini, dünyevi şeylere meyillerinin olmadığını, Rumların ise tam aksine ölmekten korktuğunu, dünya hayatını sevdiklerini söylemiş, yaptığı anlaşmadan geri dönmeyeceğini belirtmiştir.¹³⁷

Bunun üzerine Mukavkıs, Bizans hükümdarının anlaşmayı kabul etmediğini Amr’a iletmış ve kendi otoritesinin sonlandığını dile getirmiştir. Fakat Kıptîler için anlaşmanın hala geçerli olduğunu söyleyerek yaptığı anlaşmanın da arkasında durduğunu göstermiştir.¹³⁸

Bu anlaşmaya uyan Kıptîler anlaşmanın şartlarına göre hareket ederek Müslümanlara iyi muamele etmişlerdir. Babilon’un fethi tamamlandıktan sonra İskenderiye’ye geçen Müslüman ordusuna yardım etmişler, Babilon ve İskenderiye arasında bulunan köprüleri ve pazarları onarmışlardır.¹³⁹ Bahsedilen köprüler Nil nehri üzerinde bulunan köprülerdir.¹⁴⁰

Heraklius daha sonra Mukavkıs’a başka bir mektup gönderip onu yanına çağırır. Mukavkıs görevinden alınacağını anlayınca, Amr b. Âs’dan şu üç istekte bulunmuştur. Bunlardan birincisi, Kıptîler için anlaşmanın geçerli olması, ikincisi Bizanslılar onunla anlaşmak isterlerse onlar teslim olana kadar kabul etmemesi, üçüncüsü ise öldüğünde kendisini İskenderiye’deki Ebu Yuhanna’ya gömmeleridir. Amr onun bu isteklerini kabul etmiştir.¹⁴¹

Babilon’un fethinin nasıl gerçekleştiğini de anlattıktan sonra Mukavkıs’ı değerlendirmek yerinde olacaktır. Mukavkıs, gerçek ismiyle Kyros, Mısır’ın fethi esnasında karşılaşılan hem en etkili hem de en anlaşılması güç karakterlerden biridir.

¹³⁷ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 74.

¹³⁸ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 73; Makrîzî, *el-Hitâtü ’l-Makrîziyye*, 1/808; İbn Tağriberdi, *en-Nücûmü ’z-zâhire*, 1/19; Süyûtî, *Hüsnü ’l-muḥâḍara*, 1/116-117.

¹³⁹ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 74; Makrîzî, *el-Hitâtü ’l-Makrîziyye*, 1/809.

¹⁴⁰ Bu köprüler Nil üzerindeki Babilon kalesi ile adayı ada ile Nil’in batı kıyısındaki Cîze’yi birbirine bağlayan köprülerdir. Butler, *The Arab Conquest Of Egypt*, 280.

¹⁴¹ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 75; Makrîzî, *el-Hitâtü ’l-Makrîziyye*, 1/809; Süyûtî, *Hüsnü ’l-muḥâḍara*, 1/116-118.

Arapça kaynaklarda Mukavkıs hakkında kötü bir izlenim bırakacak bilgiye rastlanmamaktadır. Aksine Hz. Peygamber'in risâlet davetini hoş karşılayan,¹⁴² Müslümanlar kaleyi fethederken yanındaki yöneticileri anlaşılmaya ikna etmeye çalışan, Amr'dan ricada bulunabilecek ve beraberindeki Rumları anlaşılmaya dâhil etmeyecek kadar Müslümanlarla dost olmuş biri ile karşılaşmaktadır. Fakat oryantalist yazar Butler, onun bir vatan haini olduğunu ifade etmektedir. Ona göre ilk atandığında Kıptîlere çok işkence yapmış, fakat Müslümanlar Mısır'ı fethederken fazla direnmemiş, hemen Müslümanlar'a Mısır'ı teslim etmiştir.¹⁴³

Mektup gönderildiği esnada Mısır'ın Sâsânî hakimiyeti altında olması ya da Sâsânî hakimiyetinden çıkmak üzere olması Arapça kaynakların müellifleri tarafından göz önünde bulundurulmamış olacak ki Hz. Peygamber'in mektubunu alan kişi ile Mısır'ın fethi esnasında idarî ve dinî yönetimden sorumlu olan kişinin aynı kişi olduğunu düşünmüşlerdir. Bu durum, Mısır'ın fethini en ayrıntılı anlatan ve başka eserlerde bulunmayan bilgilere yer veren İbn Abdülhakem'de açıkça görülmektedir. Ayrıca Müslümanların fethi sırasında iş başında olan Kyros yani Mukavkıs Mısır'a 631 yılında atanmıştır.¹⁴⁴

Daha önce Mukavkıs'ın dinî bir görevle geldiğinden, bu görevini uygularken de acımasız davranarak baskı ve şiddete başvurduğundan bahsedilmişti. Acımasızlığıyla ünlü bu lider, daha sonra Amr b. Âs, Babilon kalesini fethederken Müslümanlarla anlaşmak için diğer yöneticileri ikna etmeye çalışmıştır. Kale neredeyse fethedilmişken yine diğer yöneticileri vergi vermeyi kabul etmeleri yoksa öldürülecekleri konusunda uyarılmış, onları ikna etmeye çalışmıştır. Yöneticiler cizye vermeyi kabul etmek zorunda kalmışlardır. Babilon anlaşmasını da Kıptîler adına yapmış artık Rumları kendisinin yönetmediğini söylemiştir.¹⁴⁵

Mukavkıs'ın önceki baskıcı davranışı ile süreç esnasında Kıptîleri koruyucu bir tavır sergilemesi birbiriyle çelişkilidir. Bu bilgilerde iki farklı Mukavkıs bulunmaktadır. Müslüman müellifler anlaşma sürecindeki ılımlı tavrından dolayı onu olumlu olarak değerlendirmişlerdir. Onun bu ılımlı tavrı Oryantalist müelliflerce hoş karşılanmamış olup bunun etkisiyle daha önceki faaliyetlerinin daha abartılı bir şekilde anlatılmış olması muhtemeldir. Bu davranış değişikliğine

¹⁴² Daha önce mektubu okuyanın Kyros olmadığı tartışılmıştı. Ayrıntılı bilgi için bk. 13-14.

¹⁴³ Butler, *The Arab Conquest Of Egypt*, 174-175.

¹⁴⁴ Butler, *The Arab Conquest Of Egypt*, 179.

¹⁴⁵ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır*, 73; Makrîzî, *el-Hitatü'l-Makrîziyye*, 1/808; İbn Tağrıberdi, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 1/19; Süyûtî, *Hüsni'l-muhâdara*, 1/116-117.

Amr'ın Bülbeys'teyken Mukavkıs'ın kızına muamelesi etkili olmuş olsa da bu yeterli bir sebep olarak gözükmemektedir. Kaynakların ikisinin de Mukavkıs'ı taraflı yorumlaması değerlendirme yapılmasını engellemektedir. Fakat Mukavkıs'ın yanında diğer yöneticiler de bulunurken, kendisine savaş ilan eden Müslüman bir ordu komutanından isteklerde bulunması yanındakilerden çok ona güvendiğinin kanıtıdır.

Babilon kalesi anveten fethedilmişken Amr'ın Mukavkıs'la anlaşma yapması şehrin fethinin sulhen mi yoksa anveten mi gerçekleştiği konusunda belirsizliğe yol açmıştır. Bu konuda iki durumu da destekleyen rivayetler bulunmaktadır.¹⁴⁶ Öyle anlaşıyor ki Mısır'da mücadele gerçekleşen bütün şehirler anveten fethedilmiş olmasına rağmen sulhen fethedilmiş gibi muamele yapılmıştır. Bu sonuç şu rivayetten çıkarılmıştır: Şehrin fethi tamamlandığında Zübeyr b. Avvâm Amr b. Âs a şehri askerler arasında taksim etmesini söylemiş, Amr ise önce halifeye soracağını belirtmiştir. Durumdan halifeyi haberdar eden bir mektup yazmış halife de şehri sahiplerinde bırakıp cizye almasını emreden bir mektup göndermiştir.¹⁴⁷ Böylece şehir askerler arasında bölüştürülmemiş, sulhen fethedilmiş gibi değerlendirilmiştir.¹⁴⁸

1.7 İskenderiye'nin Fethi

İskenderiye¹⁴⁹ zenginliğe ve doğal güzelliğe sahip bir şehirdir. Ticaretle geçimini sağlayan Araplar tarafından bu özellikleri bilinmektedir. 21/642'de¹⁵⁰ Babilon kalesinin fethi gerçekleşikten sonra orada komutan Hârîce b. Huzâfe ile beraber bir birlik bırakılmış,¹⁵¹ İskenderiye'ye doğru yola çıkılmıştır.¹⁵² Rumlar İskenderiye'den ordu hazırlayıp göndermesine rağmen yol üzerindeki Ternut¹⁵³ ve

¹⁴⁶ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 89-91; Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellam, *Kitâbu'l-Emvâl*, tah. Seyyid b. Receb Ebû Enes, (Riyad: Daru'l-Fâzile, 2007), 2/244-245; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 132-133; Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 1/809.

¹⁴⁷ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 89.

¹⁴⁸ Özkuyumcu, *Fethinden Emeviler Devrinin Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika 18-132/639-750*, 45-46.

¹⁴⁹ Akdeniz kıyısında bir yerdir. Nil nehri buradan Akdeniz'e dökülmektedir. Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ el-Makdisî eş-Şâmî el-Beşşârî Makdisî, *Aḥseni't-teḳāsīm fî ma'rifeti'l-eḳālīm*, ed. M. J. De Goeje (Leiden: Brill, 1906), 197.

¹⁵⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 135.

¹⁵¹ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 135.

¹⁵² İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 74; Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 1/809.

¹⁵³ Mısır'a bağlı şehirlerden biridir. İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, 77. Fustat'a elli dört mil, İskenderiye'ye yüz yirmi dört mil uzaklıktadır. Ebû'l-Ferec Kudâme b. Ca'fer b. Kudâme b. Ziyâd el-Kâtib el-Bağdâdî Kudâme b. Cafer, *Kitabü'l Haraç*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2018), 178.

Nakyus¹⁵⁴ şehirleri zorlanmadan fethedilmiştir. Bu süreç esnasında anlaşma gereği Kıptîler de onlarla gitmiş Müslüman ordunun yiyecek ihtiyacını karşılamış, onarıma muhtaç köprüleri onarmışlardır.¹⁵⁵ Müslüman orduya karşı sürekli yenilen Bizanslılar önce Sultays¹⁵⁶ sonra Kiryevn'e¹⁵⁷ çekilmek zorunda kalmıştır. Kiryevn'deki on günlük mücadele sırasında Müslümanlar, diğer şehirlerin halklarının da mücadeleye katılması sonucu güçlü bir orduyla çarpışmışlardır. Bu mücadeleden Müslümanlar zaferle ayrılmışlardır. Rum kuvvetler Bizans için çok önemli bir şehir olan İskenderiye'ye Müslümanların ulaşmamları için büyük bir çaba sarf etseler de Müslümanlar İskenderiye'ye kadar bütün şehirleri fethetmişlerdir.¹⁵⁸

Müslümanlar İskenderiye'ye vardıklarında şehir surlarla çevrilmiş ve bu surların etrafına mancınıklar yerleştirilmiş bir vaziyette idi. Kaleye giriş sadece Nil nehri ve Akdeniz gibi doğal engeller sebebiyle güney ve güneydoğudan mümkündü. Bizans için çok önemli olan bu şehir çok iyi bir şekilde korunmuştu. Ordu İskenderiye'ye vardığında Hulve va Kasr-u Fâris denilen yerde iki ay kamp kurmuşlardı.¹⁵⁹ Şehir kuşatılmış olmasına rağmen üç ay boyunca fetih gerçekleşmemişti.¹⁶⁰

Müslümanlar İskenderiye'yi fethedemediklerinden Mısır'ın fethi tamamlanmamıştı. Hz. Ömer bu durum üzerine Mısır'daki Müslüman ordusuna iki yıldır Mısır'da bulunmalarına rağmen fethe muvaffak olamadıklarını söylemiş, ordunun dünyaya meylettğini söyleyen bir mektup yazmıştır. Bu mektup üzerine Amr b. Âs abdest alıp orduya namaz kıldırılmış, hutbe verip orduyu cihada teşvik etmeye çalışmıştır. Sonra ordu kaleyi fetih için tekrar harekete geçmiş, Ubâde b.

¹⁵⁴ Fustat ile İskenderiye arasında bir köydür. Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldân*, 5/303.

¹⁵⁵ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır*, 75; Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 1/809; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdâra*, 1/116. Bu köprüler Nil üzerindeki Babilon kalesi ile adayı ada ile Nil'in batı kıyısındaki Cîze'yi birbirine bağlayan köprülerdi. Butler, *The Arab Conquest Of Egypt*, 280.

¹⁵⁶ Arapça kaynaklarda Sultays'ın konumu hakkında bilgi bulunmamaktadır.

¹⁵⁷ İskenderiye'ye yirmi dört mil, Fustat'a yüz elli dört mil uzaklıktadır. İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, 78.

¹⁵⁸ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır*, 75-76; Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 1/458-459.

¹⁵⁹ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır*, 76.

¹⁶⁰ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır*, 74; Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 1/458. Bu mektubun İskenderiye'de altı ay bulunduktan sonra alındığı da aktarılmaktadır. Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdâra*, 1/130.

Samit başkomutanlığında fetih gerçekleşmiştir.¹⁶¹ Bizans kuvvetleri Heraklios'un ölümüyle çekilmişler ve kaçmışlardır.¹⁶²

İskenderiye 21/642 yılında fethedilmiştir.¹⁶³ İskenderiye anlaşması Babilon anlaşmasına benzer maddelerin yanında Yahudiler'in şehirde kalabilmesi, İskenderiye'deki Rumların cizye ve haraç miktarlarının buranın valisince belirlenmesi, İskenderiye'yi terk etmek isteyen Rumların Mısır topraklarında geçirecekleri her ay için belirli bir vergi alınması gibi konularda ondan ayrılır.¹⁶⁴ İskenderiye de anveten fethedilmiş bir şehir olmasına rağmen anlaşma yapılmış ve cizye alınmıştır.¹⁶⁵

İskenderiye'de anlaşma yapıldıktan sonra Amr, Abdullah b. Huzâfe, Hârice b. Huzâfe, Umeyr b. Vehb ve Ukbe b. Âmir'i Mısır'ın diğer şehirlerine gönderip buradaki insanlarla anlaşma yapması için görevlendirdi. Böylece Mısır'ın diğer şehirlerinde de Babilon'da gerçekleşen anlaşmaya benzer bir anlaşma yapıldı.¹⁶⁶

Kaynaklarda anlaşma yapılan kişinin yine Mukavkıs olduğu zikredilmektedir.¹⁶⁷ Fakat Mukavkıs'ın Babilon anlaşmasından sonra Heraklios tarafından çağırıldığı ve azledildiği daha önce zikredilmişti. Bu durum onun Mısır'a tekrar nasıl geldiği sorusunu ortaya çıkarmaktadır.¹⁶⁸ Arapça kaynaklarda yer almamasına rağmen Butler tarafından verilen bilgiye göre Mukavkıs azledildikten sonra sürgüne gönderilmiş, fakat Heraklios'un ölümüyle başa geçen oğlu Konstantin sayesinde Mısır'a tekrar dönmüştür.¹⁶⁹ Bu bilgi durumu açıklar niteliktedir.

Kaynaklar, İskenderiye fethedildikten sonra anlaşmayı bozarak 25/646 yılında Rumların tekrar saldırdığını aktarmaktadır. Bu sırada Hz. Osman (644-656) Amr b. Âs'ı Mısır valiliğinden azletmiş, yerine Abdullah b. Sa'd'ı (645-655) vali yapmıştı.¹⁷⁰ Amr ve Abdullah arasındaki anlaşmazlıkların sürdüğü sırada Rumlar

¹⁶¹ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır*, 80-81; Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 1/464; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/120.

¹⁶² İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır*, 78; Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 1/464.

¹⁶³ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 135.

¹⁶⁴ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 135-136. Anlaşma maddeleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır*, 83-84; Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 1/467-468.

¹⁶⁵ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır*, 84.

¹⁶⁶ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 133.

¹⁶⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 135.

¹⁶⁸ Murat Gök, *İslâm Tarih ve Medeniyetinde İskenderiye Şehri (Fethinden Emevîlerin Sonuna Kadar)* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 53.

¹⁶⁹ Butler, *The Arab Conquest Of Egypt*, 299-303.

¹⁷⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 136.

İskenderiye'deki Müslümanların azaldığını Bizans Kralı'na haber vermişti. Bu fırsatı değerlendiren Bizans kuvvetleri üç yüz gemiyle İskenderiye'ye saldırmış, sonra Nakyus'a geçmişlerdir. Bizans kuvvetlerini durduramayacaklarını anlayan Müslümanlar Halife'den Amr b. Âs'ın geri gönderilmesini istemişlerdir. Hz. Osman buna karşılık, Amr b. Âs'ı beraberinde on beş bin kişi ile göndermiş, Amr Nakyus'tan İskenderiye'ye kadar olan alanı Rumlardan temizlemiş, İskenderiye'yi tekrar üç ay kuşatma altına aldıktan sonra fethetmiştir. Rumlar'ın bazıları deniz yoluyla bazıları kara yoluyla kaçmışlardır.¹⁷¹ Bu olay İskenderiye'nin ikinci fethi diye kaynaklarda geçmektedir.¹⁷²

¹⁷¹ Halîfe b. Hayyât, *Tarihu Halîfe b. Hayyât*, 197; İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 81-82; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 135-137; Ebü'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, tah. Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî (Beyrut- Lübnan: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1987), 2/476.

¹⁷² İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 82.

İKİNCİ BÖLÜM

2. FUSTAT'TA İSKAN FAALİYETLERİ

2.1 İslâm'da Şehircilik

Tabiatı gereği sosyal bir varlık olan insan barınma, beslenme, korunma ve iletişim gibi birçok ihtiyaca sahiptir. Bunlardan en temeli olan beslenme ihtiyacının karşılanması için bile diğer insanlara muhtaçtır. Bu ihtiyaçların giderilmesi ve varlıklarının devam edebilmesi için güçlerin birleştirilmesi gereklidir.¹⁷³ Yerleşik hayata sahip insanlar için tüm bunlar daha kolaydır. Fakat Araplar belli şehirler dışında çoğunlukla kabileler halinde göçebe olarak hayatlarını sürdüren bedavidirler. İbn Haldun onların yaşayış şekillerinin hem devlet yönetmekten hem de şehirde yaşamaktan uzak olduğunu söylemektedir.¹⁷⁴

İslâm ise bir şehirde, yani Mekke'de ortaya çıkmıştır. İslâm'da cuma namazının cemaatle kılınmasının farz olması, vakit namazlarının cemaatle kılınmasının teşvik edilmesi, İslâm'ı daha iyi öğrenmek için eğitim-öğretim faaliyetlerinin yürütülmesi gibi yerleşik hayata sahip olmayı gerektiren birçok buyruk bulunmaktadır. Bunlarla beraber Kuran-ı Kerim'de bedevilerin bazı vasıflarının yaşayışlarından dolayı tasvip edilmemesi gibi¹⁷⁵ birçok durum İslâm'ı tam olarak yaşamak isteyen Müslümanlar için yerleşik hayatı zorunlu kılmıştır.

Hiz. Ebu Bekir ve Hiz. Ömer döneminde gerçekleşen fetih hareketlerinde gönüllülerden oluşan ordu mevcuttu.¹⁷⁶ Fetihler bu ordularla gerçekleşmiş, Suriye-İrak ve Mısır fetihlerinden sonra askerî, siyasî, sosyal ve ekonomik birçok nedenle yeni şehirler kurulmuştu. Yeni kurulan bu şehirlere askerler yerleştirilmişti. Ordugâh şehir denilen bu şehirlere Belâzürî tarafından "cünd" adı verilmiş, bu adın verilmesinin sebebinin de askerlerin yiyecek ihtiyacını bu şehirlerden gideriyor olması öne sürülmüştür.¹⁷⁷ Yiyecek ihtiyacı ile beraber bu şehirlerde birçok

¹⁷³ Abdurrahman bin Muhammed bin Haldun Hadrami İbn Haldûn, *Mukaddime*, çev. Zakir Kadirî Ugan (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997), 1/79-80.

¹⁷⁴ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/386.

¹⁷⁵ Tevbe suresi 97. ayette bedevilerin inkar ve ikiyüzlülükte daha fena oldukları söylenmektedir. Bu ayetin tefsirinde bedevilerin yaşayışlarından dolayı katı kalpli ve sert mizaçlı olduğu, bu hallerinin İslâm'a yaklaşımlarını etkilediği söylenmektedir. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Taberî Tefsiri*, çev. Hasan Karakaya - Kerim Aytekin (Hisar Yayınevi, 1996), 4/447.

¹⁷⁶ Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dimaşkî eş-Şâfiî İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, tah. Abdullah b. Abdulmuhsin el-Türkî (Cize: Hicr Basım ve Yayın, 1998), 9/511.

¹⁷⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 84.

ihtiyaçlarını gidermişlerdir. Bunlar arasında fethedilen bölgeyi saldırılardan koruyup elde tutmak, Belâzürî'nin de zikrettiği gibi yiyecek ve buna ek olarak teçhizat ihtiyacını o bölgeden giderip hız kazandırmak, daha uzağa yapılacak fetihler için askeri üs görevi görmek, fethedilen bölgedeki idarî işlerin düzen içinde yürütmesini sağlamak, Medine'den asker sevkiyatının coğrafya genişlemesinden dolayı zorlaşması, fethedilen bölgedeki sorunları yerinde çözüme kavuşturmaya çalışmak, yeni kurulacak şehirlerde konaklayacak askerlerin askerî vasıflarını korumaları vb. yer almaktadır.¹⁷⁸ Bu şekilde askerler bir sonraki safhada fethedilecek bölgelerden uzaklaşmamışlardır.

Kurulan yeni şehirlere ordunun ve askerlerin çeşitli sebeplerle yerleştirilme faaliyeti ıstılahta iskân kelimesi ile ifade edilmektedir. Arapça sekene fiilinden gelen “iskân” kelimesi sürekli ikamet etmek için yerleştirme, boş bir mekâna insanları yerleştirme demektir.¹⁷⁹ İskan kelimesinin göç faaliyeti ile yakın ilişkisi vardır. Göç faaliyeti de bir yeri bırakıp başka yere gitmek anlamına gelen “hicret” kelimesiyle daha çok ifade edilmektedir.¹⁸⁰ Bu ifadenin daha çok gönüllülük esasına dayalı bir faaliyet ifade ettiği zorla yapıldığı durumlar için başka bir terimin bulunmasından anlaşılmaktadır. Zorla yaptırılan göçler için hicret kelimesinden türemiş “tehcir” kelimesi yer almaktadır.

Tehcir sözlükte zorla göç ettirme olarak geçmektedir.¹⁸¹ İskan kelimesinin tanımında yerleştirmenin gönüllü mü yoksa mecburi mi olduğu belirtilmemektedir. Bu durumda zorla göç ettirilip bir şehre yerleştirme de bu faaliyete dâhildir. Tehcir faaliyeti genellikle başka bir bölgede yaşanan isyan, siyasî bir çatışma ya da halife tarafından uygulanan bir iskân politikası sonucu gerçekleşmektedir.

Buradan söz konusu faaliyetlerin de iskân faaliyetleri kapsamına girdiği sonucu ortaya çıkmaktadır. Fustat'ta gerçekleşen iskân faaliyetlerinin incelenecek olduğu bu bölümde bu bağlamda tehcir çalışmaları da ele alınacaktır. Fakat önce ordunun nereye yerleşeceği yani iskân faaliyetinin nerede gerçekleşeceğinin

¹⁷⁸ Tahsin Koçyiğit, “Bir Şehir Kurucusu ve Bayındırlık Faaliyetleri Yönüyle Hz. Ömer”, *Hız. Ömer Sempozyumu* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Rektörlük Matbaası, 2018), 2/207-208.

¹⁷⁹ Yunus Koç, “İskân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), Ek-1/649.

¹⁸⁰ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut- Lübnan: Daru's-Sadîr, 1414), 5/250.

¹⁸¹ Kemal Beydilli, “Tehcîr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/319.

nasıl belirlendiği, seçilen bölgenin coğrafyası, isimlendirilmesi gibi konular incelenecektir.

2.2 Fustat'ın Şehir Olarak Seçilmesi

İskenderiye'nin fethi tamamlandıktan sonra sıra askerlerin yerleştirileceği yeri seçmeye gelmiştir. Amr b. Âs İskenderiye'yi Mısır'ın başkenti yapmak istemiş, şehrin terkedilmiş evlerinde konaklamayı düşünmüş, bu fikrini Hz. Ömer'e bildirmiştir. Hz. Ömer oraya giderken su engeliyle karşılaşp karşılaşmayacağını sormuş, Amr b. Âs da karşılaşacağını söyleyince onun bu önerisi Hz. Ömer tarafından reddedilmiş, su aşmayı gerektirmeyen bir yerde askerleri yerleştirmesini istemiştir.¹⁸²

Hz. Ömer'in bunu daha önce kurulan şehirlerde de istediği görülmektedir. Nitekim halife Basra ve Kûfe şehirlerinin kurulacağı yer seçilirken de yerleşim için suya ve otlaklara yakın, su engeli bulunmayan bir mevkiye yerleşmesi konusunda komutanları uyarmıştı.¹⁸³ Onlar da Hz. Ömer'in bu emrine göre hareket etmiş ve sonunda Basra ve Kûfe şehirlerinin kurulduğu yer seçilmiştir. Aynı şekilde Fustat şehri kurulurken de şehrin kurulacağı yere deveyle atlayıp rahatlıkla girebileceği bir yerde olmasını istemektedir. Onun bu isteğinin gerçekten de valileri yerinde denetleme isteğinden kaynaklandığı, bu topraklara gitme niyetinin olduğu anlaşılmaktadır. Kaynaklarda fethedilen bölgelere gitme niyetinin olmasına rağmen bunlardan sadece Suriye'ye gidebildiği aktarılmaktadır.¹⁸⁴

Ayrıca İskenderiye'nin İslâm devletinin Mısır'daki başkenti olmasına müsait olmamasının birçok sebebi bulunmaktadır. Arapların denizci olmamalarından dolayı denizden gelecek saldırılara cevap veremeyecek olmaları bunun en önemlisi olabilir. Çünkü fethinden dört yıl sonra İskenderiye'nin tekrar Bizans tarafından saldırıya uğrayıp Müslümanların elinden çıkması ve yardım çağırmak için hilâfet merkezi Medine ile irtibata geçtiklerinde uzun sürede yardımın gelecek olması Mısır'ın Müslümanların hâkimiyetinden çıkma ihtimalini artırmaktadır. Kısacası Hz. Ömer, ulaşım ve iletişim kolaylığı istediğinden böyle bir emir vermiştir.¹⁸⁵ Nitekim benzer bir uygulama Kayrevan'da da uygulanmış,

¹⁸² İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 92; Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 1/817; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/130.

¹⁸³ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 167, 207.

¹⁸⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/451.

¹⁸⁵ Tahsin Koçyiğit, *İslâm Tarihinin İlk Yıllarında (h. 1-41 / m. 622-661) İskân* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 362; Mustafa Necati Barış, *Hz. Ömer Döneminde Bayındırlık Faaliyetleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,

Müslümanlar Hz. Osman hilâfesinde deniz savaşlarına başlamış olmalarına rağmen deniz kenarında yeni bir şehir kurmayıp daha iç bölgelerde kurmuşlardır.¹⁸⁶

Amr b. Âs'ın bu emir üzerine ordudaki askerler nereye gideceklerini sorduklarında hiç tereddüt etmeden Fustat'a demiştir.¹⁸⁷ Bunda Babilon mevkinde sökülmeyen çadırın etkili olduğu düşünülebilir. Kaynaklardaki rivayete göre Babilon kalesinin fethi tamamlanıp, ordu başka şehirleri fethetmek üzere hazırlanırken Amr b. Âs'ın çadırına bir kuşun yuva yaptığı görülmüştü. Amr bunu görünce kendilerinin misafirlere iyi davrandıklarını söyleyerek çadırı söktürmemiş, öylece bırakmıştı.¹⁸⁸ Bırakılan bu çadırın başkent in İskenderiye olmayacağı kesinleştikten sonra Amr tarafından hatırlanmış olması muhtemeldir. Amr b. Âs ve ordusu, buraya geldiğinde çadırın hala yerinde durduğunu görünce yeni şehri burada kurmaya karar vermişlerdir.¹⁸⁹

Amr b. Âs'ın aklına İskenderiye seçeneği reddedildikten sonra Fustat olarak adlandırılacak Babilon kalesinin yer aldığı mevki dışında bir yer gelemey miydi sorusu akla gelebilir. Bunun cevabı ise ancak Mısır'daki diğer şehirlerin değerlendirilmesiyle bulunabilir. Babilon Kalesi'nin fethinden sonra gerçekleşen fetihlerde Nil nehrinin aşılması gerekmektedir. Hz. Ömer'in emrine karşı bir durum olduğundan bu yerleşim yerleri alternatifler arasında değildi. Bu durumda sadece Babilon'dan önce fethedilen Ferma, Bülbey's ve Ümmü Düney'n şehirleri seçenekler arasındaydı. Ferma hem Akdeniz kıyısına çok yakın olması hem de Mısır'ın sınır şehri olması sebebiyle¹⁹⁰ başkent olmaya çok müsait değildi. Bülbey's'e gelince anlaşıldığı üzere burada bir kale bulunmaktaydı. Ayrıca yine rivayetlerden anlaşıldığı üzere Müslümanlar bu bölgeyi fethetme geldiğinde Kıptiler bu kaleye sığınmışlardır. Halihazırda bir kalenin bulunması avantaj olarak değerlendirilse bile içme suyuna uzak olması dezavantajdır. Ayrıca yerli halkın yaşadığı bir mevkide Müslümanların azınlık olabileceği bir yere yerleşmesi pek mümkün

Yüksek Lisans Tezi, 2006), 59; Halit Çil, "Halife Ömer'in Asker Şehirleri (Ordugâhlar)", *Dini Araştırmalar* 12/35 (Aralık 2009), 103.

¹⁸⁶ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, 79; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 3/317; Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. İzârî el-Merrâküşî, *Beyânü'l-muğrib fî (ihtişâri) ahlâbâri mülûki'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, tah. Mahmud Beşşar Avvad, (Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2013), 1/43.

¹⁸⁷ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır*, 92; İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntişâr*, 4/2-3; Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 1/817; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/131.

¹⁸⁸ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır*, 92; Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 1/817; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/130.

¹⁸⁹ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır*, 92-93.

¹⁹⁰ Ya'kübî, *Ülkeler Kitabı*, 105.

gözükmemektedir Nitekim Müslümanlar ordugâh olarak kurdukları şehirlerde oranın yerli halkının yaşadığı mevkileri tercih etmemişler, bunun yerine yeni bir şehir kurup Müslümanların çoğunlukta olabileceği yeni şehirler kurmuşlar fakat fethedilen yerin yerli halkının kurulan yeni şehirde ikamet etmelerine izin vermişlerdir.¹⁹¹ Bu durum Basra ve Kûfe örneklerinde de verilmektedir.¹⁹² Bu gibi durumlar Bülbeys'in yerleşim yeri olarak tercih edilmesini engellemiştir Ayrıca Bülbeys'in Nil nehrine uzak kalması¹⁹³ içme suyu, tarım, ticaret gibi faaliyetlerin ilerleyişini engellemektedir. Son olarak Ümmü Düneyn'de de bir kale olduğu Müslümanların burayı fetihle zorlandıkları için hilâfet merkezinden yardımcı kuvvetler istediklerini bildiren rivayetlerden anlaşılmaktadır Bu da buradaki kalenin aşılmasının Bülbeys'teki kaleden daha zor olduğunu göstermektedir. Ama Ümmü Düneyn de Babilon mevkinin sahip olduğu avantajlara sahip olmadığı için tercih edilmemiştir.

Son olarak Babilon Kalesi'nin bulunduğu alan ise doğusunda dağ, güneyinin çöle yakın olmasından dolayı saldırılara karşı doğal engel teşkil etmesi, batısında da Nil Nehri bulunması,¹⁹⁴ içme suyu temini, tarım, ticaret ve daha birçok su ile ilgili faaliyetin mümkün olması burayı yerleşim için en uygun yer haline getirmiştir.

Bu değerlendirmelerden aslında Müslümanların başka seçeneklerinin olmadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Bizans için de Babilon'un İskenderiye'ye alternatif olabilecek önemli bir yer olduğu Mukavkıs'ın Müslümanların Mısır'a girdiği haberini aldıktan sonra hemen Babilon kalesine gelmesinden¹⁹⁵ anlaşılmaktadır.

Ayrıca Babilon mevkiinde eski dönemlerden kalan hamamların,¹⁹⁶ kiliselerin¹⁹⁷ ve bir kanalın varlığı söz konusudur.¹⁹⁸ Bu yapılardan kiliseler ve hamamlar hala kullanılabilir durumdadır. Nil ile Kızıldeniz'i birbirine bağlayan

¹⁹¹ Yılmaz Can, "Hulefâ-yı Râşidîn Döneminde Ortaya Çıkan Ordugâh Şehir Modeli Üzerine Bir Değerlendirme", *İstem* 3/6 (2005), 216.

¹⁹² Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 167, 207.

¹⁹³ Suriye yolundan Mısır'a gidildiğinde Fustat'a on fersahlık mesafededir. Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldân*, 1/479.

¹⁹⁴ Makrîzî, *el-Hitatü'l-Makrîziyye*, 1/44.

¹⁹⁵ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır*, 61.

¹⁹⁶ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır*, 66; Makrîzî, *el-Hitatü'l-Makrîziyye*, 1/799-800.

¹⁹⁷ Makrîzî, *el-Hitatü'l-Makrîziyye*, 1/790; Wladyslaw B. Kubiak, *al-Fustat Its Foundation and Early Urban Development* (New York: The American University in Cairo Press, 2016), 56, 80-81.

¹⁹⁸ Kubiak, *Fustat*, 35.

kanal¹⁹⁹ ise onarıma muhtaçtır. Daha önce bahsedildiği üzere Babilon Kalesi'nin fethi yedi ay sürmüştür.²⁰⁰ Bu süre içinde Müslümanlar Aynüşşems'te çadırlarda²⁰¹ sonra Babilon'a çok yakın bir yerde konaklamışlar,²⁰² burayı tanıma fırsatı bulmuşlardır. Dolayısıyla Bizans döneminden kalan bu yapılardan haberdardırlar. Hatta Kubiak bu sürede insanların buraya yerleşmeleri halinde nerede ikamet edeceklerini bile düşündükleri tahmininde bulunur.²⁰³ Bu tahminini de kaynaklardaki bir bilgiyle temellendirir. Bu bilgiye göre şehrin kurulacağı yer belirlenmiş, sıra caminin yapılacağı yere gelmiştir. Cami için belirlenen yer Kaysebe b. Külsûm'un mülkü olan arazidir. Fakat Kaysebe burayı cami yapılması için bağışlamıştır.²⁰⁴ Bu rivayetten hareketle Kubiak ordunun buraya yerleşme düşüncesinin olduğu ya da mülk edinilmeye müsaade edildiğini savunmaktadır.²⁰⁵ Hatta bu bilgileri Fustat'ın adlandırılması ile ilgili rivayetle ilişkilendirmekte ve Fustat adının nereden geldiğini belirten rivayeti sembolik bir rivayet olduğunu söylemektedir. İlerleyen kısımlarda daha ayrıntılı bahsedilecek olan konuyla ilgili rivayete göre Babilon kalesinin fethinden sonra çadırlar sökülürken Amr'ın çadırında bulunan bir kuş yuvası sebebiyle çadır sökülmemiştir.²⁰⁶ Bu rivayetten yola çıkarak Kubiak ordunun buraya yerleşme niyetinin olduğunu söyleyerek durumu efsaneleştirdiklerini kuş yuvası ile ilgili rivayetin sembolik bir rivayet olduğunu söylemektedir.²⁰⁷

Bu rivayetten hareketle ordunun buraya yerleşme düşüncesinin olduğunu öne sürmenin zorlama olduğunu düşünsek de bu mevkinden Kaysebe b. Külsûm ile ilgili rivayetten mülk edinildiği bir gerçektir. Bu mülkün kuşatma esnasında mı yoksa kuşatmadan sonra mı edinildiği konusunda kaynaklarda bilgi yer almamaktadır. Fakat Kubiak kuşatma esnasında edinildiğini düşünmektedir.²⁰⁸

¹⁹⁹ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 154; Makrîzî, *el-Hıtatü'l-Makrîziyye*, 2/691.

²⁰⁰ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 67; Makrîzî, *el-Hıtatü'l-Makrîziyye*, 1/800.

²⁰¹ Makrîzî, *el-Hıtatü'l-Makrîziyye*, 1/640.

²⁰² Ordunun Babilon'da da karargâh kurduğu Babilon'da bırakılan çadırın yerinden öğrenilmektedir. Amr'ın kuşun yuva yaptığı çadırının yerine bir ev inşa edilmiştir. Babilon Kalesi'nin kuzeyinde şehir kurulduktan sonra inşa edilen Amr'ın küçük evine bitişik olan Çakıltaşları Evi'dir. İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 93.

²⁰³ Kubiak, *Fustat*, 58-59.

²⁰⁴ Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldân*, 4/265; İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntişâr*, 4/62; Makrîzî, *el-Hıtatü'l-Makrîziyye*, 3/145; İbn Tağrıberdi, *en-Nücümü'z-zâhire*, 1/66.

²⁰⁵ Kubiak, *Fustat*, 58.

²⁰⁶ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 92; Makrîzî, *el-Hıtatü'l-Makrîziyye*, 1/817.

²⁰⁷ Kubiak, *Fustat*, 58. Ayrıca bk. Koçyiğit, *İslâm Tarihinin İlk Yıllarında (h. 1-41 / m. 622-661) İskân*, 364.

²⁰⁸ Kubiak, *Fustat*, 58-59.

Makrîzî Kaysebe'nin kuşatma esnasında sonradan cami yapılacağı yerde çadırını kurduğunu, ordu İskenderiye'ye giderken de çadırını arkasında bıraktığını aktarır. İskenderiye'den Fustat'a geri döndüğünde ise Müslümanlar caminin nereye yapılacağını tartışırken Kaysebe'nin çadırının bulunduğu yerde karar kılınmış, bu konudaki fikrini Kaysebe'ye sormuşlardır. Kaysebe de cevap olarak bunu tahmin ettiğini ve tasadduk etme niyetinin olduğunu söylemiştir.²⁰⁹

Makrîzî tarafından zikredilen bu rivayetten çıkarılan sonuç Babilon'a geri döndükten sonra hala çadırının burada bulunmasından dolayı onun mülkü olarak değerlendirildiği ve çadırının bulunduğu yere cami yapılacağını tahmin ettiğidir. Bu rivayet kuşatma esnasında mülk edinildiğinden ziyade, Müslümanların şehre yerleşirken kuşatma esnasındaki mevzilerine göre yerleşmeyi planladığının, bu süreçte burada bulunan Kaysebe'nin de çadırının bulunduğu yere yerleşeceğini dolayısıyla caminin yapıldığı yerin onun mülkü olarak değerlendirildiğinin göstergesidir. Ayrıca kuşatma esnasında kalenin güneyinde savaşanların yerleşirken yine aynı mevkiye yerleşmeleri,²¹⁰ Müslümanların bu konudaki düşüncesinin kanıtıdır.

Bu rivayetten Kaysebe'nin şehre yerleşmek gibi bir niyeti olduğu sonucu çıkarılsa bile bunu bütün orduya genellemenin doğru olmadığı düşünülmektedir. Çünkü Amr'ın İskenderiye'ye yerleşme niyetinin olduğu, orayı fethettikten sonraki Hz. Ömer'e gönderdiği mektubundan anlaşılmaktadır. Fakat onun bu teklifi reddedilmiştir.²¹¹

Ayrıca şehirler fethedildikten sonra insanların fethedilen bölgede yaşama düşüncesi olmasa bile bu bölgelerden mülk edindikleri görülmektedir. Buna örnek olarak Mısır'ın fethine iştirak etmekle birlikte Fustat'a yerleşmediği halde Fustat'ta²¹² ve İskenderiye'de mülk edinen Zübeyr b. Avvâm²¹³ zikredilebilir. Yine Emevîler zamanında Muâviye'nin (661-680) de Fustat'ta yaşamadığı halde evi bulunmaktaydı.²¹⁴ Hatta Mısır'a yerleştildikten sonra Amr b. Âs dönemin halifesi Hz. Ömer için de bir ev inşa etmişti. Fakat bu durum karşısında Hz. Ömer, Medine'de yaşayan biri için oradaki bir evin ne gereği olduğunu sormuş, ardından

²⁰⁹ Makrîzî, *el-Hıtatü'l-Makrîziyye*, 3/145.

²¹⁰ Makrîzî, *el-Hıtatü'l-Makrîziyye*, 1/823.

²¹¹ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır*, 92.

²¹² İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır*, 89.

²¹³ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır*, 126.

²¹⁴ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır*, 100.

söz konusu arazinin pazara dönüştürülmesini emretmiş²¹⁵ ve böylelikle Fustat'taki ilk pazar kurulmuştu. Bu mülkün Babilon fethinden sonra edinildiği düşünülürse Kaysebe'nin de, diğer sahabiler gibi, fethedilen yerden yerleşme düşüncesi olmasa bile fetih gerçekleşikten sonra savaştığı bölgeden mülk edindiği sonucu çıkarılabilir.

Bunun dışında ordunun gerçekten buraya yerleşme düşüncesi olsa mülk edinmek yerine, daha sonra şehir kurulurken olduğu gibi, önce caminin yapılacağı yeri belirlemeleri gerekirdi. Çünkü cami Müslümanlar tarafından kurulan şehirlerde merkezi teşkil eden en önemli unsur konumundadır. Daha sonra şehrin kurulacağı yer belirlenirken de caminin yeri ilk önce belirlenmiştir.²¹⁶ Gerçekten buraya yerleşme düşüncesi olma durumunda caminin inşa edileceği yerin de düşünülmüş olması, bu yerin mülk edinilmesine müsaade edilmemesi gerekirdi. Fakat böyle yapılmamıştır. Ayrıca ordudan başka birinin fetihten hemen sonra Babilon mevkinden mülk edindiği bilgisi yer almaması, durumla ilgili kesin sonuçlara varılmasını engellese de, sadece bu rivayetten hareketle ordunun buraya yerleşme düşüncesinin olduğu sonucuna varmak doğru gözükmemektedir. Dolayısıyla İskenderiye'nin başkent olma olasılığı ortadan kalkınca daha önce hesap etmemelerine rağmen yedi ay boyunca²¹⁷ yaşama ve gözlemleme fırsatı buldukları mevkiîni tercih etmişlerdir.

Fustat şehrinin yeri seçilirken mevcut durumlar ve seçenekler değerlendirildiğinde ordu komutanı Amr b. Âs tarafından en iyi tercihin yapıldığı görülmektedir.

Ayrıca bu tercihin sadece Müslümanlar tarafından yapılmadığı, yüzyıllar önce firavunlar tarafından da yapıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Fustat şehrine on iki mil uzaklıktaki Menf şehrinde²¹⁸ insanların yerleşmeyi tercih etmiş olması bölgenin yerleşim için uygunluğunun diğer bir kanıtıdır. Sadece Menf şehri de değil, yakın zamanda Fustat'ın kurulduğu mevkide insanların yaşadıkları ve burayı bayındır bir hale getirdikleri anlaşılmaktadır. Orada eski çağlardan kalma hamamlar ve kiliseler bunun kanıtlarıdır. Hatta bu kilise ve hamamların varlığı fetih esnasında Kıptilerin yaşadığı bir şehir miydi sorusunu akla getirmiştir. Kubiak bu soruyu

²¹⁵ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 93.

²¹⁶ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 93.

²¹⁷ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 67; Makrîzî, *el-Hutatü'l-Makrîziyye*, 1/800.

²¹⁸ Makrîzî, *el-Hutatü'l-Makrîziyye*, 1/380.

eserinde tartışmış, meskûn bir şehir olduğu düşüncesine kapılacak kadar bir yığılmanın söz konusu olmadığı yorumunu yapmıştır.²¹⁹ Koçyiğit de Müslümanların fethedilen bölgede yerli halkın meskûn olmadığı yerlere yerleştiğini ifade ederek onun bu görüşüne katılmıştır.²²⁰ Gerçekten de bölgede hala kullanılabilir, hatta yerleşimden sonra Müslümanlar tarafından kullanılan hamamlar ve Hristiyanlar tarafından ziyaret edilen kiliseler bulunmasına rağmen onarıma muhtaç Nil ile Kızıldeniz'i bağlayan bir kanalın varlığı da unutulmamalıdır. Birçok açıdan şehrin ekonomisine faydası olan bir kanalın kullanılamaz halde olması, ayrıca kuşatma esnasında karargâh kurdukları Aynüşşems'ten Babilon kalesine yedi ay boyunca sürekli gidip gelebilmeleri ve kalenin çevresinde karargâh kurabilmeleri bölgede yerleşik bir halkın bulunmadığının göstergeleridir. Bu durumda Kubiak'ın görüşü makûl gözükmekte, bölgede yerleşik bir halkın bulunmadığı sonucu ortaya çıkmaktadır.

Kısacası bu arazinin seçiminde nehre yakın olmasıyla beraber nehri aşmayı gerektirmeyen bir yerde olması, doğal koruma sağlayan bir dağa yakın olması gibi coğrafi özelliklerinin yanında meskûn olmayan bir yer olması, eski dönemlerden kalma fakat hala kullanılabilir hamamlara ve onarımdan sonra kullanılabilecek Nil ile Kızıldeniz'i bağlayan bir kanala sahip olması, uzun süre konaklamalarından dolayı bölgeye hâkim olmaları gibi özellikler şehrin kurulacağı yerin seçiminde etkili olmuştur.

Amr b. Âs şehir seçiminde yerinde bir tercih yapmış olacak ki daha sonra şehrin hemen kuzeyinde Abbâsîler'e başkentlik yapacak el-Asker, daha sonra hemen doğusunda Tolunoğulları'na (868-905) başkentlik yapacak el-Katai, akabinde de bugüne kadar Mısır'ın merkezi olan Fâtîmîler (909-1171) zamanında kurulmuş Kahire şehri seçilen bölgenin kuzeydoğusunda kurulacaktır.²²¹

2.3 Fustat'ın Adlandırılması

Şehrin isminin nereden geldiği konusunda kaynaklarda üç farklı bilgi yer almaktadır. Bunlardan İbn Abdülhakem ve Makrîzî tarafından nakledilen bilgi şehrin isminin orduya ait çadıra bir kuşun yuva yapmasından dolayı konulduğu yönündedir. İlgili rivayete göre Babilon kalesinin fethi gerçekleşikten sonra ordu

²¹⁹ Kubiak, *Fustat*, 56.

²²⁰ Koçyiğit, *İslâm Tarihinin İlk Yıllarında (h. 1-41 / m. 622-661) İskân*, 334-335.

²²¹ Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 1/789; Eymen Fuad Seyyid, "Kahire- Kuruluşu ve Osmanlı Öncesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/173.

başka fetihler için hazırlanmak üzere kalenin kuzeyinde yer alan karargâhtaki çadırlarını sökmekteydi. Ordudan biri bunu gördüğünde Amr b. Âs' a çadırı ne yapacaklarını sormuş, Amr da "Biz misafirlerimize iyi davranınız." diyerek çadırı söktürmemişti. İskenderiye'nin fethinden sonra İskenderiye'nin başkent olmayacağı kesinleşmiş, ordu Amr'a nereye gideceklerini sorduğunda çadıra anlamında fustata demiştir. Böylece çadır bırakılan yere gelinmiş, çadırın hala orada olduğu görülünce buraya yerleşmeye karar verilmiş, şehrin ismi de bu çadırdan hareketle çadır anlamında "Fustat" konulmuştur.²²² Kubiak çadıra kuş yuva yaptığı için çadırın bozulmadığı, buradan şehrin Fustat ismini aldığı ile ilgili rivayeti efsane olarak nitelendirir. Kubiak şehrin isminin verilmesinin bu şekilde Araplar tarafından efsaneleştirildiğini ifade eder.²²³

Konuyla ilgili ikinci rivayete göre Hz. Peygamber insanlara toplu halde olmalarını emretmiş, Allah'ın elinin fustatın (topluluğun) üzerinde olduğunu söylemiştir. Bu hadisten yola çıkarak her şehre Fustat dendiği söylenmiş,²²⁴ bu yüzden Mısır'da kurulan Fustat şehrine de her şehir gibi Fustat dendiği nakledilmektedir.²²⁵

Üçüncü bilgi ise şehrin "Fustat" adı almasını Latince karargâh anlamına gelen "fossatum" ve Bizans grekçesinde "phossatun" kelimesi ile bağdaştırmıştır. Bu görüşe göre Latince karargâh anlamına gelen kelime, zamanla "Fustat" kelimesine dönüşmüş, yeni kurulan şehrin adı olmuştur.²²⁶ Bu bilgilerden kelimenin Grekçe'den geldiği görüşü yaygınlık kazanmıştır.

Bu çalışmada Fustat şehrinin kurulmadan önceki yeri ifade etmek için Babilon ifadesi kullanılmıştır. Fakat konu ile ilgili en eski kaynaklarda Babilon için Bab el-Yune,²²⁷ Babilyûn²²⁸ veya Elyune²²⁹ gibi ifadeler kullanıldığı görülmektedir. Bu ifadelerin dışında bölgeye kale bulunmasından ötürü Arapça'da

²²² İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır*, 92; Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 1/817; "Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi", 2/106.

²²³ Kubiak, *Fustat*, 58.

²²⁴ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Garibu'l-Hadis* (Beyrut- Lübnan: Daru'l Kutubu'l-İlmiyye, 2004), 2/193; Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldân*, 4/264; Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 1/818.

²²⁵ Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 1/818.

²²⁶ Kubiak, *Fustat*, 11.

²²⁷ Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldân*, 1/311; Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 1/800.

²²⁸ Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldân*, 1/311; Süyûtî, *Hüsni'l-muḥâdara*, 1/109.

²²⁹ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 130.

kale demek olan “Kasr”²³⁰ ya da “Kasru’ş-Şam”²³¹ dendiği de görülmektedir. Fakat Türkçe kaynakların Babilon ifadesini kullanmayı tercih ettiği görülmüş bu yüzden bahsi geçen mevki için Arapça kaynaklardaki ifadeler yerine Babilon ifadesi tercih edilmiştir.²³²

Bâb el-Yune ya da Elyune ifadelerinin yanında kaynakların bazılarında bu ifadelerin hiç biri kullanılmayıp bölgeye henüz Fustat şehri kurulmamışken, hatta yeni bir şehrin kurulacağına dair bir ifade bile yokken bölgeyi ifade etmek için Fustat kelimesinin²³³ kullanıldığı fark edilmiştir.²³⁴ Bu durumun müelliflerin bölgeyi bu isimle tanıdıklarından kaynaklandığı düşünülmektedir.

2.4 Fustat’ın Sınırları ve Coğrafyası

Seçilen coğrafyanın yerleşim için ne kadar uygun olduğunu anlayabilmek için bölgenin topografyası önem arz etmektedir. Yıllardır bu bölgede birçok medeniyetin yaşamış olması Mısır’ın iskân için uygun bir yer olduğunu göstermektedir. Ancak bunun Nil nehri sayesinde olduğu Herodot’un (m.ö. 425) Mısır’ın Nil nehrinin armağanı olduğu sözünden²³⁵ de anlaşılmaktadır. Fakat Mısır’ın her yerinin bunun için uygun olmadığı da kaynaklarda geçmektedir. Makdisî (ö. 390/1000 civarı) *Aḥsenü’l-tekāsîm*’inde Mısır’ı yedi bölgeye ayırmakta, bunlardan altısının yerleşim ve yaşam için uygunken bir tanesinin çöl olduğunu söylemektedir.²³⁶ Mısır’da kurulan medeniyetlere bakıldığında Nil nehrinin yakınında kurulduğu görülmektedir. Buna en iyi örnek, Fustat’a çok yakın olan Firavunların şehri Menf’dir.²³⁷ Kurulan şehirlerin Nil nehri kıyılarında ya da kıyılarına yakın olması buralarda ağaçlık ve tarıma uygun alanların mevcut olmasından kaynaklanmaktadır.²³⁸ Nil sularından beslenen topraklar tarıma elverişli arazi sunarken içme suyu temini de sağlaması bu arazileri yerleşime uygun

²³⁰ Ya‘kübî, *Ülkeler Kitabı*, 105.

²³¹ Yâkût, *Mu‘cemü’l-Büldân*, 4/357; Makrîzî, *el-Hitatü’l-Makrîziyye*, 1/790. Yâkût Arapların neden kaleye bu şekilde hitap ettikleri bilmediğini ifade etmektedir. Yâkût, *Mu‘cemü’l-Büldân*, 4/358. Fakat Makrîzî her ay bu kalede mum yakıldığı için bu ismi aldığını belirtmektedir. Güneş kalenin hangi kulesinden batarsa o kulede mum yakıldığını böylece insanların güneşin durumunu anladığını belirtmektedir. Makrîzî, *el-Hitatü’l-Makrîziyye*, 1/792.

²³² Özkuyumcu, *Fethinden Emevîler Devrinin Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika 18-132/639-750*, 33; Koçyiğit, *İslâm Tarihinin İlk Yıllarında (h. 1-41 / M. 622-661) İskân*, 352; Apak, *İslâm Siyaset Geleneğinde Amr b. Âs*, 107.

²³³ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 61; Belâzürî, *Fütûhu’l-büldân*, 130; Makrîzî, *el-Hitatü’l-Makrîziyye*, 1/806, 809; Süyûtî, *Hüsnü’l-muḥâdara*, 1/115.

²³⁴ Kubiak, *Fustat*, 51-52.

²³⁵ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, 3.

²³⁶ Makdisî, *Aḥsenü’l-tekāsîm*, 193.

²³⁷ Menf, Fustat’a on iki mil uzaklıktadır. Makrîzî, *el-Hitatü’l-Makrîziyye*, 1/380.

²³⁸ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, 3.

yerler haline getirmektedir. Fustat da Nil nehrinin doğu kıyısında kurulmuş bir şehirdir.²³⁹

Fustat şehri Akdeniz'e yüz yetmiş beş km mesafede 31° Kuzey paralelinde, Nil'in doğusunda deltanın güneyinde kurulmuş bir şehirdir. Delta günümüz Kahiresi'nin biraz güneyinde yer almaktadır. Onun güneyinde ise Fustat şehri kurulmuştur.²⁴⁰ Şehrin alanının toplam beş kilometre olduğu söylenmektedir.²⁴¹

Şehri doğuda Nil, batıda Mukattam dağları doğal olarak sınırlamaktadır. Nil'e yakın Seyyide Zeyneb Meydanı ile Mukattam dağlarının en batısındaki kale arasındaki bölge kuzey sınırını oluşturmakta, Habeş gölü çöküntüsü ise güney sınırını teşkil etmektedir.²⁴² Makrîzî ise kuzey sınırını Yeşkur dağı olarak zikreder.²⁴³

Bu farkın, sınırların tahmini olarak kayda geçmesinden kaynaklandığı düşünülmektedir. Şehirler sınır belirlenerek kurulmamış, gerçekleşen iskân ve imar faaliyetleri sonucu zamanla şehirlerin sınırları büyümüştür. Sınırlar da sınır kesimlerdeki yerleşime göre belirlenmiş olmalıdır.

Güney sınırındaki Habeş gölü kaynaklarda aynı zamanda Rasad, Cürf, Şeref ve Ma'âfir Gölü olarak da geçmektedir.²⁴⁴ Kuruluş aşamasında şehrin güneyi Nil taşıdığı göl haline gelen bir çöküntü bulunmasından dolayı Habeş gölü adıyla anılmaktaydı. Daha sonraki zamanlarda bu bölgeye Ma'âfir kabilesinin göç etmesi sonucu bölge Birketu Ma'âfir yani Ma'âfir Gölü adıyla anılmaya başlanmıştır.²⁴⁵

İlk zamanlarda şehrin bölgelere bölünmediği fakat Abbâsîler zamanında iki bölgeye ayrıldığı görülmektedir. Bu iki bölge arasında kesin sınırlar bulunmamakla birlikte bu bölgelerin isimleri 'Amel Esfel ve 'Amel Fevk'tir.²⁴⁶ Bu alanların coğrafyası hakkındaki en ayrıntılı bilgiyi Fustat'a bizzat gidip coğrafyası ve tarihiyle ilgili araştırmalar yapan Polonyalı Tarihçi Kubiak vermektedir. O, şehrin coğrafi özelliklerindeki farklılık bakımından şehrin bu şekilde ayrıldığını

²³⁹ Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-İstahrî el-Fârisî İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, ed. M. J. De Goeje (Leiden: Brill, 1927), 48; Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 1/44.

²⁴⁰ Kubiak, *Fustat*, 32.

²⁴¹ Kubiak, *Fustat*, 47; C. H. Becker, "Kahire", *İA*, 1979, 6/76.

²⁴² Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 1/44; Kubiak, *Fustat*, 33.

²⁴³ Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 2/5.

²⁴⁴ Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 1/355-356.

²⁴⁵ Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 2/723.

²⁴⁶ Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 1/824.

belirtmektedir. Bu ayrıma göre Nil kıyısında bulunan dar arazi ‘Amal Esfel, onun doğusundan Mukattam dağlarına kadar olan bölge ise ‘Amal Fevk’tir.²⁴⁷

‘Amal Esfel, ‘Amal Fevk’e kıyasla daha alçak, tarım için daha verimli bir araziden oluşmaktadır. Nil’e yakın olması buradaki toprakların Nil’in yüksek olduğu zamanlarda beslenmesini ve tarıma elverişli topraklar olmasını sağlamaktaydı. Bu yüzden şehrin tarım faaliyetleri için Nil nehri vazgeçilmezdi.²⁴⁸

‘Amal Fevk ise ‘Amal Esfelin doğusundaki yüksek ve kayalık araziye ifade etmekteydi. Bu alan şehrin en geniş alanını oluşturmaktaydı. Kendi içinde el-Harab, el-Karafatü’s-Suğra ve el-Karafatü’l-Kübra isimli üç kısma ayrılmaktadır.²⁴⁹ Kuzey ve Güney olarak ayrılan el-Harab’ın kuzeyi şehrin kuzeyindeki Yeşkur dağı ve deniz seviyesinden kırk metre yüksek olan Kum el-Cerh isimli bölgenin arasını kapsarken, güneyi Kuzey Harab bölgesinin güneyini ifade etmek için kullanılmıştır.²⁵⁰

Bu durumda şehirdeki tepe ve yükselti kuzeydeki Yeşkur dağı,²⁵¹ kuzeydeki Kum el-Cerh yükseltisi,²⁵² Babilon kalesinin yapıldığı yükselti (Bu yükseltiye aynı zamanda Amr b. Âs Câmîî inşa edilmiştir.)²⁵³ ve Yeşkur dağının batısındaki Kebş dağıdır.²⁵⁴

Bunlar dışında alanda Nil taşıdığı zamanlarda dolan alçak olduğu zamanlarda ise verimli tarım arazilerine dönüşen göller de mevcuttu. Bu göllerden Şata, Rumeys, Karun ve Habeş gölleri kaynaklarda geçmektedir. Bunlardan Şata²⁵⁵ ve Habeş gölleri güneyde yer alırken,²⁵⁶ kuzeyde Karun gölü²⁵⁷ bulunmaktaydı. Bu göllerden bugüne kadar hiçbir eser kalmadığı anlaşılmaktadır.²⁵⁸ O dönemde Nil’in daha doğuda akıyor olması bu gölleri dolduracak suları sağlarken Nil’in zamanla batıya kayması²⁵⁹ bu göllerin kurumasına sebep olmuştur. Kubiak bunlar dışında da

²⁴⁷ Kubiak, *Fustat*, 33; C. H. Becker, "Kahire", *IA*, 1979, 6/76.

²⁴⁸ Kubiak, *Fustat*, 34.

²⁴⁹ Kubiak, *Fustat*, 36-42.

²⁵⁰ Kubiak, *Fustat*, 37-38; Koçyiğit, *İslâm Tarihinin İlk Yıllarında (h. 1-41 / m. 622-661) İskân*, 319-320.

²⁵¹ Makrîzî, *el-Hitatü'l-Makrîziyye*, 1/354.

²⁵² Makrîzî, *el-Hitatü'l-Makrîziyye*, 2/12.

²⁵³ Babilon kalesi ve Amr b. Âs Cami üç-dört metre yükseklikteki büyük bir kaya üzerine inşa edilmişti. Kubiak, *Fustat*, 35.

²⁵⁴ Makrîzî, *el-Hitatü'l-Makrîziyye*, 1/355.

²⁵⁵ Makrîzî, *el-Hitatü'l-Makrîziyye*, 2/745.

²⁵⁶ Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldân*, 1/401; Makrîzî, *el-Hitatü'l-Makrîziyye*, 2/723.

²⁵⁷ Makrîzî, *el-Hitatü'l-Makrîziyye*, 2/746.

²⁵⁸ Kubiak, *Fustat*, 35.

²⁵⁹ Makrîzî, *el-Hitatü'l-Makrîziyye*, 2/14.

kurumuş göller bulunduğunu tahmin etmektedir.²⁶⁰ Kaynaklarda yer alan bir bilgi bunu kanıtlar niteliktedir. Buna göre Amr b. Âs kendi evinin yanında Vehb b. Umeyr için yer açılmasını istemişti. Onun evinin yakınındaki gölet olan yer toprak ile doldurulmuş, Vehb b. Umeyr için ev yapılmıştı.²⁶¹ Buna göre eskiden göl olan arazilerin doldurularak yerleşime uygun arazi ortaya çıkardığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu gibi arazilerin daha çok olması muhtemeldir.

Daha önce bahsedildiği gibi yine arazide daha sonra Müslümanlar tarafından onarılacak bir kanal,²⁶² Müslümanların kuracağı şehrin merkezine çok yakın mevkide Babilon kalesi bulunmaktadır.²⁶³ Bu kalenin ne zaman yapıldığı ile ilgili bilgiler ihtilaflıdır. Yâkût (ö. 626/1229) Sâsânîler tarafından yapılmaya başlandığını daha sonra Rumların bölgeyi ele geçirmesi sonucunda bitiremediklerini Rumların kaleyi tamamladığını belirtmektedir.²⁶⁴ Fakat Butler kaleyle ilgili müstakil eserinde kalenin yapımını m.ö. 567 yılına kadar götürür²⁶⁵ ve kalenin Bâbil Kralı II. Nebukadnezzar tarafından yapıldığını belirtir. Ayrıca kalenin yapımına şahit olanlardan bu bilgileri edindiğini belirtmektedir.²⁶⁶ Fetih esnasında Rumların sığınmayı düşünmesinden ve Müslümanların kaleye girmek için yedi ay uğraşmasından çok sağlam yapıldığı anlaşılmaktadır. Bugüne kadar ayakta duran kale bunu iki metre yedi santimetre kalınlıktaki duvarlarına ve yerden yirmi metre yükseklikte bulunmasına²⁶⁷ borçlu olduğu düşünülebilir. Bu kale Nil'in hemen yanında bulunmakta ve demir kapı diye bilinen kalenin batı kapısından gemiler kaleye girebilmekteydi.²⁶⁸

Bunun dışında Babilon kalesi ile Kasru's-Şam' denilen kalenin aynı kale olup olmadığı Makrîzî'deki bir bilgi sebebiyle tartışılmıştır. Bu bilgiye göre bölgede iki kale bulunmakta Kasru's-Şam' isimli kale Müslümanların fethetmek için yedi ay uğraştığı kale iken Babilon isimli kale ise şehrin güneyinde Rasad

²⁶⁰ Kubiak, *Fustat*, 35.

²⁶¹ Vehb b. Umeyr'in Muâviye zamanında geldiği de rivayet edilir. Muâviye onun için boş bir yere ev yapılmasını emrettiğinde yine ev yapılan yerin su bulunduğundan tercih edilmeyen bir yer olduğu rivayet edilmektedir. İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 107.

²⁶² İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 154; Alfred J. Butler, *Babylon of Egypt, A Study in the History of Old Cairo* (Oxford: Clarendon Press, 1914), 11.

²⁶³ Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldân*, 1/311; Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 1/792.

²⁶⁴ Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldân*, 1/311-312.

²⁶⁵ Butler, *Babylon of Egypt*, 25.

²⁶⁶ Butler, *Babylon of Egypt*, 25.

²⁶⁷ Kubiak, *Fustat*, 55.

²⁶⁸ Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 1/790.

(Şeref yada Cürf diye de hitap edilen)²⁶⁹ adlı bölgede yer almaktadır. Bu kalelerden Kasru'-ş-Şam' Fustat'ta yer alırken Kasru Babilon Fustat'ın dışındadır.²⁷⁰ Kubiak da bu fikre iştirak etmekte, bölgede iki kalenin bulunduğunu ifade etmektedir.²⁷¹ Butler'ın eserinde bulunan bir bilgi bu konuya açıklık getirmektedir. Bu bilgiye göre kale önce Rasad denilen şehrin güneyindeki bölgede inşa edilmiş daha sonra su teminindeki zorluktan dolayı Nil kıyısına taşınmıştır. Trajan tarafından Nil kenarına taşınan kalenin duvarları daha yüksek yapılmıştı.²⁷² Aynı hükümdar kanalın içinden geçen, adıyla anılan bir kanal da yaptırmıştı.²⁷³ Bu durumda Makrîzî'nin zikrettiği kale, Rasad'daki eski kalenin kalıntıları olmaktadır. Butler tarafından verilen bu bilgi sayesinde konuyla ilgili karışıklık ortadan kalkmakta, bölgede kullanılır durumda bir kalenin olduğu ve bu kale için kullanılan isimlerden Kasru'-ş-Şam' ve Babilon'dan ikisinin de aynı kaleyi ifade ettiği sonucu ortaya çıkmaktadır. Ayrıca bu dönemde bölgenin şehir olarak kullanılması²⁷⁴ fetih esnasında bölgedeki kalıntıları açıklamaktadır.

Bunlar dışında Fustat'a bağlı iki alt bölge bulunduğu zikredilmektedir. Bunlardan biri kaynaklarda küçük güzel bir köy olarak geçen²⁷⁵ Nil'in batı kıyısındaki Cîze'dir.²⁷⁶ Firavunların iskân ettiği bölgeye çok yakındır ve burada Hz. Yusuf'un kaldığı farzedilen hapisane de bulunmaktadır. Tarım için uygun şartlara sahip olan Cîze Fustat'ın hem tarımsal ürün eksiklerini temin etmiş hem de cephaneliği olmuştur.²⁷⁷ Zamanla burada Müslümanlar tarafından bazı iskân ve imar faaliyetleri gerçekleşmiştir.

Fustat'a bağlı alt bölgenin diğeri ise Fustat ve Cîze arasında kalan kaynaklarda el-Cezire olarak geçen adadır. Bu ada 12. yy'da Ravza adını

²⁶⁹ Makrîzî, *el-Hitatü'l-Makrîziyye*, 1/356.

²⁷⁰ Makrîzî, *el-Hitatü'l-Makrîziyye*, 1/792-793.

²⁷¹ Kubiak, *Fustat*, 50-51; Koçyiğit, *İslâm Tarihinin İlk Yıllarında (h. 1-41 / m. 622-661) İskân*, 332-333.

²⁷² Butler, *Babylon of Egypt*, 7-8.

²⁷³ Butler, *Babylon of Egypt*, 9.

²⁷⁴ Butler, *Babylon of Egypt*, 28.

²⁷⁵ Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldân*, 2/200; Makrîzî, *el-Hitatü'l-Makrîziyye*, 1/575.

²⁷⁶ İbn Havkal, *Şüretü'l-arz*, 133; Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldân*, 2/200; Makrîzî, *el-Hitatü'l-Makrîziyye*, 1/575. Fustata uzaklığı üç fersahtır. Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldân*, 2/200. Bu da yaklaşık 15 km.'ye denk gelmektedir. Koçyiğit, *İslâm Tarihinin İlk Yıllarında (h. 1-41 / m. 622-661) İskân*, 322.

²⁷⁷ Ya'kübî, *Ülkeler Kitabı*, 145-146.

almıştır.²⁷⁸ Makrîzî, Fustat'la irtibatın otuz geminin birleşmesiyle yapılan bir köprü aracılığıyla sağlandığını aktarmaktadır.²⁷⁹

2.5 Fustat'ın Kuruluşu ve İlk Yerleşim

Şehrin nasıl kurulduğundan önce ne zaman kurulduğunu tespit etmek önem arz etmektedir. Kaynaklarda Mısır'da her beldenin ne kadar sürede fethedildiği belirtilmemekte, bilgiler Ferma, Bülbeys, Babilon ve İskenderiye'nin fetih süresiyle sınırlı kalmaktadır. Buna göre daha önce belirtildiği gibi Ferma²⁸⁰ ve Bülbeys bir ayda,²⁸¹ Babilon kalesi yedi ayda,²⁸² İskenderiye ise üç ayda²⁸³ ya da altı ayda²⁸⁴ fethedilmiştir. Bu bilgilerden hareketle şehrin kuruluş tarihi tespit edilmeye çalışılacaktır. Zilhicce 18/ Aralık 639 yılında yola çıkılan fetih için Arış'te kurban kesilmiştir.²⁸⁵ Bu durumda Müslüman ordusu 18/639'un Zilhicce ayında Mısır'a ulaşmıştı. 19. yılın başlarında Ferma²⁸⁶ ve Bülbeys'in²⁸⁷ fetihleri bir ayda gerçekleşmişti. Fakat kaynaklarda Ümmü Düneyn'in ne kadar sürede fethedildiği belirtilmemekle birlikte, Babilon Kalesinin ise 20. yılın Muharrem'inde (Ocak 641) fethedildiği anlaşılmaktadır.²⁸⁸ Buna göre bu tarihten yedi ay geriye gidildiğinde iki-iki buçuk aylık sürede de Ümmü Düneyn fethedilmiş olmalıdır.²⁸⁹

Babilon'un fethinden sonra İskenderiye'ye doğru yola çıkılmış, iki şehir arasında bulunan mevkiller ne kadar sürede fethedildikleri belirtilmemekle birlikte çok zorlanılmadan fetih gerçekleşmiştir. İskenderiye kuşatılmış, kuşatmadan üç ay sonra Hz. Ömer'in mektubu ulaşmıştır.²⁹⁰ Bu mektupta Müslümanların iki yıldır Mısır'da bulundukları belirtilmektedir. Bahsi geçen bilgilerden Babilon'un fethine kadar ordunun bir yıl iki ay kadar Mısır'da bulunduğu ortaya çıkmaktadır. Bu durumda iki yılın dolması için İskenderiye'ye kadar fethedilen beldeler ve

²⁷⁸ Kalkaşendî, *Şubhu'l-a 'şâ fî şınâ 'ati'l-inşâ*, 3/339.

²⁷⁹ İbn Havkal, *Şûretü'l-arz*, 146; Makrîzî, *el-Hitatü'l-Makrîziyye*, 1/180; Kubiak, *Fustat*, 47.

²⁸⁰ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 61.

²⁸¹ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 62.

²⁸² İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 67; Makrîzî, *el-Hitatü'l-Makrîziyye*, 1/800.

²⁸³ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 74; Makrîzî, *el-Hitatü'l-Makrîziyye*, 1/458. Bu mektubun İskenderiye'de altı ay bulunduktan sonra alındığı da aktarılmaktadır. Süyûtî, *Ḥüsnü'l-muḥâdara*, 1/130.

²⁸⁴ Süyûtî, *Ḥüsnü'l-muḥâdara*, 1/130.

²⁸⁵ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 61.

²⁸⁶ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 61.

²⁸⁷ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 62.

²⁸⁸ Süyûtî, *Ḥüsnü'l-muḥâdara*, 1/129; Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf b. Ya'kûb b. Hafis el-Kindî et-Tucîbî Kindî, *Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât-The Governors and Judges of Egypt*, ed. Rhuvon Guest (Leiden: Brill, 1912), 9.

²⁸⁹ Özkuyumcu, *Fethinden Emevîler Devrinin Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika 18-132/639-750*, 32.

²⁹⁰ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 74; Makrîzî, *el-Hitatü'l-Makrîziyye*, 1/458.

İskenderiye kuşatmasının üç ayı dâhil olmak üzere geçen sürenin on ay sürmesi gerekmektedir. Fakat Babilon'da İskenderiye'ye giderken savaş gerçekleşen beldelerde fazla mukavemet ile karşılaşmadığı belirtilmektedir. Özkuyumcu bu konu hakkında ordunun Babilon'da fetih gerçekleştikten sonra da bulunduğunu, yaklaşık bir yıl burada bulunduktan sonra İskenderiye'ye doğru hareket ettiğini öne sürmektedir.²⁹¹ Buna göre ordu 21/642'de²⁹² İskenderiye'ye doğru yola çıkmıştır. Verilen tarihle ilgili bilgilerin uyuşmaması sebebiyle Özkuyumcu'nun ordunun Babilon'da bir yıl kaldığı fikrine iştirak etmekteyiz. Çünkü ordunun durmadan savaşması ve hepsinden zaferle ayrılması mümkün değildir. Babilon'daki uzun ve zorlu mücadeleden sonra burada dört-beş ay kadar kalarak dinlenip güç toplamış sonra yeniden fethiye çıkmış olmaları daha mantıklı gözükmektedir.

İskenderiye üç ay kuşatıldıktan sonra mektup geldiği düşünülürse Babilon İskenderiye arasındaki fetihler iki ay sürmüş olmalıdır.

İskenderiye'nin fethinin altı ay sürdüğünü belirten Yâkût el-Hamevî ve Süyûtî'nin rivayetlerine²⁹³ bakıldığında ise ordunun Babilon'da fethiden sonra iki-üç ay kadar kaldığı, sonra hareket ettiği sonucu ortaya çıkmaktadır. Her halûkârda İskenderiye'nin fethinin 641 sonu- 642 yılı başı olduğu düşünülmektedir. Böylece mektupta geçtiği gibi Müslümanlar Mısır'da iki yıl bulunmuş olmaktadır. Sonra da ordu Babilon'a gelip şehri kurmaya başlamış olmalıdır.

Kaynaklar ay belirtmeksizin şehrin 21/641-642 yılında kurulduğunu ifade etmektedir.²⁹⁴

İskenderiye'den dönerken Medine'den gelecek yardımcı kuvvetlerle beraber toplam ordunun dörtte biri burada, dörtte birini ise diğer sahil şehirlerinde bırakılmıştır. Böylece ordunun sadece yarısı altı ayda bir yer değiştirmek üzere Babilon mevkiine geri dönmüştür.²⁹⁵

Medine'den gelecek olan birliğin kaç kişiden oluştuğunun belirtilmemesi Fustat şehri kurulurken kaç kişinin yerleştiği konusunda fikir yürütülmesine engel olmaktadır. En son ordunun sayısının on iki bin olduğu belirtilmişti. Dörtte biri güvenlik için İskenderiye ve dörtte biri sahil şehirlerinde kalan ordunun diğer yarısı

²⁹¹ Özkuyumcu, *Fethinden Emevîler Devrinin Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika 18-132/639-750*, 53.

²⁹² Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 135.

²⁹³ Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldân*, 4/263; Süyûtî, *Hüsnu'l-muḥâdara*, 1/130.

²⁹⁴ Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 1/819; İbn Tağrıberdî, *en-Nücumü'z-zâhire*, 1/65.

²⁹⁵ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır*, 126; Süyûtî, *Hüsnu'l-muḥâdara*, 1/163.

Fustat'a yerleşmek üzere geri dönmüştü. Bu da ilk etapta yerleşen askerlerin sayısının altı binden fazla olduğunu göstermektedir. Fakat bu sayıya da ihtiyatlı yaklaşılması gerekmektedir. Çünkü fethi katıldığı halde Mısır'a yerleşmeyen kişiler de bulunmaktadır.²⁹⁶ Bunun en önemli örneği Zübeyr b. Avvâm'dır. Babilon Kalesi'nin fethinde aktif rol oynayan Zübeyr b. Avvâm, Fustat'ta²⁹⁷ ve İskenderiye'de mülk edinmesine rağmen Mısır'a yerleşmemiştir.²⁹⁸

Şehir kurulurken herhangi bir plan bulunup bulunmadığı konusu tartışmaya açık bir konudur. Bu konuda Can diğer ordugâh şehirler gibi herhangi bir plana sahip olunmadan bölgenin fiziki yapısına göre gelişigüzel şekillendiğini ifade etmekte,²⁹⁹ Fayda ise kaynak belirtmeksizin ordugâh şehirlerin planının askeri ve siyasî merkez olan Medine'den gönderildiğini belirtmektedir.³⁰⁰

Kubiak ise bu konuda Müslümanların komşu medeniyetlerin yerleşimleri ile önceki deneyimleri ve kendi geleneklerini birleştirdiklerini, bunu da bölgenin coğrafi konumuna uyarlayarak şehri kurduklarını söylemektedir.³⁰¹

Şehir planlaması konusundaki değerlendirmelerin farklı olması anlaşılabilir bir durumdur. Çünkü plansız diyenler Fustat'ı baştan sona planlı bir şekilde kurulmuş Bağdat ve Samarra gibi şehirlerle karşılaştırmaktadır. Bu yüzden belli oranda neyin nerede olacağını bilmesinin şehrin planlı olduğunu söylemeye yeterli görmemektedirler. Planlı diyenlerin ise İslâm tarihinde şehirlerin kurulmasına yeni başlanmışken dönemine göre belli imar faaliyetlerinin ne olacağını belli olmasını plan olarak kabul etmelerinden kaynaklanmaktadır. Bu durumda iki değerlendirme de yanlış olmamaktadır. Çünkü ilki şehri sonradan kurulan planlı şehirlerle karşılaştırıp bu kanıya varırken, diğeri dönemine göre değerlendirip o dönemde İslâm şehirciliğinin yeni başlamasını esas alarak bu kanıya varmaktadır.

Eski kaynaklarımızda bir planın bulunup bulunmadığıyla ilgili bir rivayete rastlanmamaktadır. Fustat'ta plan dâhilinde gerçekleşen imar faaliyetlerinin sayısının gerçekten sınırlı olduğu görülmektedir. Bunlar caminin merkezde bulunması, camiye yakın bir pazarın bulunması, şehrin yollarının doğal olarak

²⁹⁶ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır*, 96-97.

²⁹⁷ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır*, 112.

²⁹⁸ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır*, 125-126.

²⁹⁹ Yılmaz Can, *İslâm Şehirlerinin h. I - III (m. VII- IX) yy. Fizikî Yapısı* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1991), 42.

³⁰⁰ Fayda, *Hulefâ-yı Raşidin Devri*, 344.

³⁰¹ Kubiak, *Fustat*, 63.

merkeze çıkması ve şehrin mahallelere ayrılıp her mahallenin bir kabileye tahsis edilmesinden ibarettir. Fakat hangi kabilenin hangi mahalleye yerleşeceği belli değildir. Bunun için komisyon atanması şehrin sadece merkezinin belirlendiğini diğer unsurların zaman ve fiziki koşullara göre şekilleneceğinin göstergesidir.

Amr b. Âs buna göre caminin yerini belirledikten sonra kabile yerleşimini belirlemesi için dört ayrı kabilenin ileri gelenlerinden oluşan bir komisyon belirlemiş, bu görevi onlara devretmiştir. Bu komisyonda Tucîb kabilesinden Muâviye b. Hûdeyc, Gutayfa kabilesinden Şerik b. Sümeyy, Havlân kabilesinden ‘Amr b. Kahzam ve Ma‘âfir kabilesinden Hayâvil b. Neşîre bulunmaktadır.³⁰²

Bir yandan Cuma mescidi inşa edilirken diğer yandan kabilelerin mahallelere yerleşmeye başladığı, bu faaliyetlerin aynı zamanda gerçekleştiği düşünülmektedir.³⁰³

2.5.1 Mahalleler

Arapça’da mahalle için “hitta” ifadesi kullanılmaktadır. Daha geniş anlamda bu ifade Müslümanlar tarafından kurulan şehirlerde kabilelere tahsis edilen mahalleleri ifade etmek için kullanılmaktadır.³⁰⁴ Bu çalışmada mahalle ifadesinin kullanımı tercih edilmiştir.

Kaynaklarda Fustat’ta yirmi mahallenin bulunduğu aktarılmaktadır. Bunlar: Ehlu’r-Râye (اهل الراية),³⁰⁵ Lefîf (اللفيف),³⁰⁶ Zâhir (الظاهر),³⁰⁷ Mahre (مهرة),³⁰⁸ Tucîb (تجيب),³⁰⁹ Lahm (لحم),³¹⁰ Râşide (راشيدة),³¹¹ Gâfik (غافق),³¹² Sadif (الصدف),³¹³

³⁰² İbn Dokmak, *Kitâbü’l-İntişâr*, 4/3; Makrîzî, *el-Hutatü’l-Makrîziyye*, 1/819; Kalkaşendî, *Şubhu’l-a ‘şâ fî şinâ’ati’l-inşâ*, 3/330-331; Süyûtî, *Hüsnü’l-muhâdara*, 1/131.

³⁰³ Koçyiğit, *İslâm Tarihinin İlk Yıllarında (h. 1-41 / m. 622-661) İskân*, 365.

³⁰⁴ İsmail Yiğit, “Hitat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1998, 17/401.

³⁰⁵ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 114; İbn Dokmak, *Kitâbü’l-İntişâr*, 4/3; Makrîzî, *el-Hutatü’l-Makrîziyye*, 1/819; Kalkaşendî, *Şubhu’l-a ‘şâ fî şinâ’ati’l-inşâ*, 3/331.

³⁰⁶ İbn Dokmak, *Kitâbü’l-İntişâr*, 4/3; Makrîzî, *el-Hutatü’l-Makrîziyye*, 1/820-821; Kalkaşendî, *Şubhu’l-a ‘şâ fî şinâ’ati’l-inşâ*, 3/331-332.

³⁰⁷ İbn Dokmak, *Kitâbü’l-İntişâr*, 4/4; Makrîzî, *el-Hutatü’l-Makrîziyye*, 1/821; Kalkaşendî, *Şubhu’l-a ‘şâ fî şinâ’ati’l-inşâ*, 3/332.

³⁰⁸ İbn Dokmak, *Kitâbü’l-İntişâr*, 4/3; Makrîzî, *el-Hutatü’l-Makrîziyye*, 1/820; Kalkaşendî, *Şubhu’l-a ‘şâ fî şinâ’ati’l-inşâ*, 3/331.

³⁰⁹ İbn Dokmak, *Kitâbü’l-İntişâr*, 4/3; Makrîzî, *el-Hutatü’l-Makrîziyye*, 1/820; Kalkaşendî, *Şubhu’l-a ‘şâ fî şinâ’ati’l-inşâ*, 3/331.

³¹⁰ İbn Dokmak, *Kitâbü’l-İntişâr*, 4/3; Makrîzî, *el-Hutatü’l-Makrîziyye*, 1/820; Kalkaşendî, *Şubhu’l-a ‘şâ fî şinâ’ati’l-inşâ*, 3/331.

³¹¹ Makrîzî, *el-Hutatü’l-Makrîziyye*, 1/820; Kalkaşendî, *Şubhu’l-a ‘şâ fî şinâ’ati’l-inşâ*, 3/331.

³¹² İbn Dokmak, *Kitâbü’l-İntişâr*, 4/4; Makrîzî, *el-Hutatü’l-Makrîziyye*, 1/822; Kalkaşendî, *Şubhu’l-a ‘şâ fî şinâ’ati’l-inşâ*, 3/332.

³¹³ İbn Dokmak, *Kitâbü’l-İntişâr*, 4/4; Makrîzî, *el-Hutatü’l-Makrîziyye*, 1/822; Kalkaşendî, *Şubhu’l-a ‘şâ fî şinâ’ati’l-inşâ*, 3/332.

Fârisiyyûn (الفارسيون),³¹⁴ Mezhic (مذحج),³¹⁵ Va'lan (وعلان),³¹⁶ Yahsub (يحصب),³¹⁷ Kulâ' (كلاع),³¹⁸ Ma'âfir (معاقر),³¹⁹ Havlân (خولان),³²⁰ Sebe (سبأ),³²¹ Hamrâvât (حمراوات),³²² Ru'ayn (رعين),³²³ Benî Vâil'dir (بني وائل).³²⁴

Kaynaklarda tek kabileden oluşan mahallelerden ziyade birkaç kabileden oluşan mahalleler hakkında daha çok bilgi bulunduğu gözlenmiştir. Bu mahallelerin nasıl bir araya geldikleri ve aldıkları ismi neden aldıkları belirtilmiştir. Bu kabileler Ehlu'r-Râye, Hamrâvât, Lefif ve Zâhir kabileleridir. Fakat tek bir kabilenin bir mahalleye yerleştiği durumlarda bilgilerin daha az olduğu fark edilmiştir. Bunda bu mahallelerde değişimin daha az olmasının etkisi bulunmaktadır. Buna göre bilgilerin daha fazla olduğu mahalleler için alt başlık açılırken, sınırlı bilgilerin bulunduğu diğer mahalleler beraber değerlendirilecektir.

2.5.1.1 Ehlu'r-Râye Mahallesi

Kaynaklarda hitatu Ehlu'r-Râye olarak geçmektedir. Amr b. Âs, Zübeyr b. Avvâm, Hârice b. Huzâfe gibi ordu komutanlarının evlerinin bulunduğu mahalledir.³²⁵ Fakat bu mahallenin diğer mahalleler gibi tek bir kabilenin üyelerinden olmadığı anlaşılmaktadır.

Ordudaki askerler kabilelere göre ayrılmış, kendi kabile adları altında bir birlik oluşturmuşlar, sancak taşıyarak fetihleri gerçekleştirmişlerdir. Fakat orduda bir birlik oluşturacak kadar çok kişinin katılmadığı kabileler de bulunmaktaydı. Bu kabileler başka kabilenin sancağı altında savaşmak istemediklerini fakat bir birlik oluşturacak kadar sayılarının çok olmadığını Amr b. Âs'a bildirmişlerdir. Amr da

³¹⁴ İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntişâr*, 4/4; Makrîzî, *el-Hutatü'l-Makrîziyye*, 1/822; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a 'şâ fî şinâ'ati'l-inşâ*, 3/332.

³¹⁵ İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntişâr*, 4/4; Makrîzî, *el-Hutatü'l-Makrîziyye*, 1/822; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a 'şâ fî şinâ'ati'l-inşâ*, 3/332.

³¹⁶ Makrîzî, *el-Hutatü'l-Makrîziyye*, 1/822.

³¹⁷ İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntişâr*, 4/4; Makrîzî, *el-Hutatü'l-Makrîziyye*, 1/822; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a 'şâ fî şinâ'ati'l-inşâ*, 3/332.

³¹⁸ İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntişâr*, 4/4; Makrîzî, *el-Hutatü'l-Makrîziyye*, 1/822; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a 'şâ fî şinâ'ati'l-inşâ*, 3/332.

³¹⁹ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 123; İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntişâr*, 4/4; Makrîzî, *el-Hutatü'l-Makrîziyye*, 1/823; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a 'şâ fî şinâ'ati'l-inşâ*, 3/332.

³²⁰ İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntişâr*, 4/4; Makrîzî, *el-Hutatü'l-Makrîziyye*, 1/822; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a 'şâ fî şinâ'ati'l-inşâ*, 3/332.

³²¹ İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntişâr*, 4/4; Makrîzî, *el-Hutatü'l-Makrîziyye*, 1/823; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a 'şâ fî şinâ'ati'l-inşâ*, 3/332.

³²² İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 114; İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntişâr*, 4/3; Makrîzî, *el-Hutatü'l-Makrîziyye*, 1/823; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a 'şâ fî şinâ'ati'l-inşâ*, 3/333.

³²³ Kalkaşendî, *Şubhu'l-a 'şâ fî şinâ'ati'l-inşâ*, 3/332.

³²⁴ İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntişâr*, 4/4; Makrîzî, *el-Hutatü'l-Makrîziyye*, 1/823; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a 'şâ fî şinâ'ati'l-inşâ*, 3/332.

³²⁵ Kalkaşendî, *Şubhu'l-a 'şâ fî şinâ'ati'l-inşâ*, 3/333.

bu sorunu, bu kabileleri kendi kabilesi altında birleştirerek çözüme kavuşturmuştur. Birçok kabileyi bünyesinde barındıran bu birlik Amr tarafından Ehlu'r-Râye (Sancak Ehli) olarak adlandırılmıştır.³²⁶

Buna göre Ehlu'r-Râye Mahallesi; Kureyş, Ensar, Huzaa, Eslem, Gıfar, Müzeyne, Eşca', Cüheyne, Sakif, Devs, Abs, Kinane'den Cüreş, Leys b. Bekr kabilelerinden ve mevâlilerden oluşmaktadır.³²⁷

Bu kabile kuzeyden Hamrâ adlı mahalle ile, güneyden Babilon Kalesi ile batıdan Nil ile sınırlanmaktadır.³²⁸ Fakat doğudan hangi kabileyle sınırlandığı belirsizdir.³²⁹

Bu kabilenin yerleşimcilerinin tamamen Araplardan oluşmadığı görülmektedir.³³⁰ Buna ismiyle bir sokağın ve pazarın da bulunduğu Amr b. Âs'ın aslen Rum olan mevlâsı Verdan³³¹ ile Mısır valilerinden Mesleme b. Muhalled'in (667-682) Fars kökenli mevlâsı Sımt³³² örnek gösterilebilir.³³³

Beraber divana da kayıtlı olan bu kabilelerden sadece Cüheyne'nin 107/725 yılında gerçekleşen dördüncü divan düzenlemesinde sancak ehli mahallesinden ayrıldığı Kindî tarafından zikredilmektedir.³³⁴ Bu kabile daha güneye Rasad bölgesine yakın bir yere yerleşmiştir.³³⁵ Sadece bu kabilenin zikredilmesi süreç esnasında pek değişikliğin olmadığını göstergesidir.

2.5.1.2 Hamrâvât Mahallesi

İbn Abdülhakem bu mahallenin bu şekilde isimlendirilmesinin sebebinin gayrı Araplardan oluşmasından dolayı olduğunu belirtmektedir.³³⁶ Nitekim Kûfe'de de aynı isme sahip bir mahalle bulunmaktaydı.³³⁷ Arapların acemlere Hamrâ demesi hem Kûfe'de hem de Fustat'ta aynı isme sahip bir mahallenin olmasını sağlamış, iki mahallede de Arap olmayanlar konaklamıştır. Bu konuda İbn

³²⁶ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır*, 114; Makrîzî, *el-Hutatü'l-Makrîziyye*, 1/819; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ fî şinâ'ati'l-inşâ*, 3/331.

³²⁷ İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntişâr*, 4/3; Makrîzî, *el-Hutatü'l-Makrîziyye*, 1/819; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ fî şinâ'ati'l-inşâ*, 3/331.

³²⁸ Makrîzî, *el-Hutatü'l-Makrîziyye*, 1/819.

³²⁹ Kubiak, *Fustat*, 96; Koçyiğit, *İslâm Tarihinin İlk Yıllarında (h. 1-41 / m. 622-661) İskân*, 371.

³³⁰ Kubiak, *Fustat*, 96.

³³¹ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır*, 98; Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldân*, 3/284.

³³² İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır*, 98.

³³³ Kubiak, *Fustat*, 96; Koçyiğit, *İslâm Tarihinin İlk Yıllarında (h. 1-41 / m. 622-661) İskân*, 373.

³³⁴ Kindî, *Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât-The Governors and Judges of Egypt*, 71.

³³⁵ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır*, 123.

³³⁶ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır*, 125; Ebû Sâlih, *Churches and Monasteries of Egypt and Some Neighbouring Countries*, çev. B. T. A. Evetts - Alfred J. Butler (Oxford: Clarendon Press, 1895), 102.

³³⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 170.

Manzûr ise onlara bu şekilde hitap edilmesinin ten renklerinden kaynaklandığını, beyazlıklarına ve sarışlıklarına ithafen böyle söylendiğini belirtmektedir.³³⁸

Bu mahalle üç ayrı hamrâ adlı mahalleden oluştuğu için kaynaklarda Hamrâvât yani Hamrâlar olarak geçmektedir. Bu mahallelerden ilki Ehlu'r-Râye mahallesinin hemen kuzeyinde yer alan Hamrâ ed-Dünyâ'dır. Gayrı Arap unsurlardan dolayı bu ismi aldığı belirtilmesine rağmen bu mahallede Araplar yaşamaktadır. Bu mahallede yaşayan kabileler Beliiy, Benî Bahr, Sûrâd ve Fehm kabileleridir.³³⁹ Fakat İbn Abdülhakem tam olarak yerlerini belirtmez. Sadece Mekkî sokağı isimli bir sokağın yanında bulunduklarını zikreder.³⁴⁰

Hamrâ ed-Dünyâ'nın kuzeyinde Hamrâ el-Vusta adlı mahalle yer almaktaydı. Bu isme iki Hamrâ mahallesinin ortasında yer aldığı için sahip olduğu tahmin edilmektedir.³⁴¹ Mahallenin diğer adı mahallenin içinden bir kanal geçtiği için el-Kantara'dır.³⁴² Bu mahalle Rumlardan yüz kişiyle fethe katılan İbn Yenne'nin mahallesiydi. Aralarında Hüzeyl, Beni Selâmân ve 'Udvan kabileleri de bulunmaktaydı.³⁴³ Bu mahallenin genişliğinin yaklaşık yedi yüz-sekiz yüz metre olduğu tahmin edilmektedir.³⁴⁴

Üçüncü Hamrâ ise Hamrâ el-Kusvâ'dır. Bu mahalle güneyden Hamrâ el-Vusta ile sınırlanmaktadır. Kuzey sınırı ise şehrin kuzey sınırına kadardır. Fethe dört yüz Rum askerle katılan Beni Ezrak kabilesi, fethe bin kişi ile katılan Müslüman olmuş Yahudilerden oluşan Benû Rubeyl kabilesi ve Yeşkûr kabilesinin yaşadığı mahalledir.³⁴⁵ Bu kabilelerden Yeşkûr kabilesinin bu mahalleden ayrılıp şehrin kuzey sınırında müstakil bir mahalleye sahip olduğu,³⁴⁶ hatta dağa yakın bir yere yerleştiği ve bundan dolayı da söz konusu dağa isminin verildiği aktarılmaktadır.³⁴⁷

Buraya yerleşenlerle ilgili başka bir bilgi ise üç mahallenin isimlerinin Benû Yenne, Benû Rubeyl ve Benû Ezrak olduğudur. Bu mahalledekilerin Suriye

³³⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 4/210.

³³⁹ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 114-115; Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 1/823; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ fî şinâ'ati'l-inşâ*, 3/333.

³⁴⁰ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 114.

³⁴¹ Kubiak, *Fustat*, 100.

³⁴² Ebû Sâlih, *Churches and Monasteries of Egypt and Some Neighbouring Countries*, 102.

³⁴³ Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 1/823; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ fî şinâ'ati'l-inşâ*, 3/333.

³⁴⁴ Kubiak, *Fustat*, 101.

³⁴⁵ Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 1/824; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ fî şinâ'ati'l-inşâ*, 3/333.

³⁴⁶ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 117.

³⁴⁷ Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 1/354.

fetihlerinden önce o bölgede bulunan Müslüman olmuş Farslılardan oluştuğu söylenmektedir.³⁴⁸ Belâzürî, bazı kişilerin Ezrâkîlerin soyunun Taif kuşatması esnasında Müslümanların yanına sığınan Rum asıllı köle Ezrâk'tan geldiği iddiasında bulunduğunu belirtmektedir.³⁴⁹

İbn Abdülhakem'in bu mahalleyle ilgili verdiği bilgi ise diğerlerinden farklıdır. Ona göre başta bu mahallede Farslılar ve Rumlar yaşamaktaydı. Fakat daha sonra Farslılar Beni Vâ'il kabilesinin güneyine taşınırken, Rumlar ise daha kuzeye taşınmışlardır.³⁵⁰

2.5.1.3 Lefif Mahallesi

Bu kabilenin tümü güney Arap kabilelerinin üyelerinden oluşmaktaydı. Fustat'ın kuruluşu devam ederken, Bizans donanmasının gitmemiş olmasından dolayı Amr haber getirmesi için birini göndermişti. Çeşitli kabilelerden bazı kişiler de onunla gitmek istemişler ve bunu Amr'a söylemişlerdi. Amr'ın bu savaş konusunda çok istekli olan kişilere İsrâ sûresinin yüz dördüncü ayetini okuduğu ve bu ayette yer alan bir araya gelme anlamındaki lefif (grup) kelimesinden dolayı bu ismi aldıkları söylenmektedir.³⁵¹ Ayet ise şu şekildedir:

وَقُلْنَا مَنْ بَعْدَهُ لَبِئْسَ اسْمًا لِّإِسْرَائِيلَ اسْكُتُوا الْأَرْضَ فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ الْآخِرَةِ جِئْنَا بِكُمْ لَفِيفًا

*Arkasından İsrâiloğulları'na dedik ki, "Haydi bu yere yerleşin. Sonra ahiret vaadi geldiği zaman, hepinizi dürüp bükerek bir araya getireceğiz!"*³⁵²

Bu grupta yer alan kişilerin Ğassân, Şuca', Hicr, Lahm, Cüzâm, Ezd, Tenûh ve el-Vühâf kabilelerine mensup oldukları söylenmektedir.³⁵³ Beraber yerleştirilen bu kabilelerin divana da beraber kaydoldukları düşünülmektedir. Fakat bu mahalleyle ilgili bilgiler sınırlıdır.

2.5.1.4 Zâhir Mahallesi

Bu mahalleye yerleşenler de yine birkaç farklı kabilenin üyelerinden oluşmaktaydı. Bu mahalledekilerin, câhiliye zamanında İslâm'a girmek için Hz. Peygamber'e gidenlere engel olmaya çalışanlardan oluştukları, yakalandıklarında Hz. Peygamber tarafından serbest bırakıldıkları ve azatlı köleler anlamında utekâ

³⁴⁸ Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 1/823.

³⁴⁹ Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, ed. Adnan Demircan, çev. Mehmet Akbaş - Musa K. Yılmaz (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2020), 434.

³⁵⁰ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 125.

³⁵¹ İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntişâr*, 4/3; Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 1/820-821; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ fî şinâ'ati'l-inşâ*, 3/331-332.

³⁵² Elmalılı Hamdi Yazır, *Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meali* (İstanbul: Merve Yayınları, 2002), 293.

³⁵³ İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntişâr*, 4/3; Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 1/821.

olarak isimlendirildikleri, sonra orduya katılıp Mısır'ın fethine iştirak ettikleri rivayet edilmektedir. Aslında Amr b. Âs ile fethine iştirak eden bu grup İskenderiye'den Babilon mevkiye dönerken arkada kalıp gecikmişlerdi. Asıl grupları olan Ehlul-r-Râye mahallesinde yer kalmayınca buraya yerleşememişler, kabilelerin mahallelere yerleştirilmesi ile görevli komisyondan Muâviye b. Hûdeyc bu gruba Lahm kabilesinin doğusunu³⁵⁴ önermiş, bu grup da önerilen yere yerleşmiştir. Muâviye'nin önerdiği yer şehrin her yerini gören bir yer olduğu için bu mahalleye Zâhir mahallesi denmiştir.³⁵⁵

Şehrin kuzey doğusuna yerleşen bu gruptakilerin çok geniş bir mahalleye yayıldıkları anlaşılmaktadır.³⁵⁶

2.5.1.5 Diğer Mahalleler

Ordunun birlikleri kabilelere göre ayrılmış, her kabile kendi kabilesinin adı altında sancak taşımış ve aynı kabilenin üyeleri beraber savaşmıştır. Bunda amaç askerin hangi kabilelerden olduğunu bilmek, divana beraber kaydetmek ve uzun süren fetihlerde kendi akrabalarıyla beraber bulunmasını sağlamaktır.³⁵⁷

Ordunun bu düzeninin korunarak kabilelerin şehre yerleştirildiği Makrîzî'de yer alan bir bilgi sebebiyle düşünülmektedir. Bu bilgiye göre Babilon Kalesi'nin kuşatması esnasında güneyde bulunan öncü kuvvetleri şehre yerleşirken de yine aynı yere yani Babilon Kalesi'nin güneyine yerleştirilmişlerdir. Bu kabileler: Kabz b. Mürsed, Beni Vâil, Râşide ve Fârisiyyûn'dur.³⁵⁸ Bunun sebebi ordunun şehre yerleştikten sonra da fetihlerin devam edeceği için daha çabuk bir araya gelmelerini sağlamak, ayrıca sürekli birlikte yaşayarak ve beraber savaşarak toplu bir şekilde bulunmaya alışan ordunun bu düzenini bozmamak olduğu düşünülmektedir.³⁵⁹ Bu açıklama ordunun diğer birliklerinin de mi bu şekilde şehre yerleştirildikleri sorusunu akla getirmektedir. Çünkü sadece kalenin güneyine yerleşenler için kuşatma esnasında burada savaştıkları belirtilirken, ordunun diğer kuvvetleri olan artçılar ve sağ kanat-sol kanat birlikleri için İbn Abdülhakem ve Makrîzî'nin eserlerinde böyle bir bilgi yer almamaktadır. Buna Ebû Salih, Kindî'nin kayıp *Hıtat* adlı eserinden naklen verdiği bilgiyle kısmen ışık tutmaktadır. Şehrin

³⁵⁴ Makrîzî, *el-Hıtatü'l-Makrîziyye*, 1/821.

³⁵⁵ İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntişâr*, 4/4; Makrîzî, *el-Hıtatü'l-Makrîziyye*, 1/821; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ fî şinâ'ati'l-inşâ*, 3/332.

³⁵⁶ Kindî, *Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât-The Governors and Judges of Egypt*, 407.

³⁵⁷ Koçyiğit, *İslâm Tarihinin İlk Yıllarında (h. 1-41 / m. 622-661) İskân*, 371.

³⁵⁸ Makrîzî, *el-Hıtatü'l-Makrîziyye*, 1/823.

³⁵⁹ Kubiak, *Fustat*, 65.

kuzeybatısındaki bir mahalle olan Hamrâ el-Vusta'ya yerleşen gayrı Arapların kuşatma esnasında orduda yine bu yerde savaşılan artçı birlikler olduğunu zikretmektedir.³⁶⁰

Fakat daha önce bahsettiğimiz Zâhir ve Lefif mahalleleri ordudaki düzene göre yerleşememişti. Zâhir mahallesinde yaşayanlar aslen Ehlu'r-Râye sancağı altında savaşılan kişiler olmalarına rağmen bu mahalleye yerleşememişler, Lefif mahallesindekiler ise birlik duygusuyla bir araya gelen kişilerden oluşmaktaydı. Bu mahalleler ordunun düzeninin yerleşen bütün kabilelerde uygulanamadığını göstermektedir.

Taksim için atanan komisyonun görevinin sınırlı olduğunu ve taksim etmekten ziyade denetlemek ve çıkabilecek tartışmaları önlemek için komisyon kurulduğunu söyleyen Kubiak, öncesinde anlaşmazlık çıktığı için komisyon atandığını iddia etmektedir. Bu iddiayı destekleyen veya reddeden bir bilginin bulunmaması, bu iddiaya ihtiyatlı yaklaşmamıza sebep olmaktadır. Koçyiğit³⁶¹ ve Guest'in de benzer sonuçlara vardığı görülmektedir.³⁶² Diğer kabilelerin yerleşiminde komisyonun rolü bilinmemekle beraber İskenderiye'den geç gelenlerin Zâhir adlı mahalleye iskânı Muâviye b. Hûdeyc'in tavsiyesiyle gerçekleştirmişti.³⁶³

Taksim görevi bu komisyona verilmiş olmasına rağmen daha sonraki süreçte Amr b. Âs'ın müdahalesi de söz konusudur. Bu kanıya varılmasına sebep olan bilgi, Ma'âfir kabilesi önce Ehlu'r-Râye mahallesi yakınına yerleşmişken, sineklerden rahatsız olup başka bir yere taşınmak istediklerini Amr'a bildirdikleri, Amr'ın da onların daha güneye taşınmasına izin verdiğiyle ilgilidir.³⁶⁴

Amr b. Âs'ın müdahalesine rağmen şehre yerleşimde halifenin müdahalesinin kayıtlara geçmemesi dikkat çekicidir. Nitekim kaynakların verdiği bilgiye göre Basra şehrinde yerleşim Hz. Ömer'in emirlerine göre olmuşken,³⁶⁵ Fustat ile ilgili böyle bir bilgi bulunmamaktadır. Bu da yerleşimin daha serbest gerçekleştiğinin göstergesidir.

³⁶⁰ Ebû Sâlih, *Churches and Monasteries of Egypt and Some Neighbouring Countries*, 102.

³⁶¹ Koçyiğit, *İslâm Tarihinin İlk Yıllarında (h. 1-41 / m. 622-661) İskân*, 366.

³⁶² A.R. Guest, "The Foundation of Fustat and the Khittahs of that Town", *Journal of the Royal Asiatic Society* 39/01 (1907), 56.

³⁶³ İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntişâr*, 4/4; Makrîzî, *el-Hutatü'l-Makrîziyye*, 1/821; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ fî şinâ'ati'l-inşâ*, 3/332.

³⁶⁴ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 123.

³⁶⁵ Taberî, *Tarihu't-Taberî*, 3/590.

Yerleştirilen mahallelere arîf denilen görevliler atanmıştır.³⁶⁶ Bu kişilerin vazifeleri, görevli oldukları kabilelerin durumuyla ilgilenmek, ihtiyaç halinde bunu üstlerine aktarmak ve sorumlu olduğu mahalledeki askerlerin maaşlarını dağıtmaktı.³⁶⁷

İbn Abdülhakem, hilâfeti döneminde Muâviye'nin her kabileden sorumlu iki kişi atadığını bildirmektedir. Mesela Ma'âfir kabilesinden Hasan adlı kişinin her bir kabilede yeni doğanları kayda geçirdiğini aktarmaktadır.³⁶⁸ Bu sorumlu kişilerin görevinin arîflerden farklı olduğu anlaşılmaktadır.

Şehre yerleşen kabilelerden çok azının Kuzey Arap kabilelerinden olduğu görülmektedir. Bunlar Kureyş,³⁶⁹ 'Udvan, Fehm ve Hûzeyl kabileleridir.³⁷⁰ Bunlardan Kureyş'in Ehlu'r-Râye'ye, diğerlerinin Hamrâvât'a yerleştirildikleri daha önce zikredilmişti.

Nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan Güney Arap kabileleri ise şu şekildedir: Ezd kabilesinden; Akk'ın alt kollarından olup çok sayıda kişinin savaşa katıldığı ve savaşta önemli rol oynayan Gâfik kabilesi,³⁷¹ Hamrâvât'a yerleşen Beni Bahr, Seleman ve Serad kabileleri³⁷² ve Lahm'ın alt kolları Râşide,³⁷³ Beni Yeşkur,³⁷⁴ Cüz'am ve Beni Vâ'il kabileleri,³⁷⁵ Himyer kabilelerinden Ma'âfir,³⁷⁶ Karâfe,³⁷⁷ Kulâa³⁷⁸ ve Ru'ayn³⁷⁹ kabileleridir. Kinde kabilelerinden Tucîb³⁸⁰ ve

³⁶⁶ Ya'kübî, *Ülkeler Kitabı*, 145; İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntişâr*, 4/3; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/80-81.

³⁶⁷ Fahrettin Atar, "Arîf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/360-361.

³⁶⁸ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 102.

³⁶⁹ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 94.

³⁷⁰ Makrîzî, *el-Hitatü'l-Makrîziyye*, 1/823; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ fî şinâ'ati'l-inşâ*, 3/333.

³⁷¹ İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntişâr*, 4/4; Makrîzî, *el-Hitatü'l-Makrîziyye*, 1/822; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ fî şinâ'ati'l-inşâ*, 3/332.

³⁷² İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 114-115; Makrîzî, *el-Hitatü'l-Makrîziyye*, 1/823; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ fî şinâ'ati'l-inşâ*, 3/333.

³⁷³ Makrîzî, *el-Hitatü'l-Makrîziyye*, 1/820; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ fî şinâ'ati'l-inşâ*, 3/331.

³⁷⁴ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 115.

³⁷⁵ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 124; İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntişâr*, 4/3; Makrîzî, *el-Hitatü'l-Makrîziyye*, 1/820; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ fî şinâ'ati'l-inşâ*, 3/331.

³⁷⁶ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 123; İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntişâr*, 4/4; Makrîzî, *el-Hitatü'l-Makrîziyye*, 1/823; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ fî şinâ'ati'l-inşâ*, 3/332.

³⁷⁷ Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldân*, 4/317; Makrîzî, *el-Hitatü'l-Makrîziyye*, 1/352; Ebû Sâlih, *Churches and Monasteries of Egypt and Some Neighbouring Countries*, 133.

³⁷⁸ İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntişâr*, 4/4; Makrîzî, *el-Hitatü'l-Makrîziyye*, 1/823; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ fî şinâ'ati'l-inşâ*, 3/332.

³⁷⁹ Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ fî şinâ'ati'l-inşâ*, 3/332.

³⁸⁰ İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntişâr*, 4/3; Makrîzî, *el-Hitatü'l-Makrîziyye*, 1/820; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ fî şinâ'ati'l-inşâ*, 3/331.

Sadî³⁸¹ kabileleridir. Kudâa' kabilelerinden Beliyy,³⁸² Tenûh, Havlân,³⁸³ Cûheyne³⁸⁴ ve Mahre,³⁸⁵ Mezhiç'in alt kolu Murad'dan Silhim, Va'lân, Gutayf ve 'Abs kabileleridir.³⁸⁶ Yahsub,³⁸⁷ Sebe,³⁸⁸ Sekâsik ve Eş'âriyyûn kabileleri de güney Arap kabilelerindendi.³⁸⁹

İsmi geçen kabilelerin bazılarına alt kollarıyla beraber birkaç mahalle tahsis edilirken, az sayıda olan bazı kabileler de büyük kabilelerle beraber yerleşmek zorunda kalmıştır. Nitekim buna örnek olarak Eş'âriyyûn ve Sekâsik kabilelerinin, sayılarının azlığından dolayı Ma'âfir kabilesiyle beraber yerleştirilmeleri verilebilir.³⁹⁰ Birkaç mahalle tahsis edilen kabilelerden Lahm kabilesi, alt kolları Râşide, Beni Vâ'il ve Yeşkûr için ayrı mahallelere sahip olmuştur.³⁹¹ Ayrıca mahalleler kazıklarla birbirinden ayrılmıştır.³⁹²

Şehirdeki Güney Arap kabilelerinin çokluğu hakkında Abdülmecid Selam Güney Arapların Kuzey Araplardan üç kat fazla olduğunu söylemektedir.³⁹³ Bu durum kabile çatışmalarının olmadığı Hulefâ-yı Râşidîn döneminde bir önem arz etmezken, Emevîler döneminde Kays-Kelb çatışması bulunduğu için önem arz etmiştir.

Bazı kabileler ise başka kabilelere katılıp tek bir mahalle oluşturmuşlardır. Buna örnek olarak Hadramevtililerden oluşan Hadramiyyun kabilesi verilebilir. Kuruluş esnasında az sayıda olan bu kabile başta Tucîb kabilesiyle beraber yerleşmişlerdi. Hz. Osman zamanında bu kabileden göçler olunca sayıları çoğalmış,

³⁸¹ İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntişâr*, 4/4; Makrîzî, *el-Hutatü'l-Makrîziyye*, 1/822; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ fî şinâ'ati'l-inşâ*, 3/332.

³⁸² İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 114.

³⁸³ İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntişâr*, 4/4; Makrîzî, *el-Hutatü'l-Makrîziyye*, 1/822; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ fî şinâ'ati'l-inşâ*, 3/332.

³⁸⁴ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 123.

³⁸⁵ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 116; İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntişâr*, 4/3; Makrîzî, *el-Hutatü'l-Makrîziyye*, 1/820; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ fî şinâ'ati'l-inşâ*, 3/331.

³⁸⁶ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 122; İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntişâr*, 4/4; Makrîzî, *el-Hutatü'l-Makrîziyye*, 1/822; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ fî şinâ'ati'l-inşâ*, 3/332.

³⁸⁷ İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntişâr*, 4/4; Makrîzî, *el-Hutatü'l-Makrîziyye*, 1/822; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ fî şinâ'ati'l-inşâ*, 3/332.

³⁸⁸ İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntişâr*, 4/4; Makrîzî, *el-Hutatü'l-Makrîziyye*, 1/823; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ fî şinâ'ati'l-inşâ*, 3/332.

³⁸⁹ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 123-124.

³⁹⁰ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 123-124.

³⁹¹ Makrîzî, *el-Hutatü'l-Makrîziyye*, 1/820.

³⁹² Can, "Hulefâ-yı Râşidîn Döneminde Ortaya Çıkan Ordugâh Şehir Modeli Üzerine Bir Değerlendirme", 230.

³⁹³ Havariyye Abdülmecid Selam, *el-Hayatu'l-iktisâdiyye ve'l-ictimaiyye fî medîneti Fustat hatta'l-asri'l-Fatimî* (Kahire: Camiatu Kahire, Yüksek Lisans Tezi, 1971), 13.

Sadif kabilesinin yanına çok geniş bir alana ayrı bir mahalle olarak yerleşmişlerdir.³⁹⁴

Kaynaklardaki bilgilerden görüldüğü üzere kabilelerin yerleştirildikleri mahalleler konusunda eksiklikler mevcuttur. Bazı kabilelerin ismi anılmasına rağmen hangi mahalleye yerleştikleri İbn Abdülhakem tarafından belirtilmemiştir. Buna örnek olarak Hicr,³⁹⁵ Hacerân³⁹⁶ ve Benû Şebâbe³⁹⁷ kabileleri verilebilir.

İlk yerleşim sırasında beraberce aynı mahalleye yerleşen bu kabileler divana da beraber kaydedilmişlerdir. Fakat süreç esnasında divanda değişiklikler yapılmış olduğu Kindî tarafından aktarılmaktadır. Onun verdiği bilgilere göre Bişr b. Safvan valiliğinde yapılan dördüncü divan düzenlemesinde divanda Mahre kabilesi Kinde'den, Tenûh kabilesi Ezd'den, Ka'b b. Adiyy Kureyş'ten, Hasin kabilesi ise Lahm'dan ayrılmıştır.³⁹⁸ Nüfuslarının azlığından dolayı müstakil mahallelere sahip olamayan bu kabilelerin alt kolları bağlı oldukları büyük kabilelerle divana kaydedilmekteydi. Zaman içerisinde divanda yapılan değişiklikler bu mahallelerin yer değiştirdiğinin kanıtıdır. Şehrin neresine taşındıkları belirtilmeyen bu kabilelerin divandaki hareketliliğine bakılırsa şehir içi yer değişikliklerinin de sıkça yaşandığı görülmektedir.

Fustat'taki şehir içi yerleşimler dışında Amr b. Âs, İskenderiye'den Fustat'a döndüklerinde şehri batıdan korumaları için Nil'in batı kıyısındaki Cîze'ye bazı kabileleri yerleştirmişti. Amr şehrin kuruluş sürecinde onları orada tutmuş, daha sonra şehrin kurulduğu yer olan nehrin doğu kıyısına çağırmıştı. Cîze'de yaşamaya alışan bu grup, bulundukları yerde kalmak istediklerini beyan edince, Amr bu durumu Halife Ömer'e sundu. Hz. Ömer de kale yapmaları şartıyla oraya yerleşebileceklerini söyledi. Böylece Hemedân, Zu Esbağ, Yafi', Ebû Şimr b. Ebrehe ve Hicr kabilesinden oluşan bu grup Cîze'ye yerleşti.³⁹⁹ Bunlar dışında Habeşlilerden de oraya yerleşimin gerçekleştiği aktarılmaktadır.

Yerleşim sürecinde ve sonrasında komisyon tarafından gerçekleştirilen iskân politikasından kabilelerin genellikle memnun kaldıkları ya da bununla ilgili kaynaklara yansıyacak kadar büyük bir anlaşmazlığın bulunmadığı anlaşılmaktadır.

³⁹⁴ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 119.

³⁹⁵ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 117.

³⁹⁶ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 122.

³⁹⁷ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 117.

³⁹⁸ Kindî, *Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât-The Governors and Judges of Egypt*, 70-71.

³⁹⁹ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 124-125; İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntişâr*, 4/126; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/136.

Fakat sonraki süreçte bir kabilenin başka kabilelerle kendi mahallesini genişletmesinden dolayı sorun yaşadığı anlaşılmaktadır. Başta Ehlu'r-Râye mahallesine yakın yerleşen Ma'âfir kabilesi Nil nehri yüzünden sineklerin çokluğu sebebiyle daha güneye taşınmak istemiş, Amr b. Âs'ın izniyle taşınmıştır. Fakat burada mahallesini genişleterek Sekâsik ve Eş'âriyyûn gibi kabilelerle karışmışlardır. Bu mahallelerin arasındaki sokaktan çöle kadar Ma'âfir kabilesine ait mahallenin devam ettiği ve mahallelerini genişletirken Himyer ve Havlân kabilelerinden bir grupla tartıştıkları da aktarılmaktadır.⁴⁰⁰ Fakat bu sorunun komisyonla ilgili olmadığı, sonraki süreçte gerçekleştiği görülmektedir. Buna göre kabileleri mahallere tahsis etmekle görevli Muâviye b. Hûdeyc, Şerik b. Sümeyy, 'Amr b. Kahzam ve Hayâvil b. Neşîre'nin bu işte başarılı olduğu sonucuna ulaşılabilir.

Fakat mahallelerin sonraki süreçte ilk başta yerleştikleri mahallelerden ayrıldıkları, yerleştikleri mahallelerde arazilerini genişlettikleri fakat bunu yaparken valinin veya komisyonun itirazıyla karşılaşmadıkları daha önce bahsi geçen Ma'âfir mahallesi örneğinden açıkça görülmektedir. Bu örnekten süreç içerisinde yerleşimin değişikliğe uğradığı, kuruluştaki gibi kalmadığı, valilerin müdahalesinin azaldığı görülmektedir.

Şehirde Müslümanlar dışında Hıristiyan ve Yahudilerin yaşadığı muhakkaktır. Şehirde onlara ait mezarların ve ibadethanelerin bulunması bunun kanıtıdır. Fakat gayri müslim unsurlarla ilgili bilgilerin sınırlı olduğu görülmektedir. Hıristiyanların Hamrâ el-Kûsva'ya yerleştikleri, hatta burada bir kilise yapmak istedikleri bilinmektedir. Şehirde eski kiliselerin varlığından daha önce söz edilmişti. Fakat bu kiliselerin kendi yaşadıkları mahalleye uzak kalması yeni bir kilise ihtiyacını doğurmuştu. Bu istekleri Müslümanların itirazlarına rağmen dönemin valisi Mesleme b. Muhalled tarafından olumlu yanıt almıştı. Mesleme'nin kilise yapımına izin verme gerekçesi ise onların şehrin dışında yaşadıkları idi.⁴⁰¹ Buna göre bu dönemde şehrin kuzey sınırında bulunan bu mahalle şehre ait kabul edilmemekteydi. Ayrıca buradan Hıristiyanlarla Müslümanların aynı mahallelerde yaşamamaya özen gösterdiği, fakat sonraki süreçte göçlerle

⁴⁰⁰ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 123.

⁴⁰¹ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 128.

nüfusun artması sonucu bu bölgenin de şehir içinde kabul edildiği sonucu çıkarılabilir.

Şehirde Yahudilerin de yaşadığı muhakkak olmasına rağmen nereye yerleştikleri ile ilgili herhangi bir bilgi kaynaklarda bulunmamaktadır.

Kaynaklarda her kabilenin bir mahalleye yerleştirildiği ifadesi yer alsa da bu durumun her mahallede uygulanmadığı görülmektedir. Bu durumda bu ifadeden ziyade Makrîzî'nin bazı kabilelerin bazılarıyla tamamlanarak şehre yerleşildiği ifadesi⁴⁰² daha yerinde gözükmektedir.

Çoğu mahalle, bu mahallelere yerleştirilen kabileler ve şehir içindeki konumları konusunda çok fazla eksik bilgiler mevcuttur. Bununla beraber İbn Abdülhakem'in konuyla ilgili bilgileri çok dağınık ve karışık bir şekilde zikretmesi mahalleler konusunda fazla değerlendirme yapılmasını engellemektedir. Yine de Kubiak Babilon Kalesi, Amr b. Âs Cami, Mukattam ve Yeşkur dağları gibi sabit yerleri esas alarak kabilelerin yerleşimlerini gösteren bir harita ortaya koymuştur.

⁴⁰² Makrîzî, *el-Hutatü'l-Makrîziyye*, 1/819; İbn Tağrıberdi, *en-Nücümü'z-zâhire*, 1/65.

2.6 Göç Faaliyetleri

Nüfus değişimini önemli ölçüde etkileyen olaylar göç faaliyetleri, doğumlar ve ölümlerdir. Hz. Osman zamanında Kuzey Afrika fetihleri gerçekleştiğinden⁴⁰³ burada şehir halkından şehit düşenlerin olduğu muhakkaktır. Fakat bunların ne kadar olduğu tespit edilemeyeceğinden kaynaklarda kayıtlara geçen göç faaliyetleri ve nüfus değişimi iskân faaliyetlerini öğrenmek açısından önemlidir.

Bu göçler bazen yeni bir mahallenin kurulmasını sağlarken bazen de var olan kabilenin şehirdeki nüfusunun artmasını sağlamıştır. Buna örnek Hz. Ömer zamanında gerçekleştirilen Kudâa kabilesinin kollarından Beliyy'in göçüdür. Amr b. Âs'ın anne tarafından akrabası olan bu kabile Kudâa kabilesinin üçte birini oluşturmaktaydı. Söz konusu kabile daha önce bahsedildiği gibi Hamrâ ed-Dünya'ya yerleşmişti. Basra'dan Fustat'a göç eden bu kabile mensupları da yine bu mahalleye iskân etmişlerdir. Bu kabilenin göç faaliyeti oradaki kabile anlaşmazlıklarını önlemek amacıyla idi.⁴⁰⁴

İbn Abdülhakem, şehrin ilk zamanlarında mahalleler arasında büyük boş araziler bulunduğunu, ancak Hz. Osman'ın hilâfeti döneminde zikredilen göçlerle kabilelerin fizikî olarak birbirine daha yakınlaştığını aktarmaktadır.⁴⁰⁵ Bu süreç esnasında askerlerin ailelerinin de şehre yerleşmek üzere gelmeleri etkili olmuştur. Bununla beraber Hz. Osman zamanında birçok göç faaliyeti gerçekleşmiştir. Kaynaklarda geçenler Amr b. Âs Cami'nin yakınına yerleşen Sehmoğulları,⁴⁰⁶ önce sayılarının azlığı sebebiyle Tucîb kabilesiyle iskân ettirilen Hadramevt kabilesi,⁴⁰⁷ yine aynı dönemde gelen kaç kişi olduğu belirtilmeyen Sadif ve Silhim kabilelerinin doğusuna yerleştirilen Tucîb kabilesinden yardımcı kuvvetlerin göçleridir.⁴⁰⁸ Bu tür göçler şehirdeki mahalle sayısını artırmıştır.

Başka bir yerde gerçekleşen bir sorunun çözümü için, problem çıkaran kabilenin göç ettirilmesiyle meselenin giderildiği görülmektedir. Buna Fustat'a göç ettirilen kabilelerde de rastlanmaktadır. Kaynaklardaki bilgiye göre Muâviye b. Ebî Süfyan hilâfesinde Basra'da bir Hâricî isyanı çıkmıştı. Bahsi geçen isyan Basra ve

⁴⁰³ Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyât*, 198; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/482-486.

⁴⁰⁴ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 114.

⁴⁰⁵ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 124.

⁴⁰⁶ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 107.

⁴⁰⁷ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 119.

⁴⁰⁸ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 119.

Kûfe’de aynı anda valilik yapan⁴⁰⁹ Ziyâd b. Ebîh zamanında iki kuzen olan Kureyb ve Zehhâf tarafından 53/673 yılında gerçekleşmişti.⁴¹⁰ Senenin yarısını Kûfe’de diğer yarısını Basra’da geçiren⁴¹¹ Ziyâd’ın Kûfe’de bulunduğu sırada bu isyan hazırlığından haberdar olduğu ve hemen müdahale ettiği aktarılmaktadır. İsyan kanlı mücadele ile bastırılmış, isyanı çıkaran kişiler öldürülmüştü.⁴¹² İsyanı çıkaran Kureyb ve Zehhâf Ezd kabilesine mensup kişilerdi.⁴¹³ Basra valisi Ziyâd b. Ebîh tekrar aynı problemle karşılaşmamak için bu kabileye mensup yüz otuz kişiyi Fustat'a tehcir etmişti. Bu kabileler Zâhir mahallesine yerleştirilmişlerdir.⁴¹⁴ Sorun çıkaran kabilenin nüfusu şehirde azaltılarak sorun çözüme kavuşturulmuştur.

Bunlar dışında atanan valilerin bazılarının beraberinde birçok kişiyi getirdikleri görülmektedir. Yanlarına birçok kişiyi alan valilerin özellikle hükümet değişimlerinde atanmış valiler olması tesadüf olmamalıdır. Nitekim Emevîlerin ilk halifesi Muâviye, Amr'ı Mısır'a tekrar atadığında, Amr b. Âs Fustat'a Suriye ordusundan askerlerle gelmişti.⁴¹⁵ Bu duruma diğer bir örnek ise Emevîler devleti sürecinde hilâfetini ilan eden Abdullah b. Zübeyr (ö. 73/692) zamanında, Mısır'a atadığı valisi Abdurrahman b. Utbe' b. Cahdem'in (ö. 64/684) beraberinde çok sayıda Hâricîyi getirmesidir.⁴¹⁶ Bu durum siyasî değişimlerin Fustat'taki iskân faaliyetlerine yansımaları olarak değerlendirilmiştir.⁴¹⁷ Bu faaliyetin sebebi yetkiyi ele alan kişinin farklı şehirlere destekçilerini yayararak onlar yardımıyla taraftarını artırmak ya da olası bir isyan durumunda farklı şehirlerde taraftarının bulunmasını sağlamak olabilir.

Bu göç sürecinin sürekli devam ettiği, Mesleme b. Muhalled valiliğinde şehirde yerleşim için boş yer bulunmamasından anlaşılmaktadır.⁴¹⁸

⁴⁰⁹ Halîfe b. Hayyât, *Tarihu Halîfe b. Hayyât*, 259; İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebir.*, 1/98; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 2/317; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, tah. Şuayb el-Arnaût (Beyrut-Lübnan: Müessesetü'r-Risale, 1996), 3/496; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 9/639-640.

⁴¹⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 3/318.

⁴¹¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 2/317; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 3/496.

⁴¹² Halîfe b. Hayyât, *Tarihu Halîfe b. Hayyât*, 270; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 2/318.

⁴¹³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 2/318.

⁴¹⁴ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır*, 111; Makrîzî, *el-Hutatü'l-Makrîziyye*, 1/822.

⁴¹⁵ Kindî, *Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât-The Governors and Judges of Egypt*, 31.

⁴¹⁶ Kindî, *Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât-The Governors and Judges of Egypt*, 41.

⁴¹⁷ Koçyiğit, *İslâm Tarihinin İlk Yıllarında (h. 1-41 / m. 622-661) İskân*, 388.

⁴¹⁸ Koçyiğit, *İslâm Tarihinin İlk Yıllarında (h. 1-41 / m. 622-661) İskân*, 389.

Başlangıçta yirmi mahalle kuruldu⁴¹⁹ fakat daha sonra bu mahallerin göçlerle arttığı anlaşılmaktadır. Hadramevt kabilesi ilk etapta Tucîb kabilesiyle yerleşmiş fakat daha sonra Hz. Osman zamanındaki göçler sayesinde müstakil bir mahalleye sahip olabilmisti.⁴²⁰ Bu gibi durumlar mahalle sayısının Abdülazîz b. Mervân (684-705) zamanında otuz dokuza çıkmasına sebep olmuştur.⁴²¹ Bu dönemde şehrin gelişiminin tamamlandığı, artık göç kabul edemeyecek seviyede yerleşim yerlerinin dolduğu görülmektedir. Nitekim halife Hişâm b. Abdülmelik zamanında haraç âmili Ubeydullah b. Habhâb, Mısır'da Kelbî kabilelerin çokluğu onu rahatsız etmiş olacak ki, Kaysî kabilelerden buraya yerleştirilmesi önerisinde bulunmuştu. Daha önce bahsedildiği gibi Fustat'a yerleşen güney Arap kabileleri, kuzey Arap kabilelerinin birkaç katıydı. Çatışmaların şiddetlenmesi gibi olası bir durumda çoğunluğun Kelbî olan bu kabileler ona karşı gelebilir, bu da Mısır'ın onun elinden çıkmasına ya da büyük bir sorunla karşılaşmasına sebep olabilirdi.⁴²² Bu konuda tedirginlik hisseden vergi âmili İbn Habhâb 109/727 yılında, Halife Hişâm b. Abdülmelik'e (724-743) Kaysî olan Âmir, Hevâzin ve Benû Süleym kabilelerinden üç bin kişinin göç ettirilmesi tavsiyesinde bulunmuştur. Fakat Hişâm bu öneriyi kabul etmemiş, Kaysî kabileleri Bülbeys'e iskân ettirmiştir.⁴²³ Buraya yerleşen Kaysîlerin tarımla uğraşmalarına izin verilmiş, zamanla sayıları elli bine ulaşmıştır.⁴²⁴ Vergi âmilinin bu tavsiyesinin Halife Hişâm tarafından reddedilişi şehirde artık yerleşime müsait bir yer olmadığının göstergesidir.⁴²⁵

Kaynaklarda bahsi geçmeyen göçlerin de gerçekleştiği muhakkaktır. Buna Yeşkur ve Karafe mahalleleri örnek gösterilebilir. Yeşkur kabilesi önce Hamrâvât mahallesinde bulunurken, daha sonra müstakil bir mahalleye sahip olmuş,⁴²⁶ hatta yakınındaki dağa ismini vermiştir.⁴²⁷ Fakat bu kabileden göç gerçekleştiğine dair bir bilgi bulunmamaktadır. Bunun dışında ilk yerleşimde Ma'âfir'e bağlı Karafe adlı mahalle bulunmazken sonradan Mukattam dağına ve Müslüman mezarlıklarına

⁴¹⁹ İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntişâr*, 4/3-5; Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 1/820-825; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ fî şinâ'ati'l-inşâ*, 3/331-333.

⁴²⁰ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır*, 119.

⁴²¹ Koçyiğit, *İslâm Tarihinin İlk Yıllarında (h. 1-41 / m. 622-661) İskân*, 389.

⁴²² Koçyiğit, *İslâm Tarihinin İlk Yıllarında (h. 1-41 / m. 622-661) İskân*, 389.

⁴²³ Kindî, *Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât-The Governors and Judges of Egypt*, 76.

⁴²⁴ Kindî, *Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât-The Governors and Judges of Egypt*, 77.

⁴²⁵ Koçyiğit, *İslâm Tarihinin İlk Yıllarında (h. 1-41 / m. 622-661) İskân*, 389.

⁴²⁶ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır*, 117.

⁴²⁷ Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 1/354.

yakın Karafe adlı mahalle yer almaktadır.⁴²⁸ Bu mahalle aynı zamanda Fustat'ın bir bölgesine ve mezarlıklarına adını vermiştir.⁴²⁹

Toplu göçlerin dışında bireysel göçlerin de bulunduğu muhakkaktır. Fakat bununla ilgili bilgilerin sınırlı olduğu görülmektedir. Bunlar arasında Kur'an-Kerim öğretmek için Hz. Ömer zamanında Fustat'a gelen Abdurrahman b. Mulcih el-Muradi,⁴³⁰ Hz. Osman zamanında Ammar b. Yasir⁴³¹ ve Abdülazîz'in valiliğinde Yezid b. Rumane'nin⁴³² göçleri zikredilebilir.

Kaynaklarda sadece Fustat'a gelenlerin değil, Fustat'tan gidenlerin varlığından da söz edilmektedir. Şehir halkından bazı kişilerin kırsal bölgelere atlarını otlatmak üzere gittikleri fakat bu kırsal bölgelere yerleştikleri rivayet edilmektedir. Amr insanlara bahar geldiğinde kırsal bölgelere gidip atlarını otlatmalarına izin vermekte, otlar kurduğunda Fustat'a geri dönmelerini söylemekteydi.⁴³³ Fakat bazıları buralara yerleşmişti.⁴³⁴ Şehrin sürekli artan nüfusundan bunalmış olacak ki, çözümü bu bölgelere yerleşmekte bulmuşlardır.

Göç eden kabilelerle ilgili bilgilerde de hareketliliği tam olarak anlamaya engel bilgi eksiklikleri mevcuttur. Yukarıda bahsi geçen kabilelerin göç ettiği zikredilmesine rağmen çoğu zaman bu faaliyet kaç kişi tarafından gerçekleştirildiği zikredilmemiştir. Bahsi geçen kabilelerin ise bir olay sonucu ve siyasî sebeplerden dolayı göç ettirildiği için bahse konu olduğu düşünülmektedir.

Mevcut kaynakların verdiği bilgiler doğrultusunda kimi zaman kabile çatışması, kimi zaman başka yerde gerçekleşen bir isyan, kimi zaman da yardım kuvvetlerinin şehre yerleşimi şeklinde iskân faaliyetleri gerçekleşmiştir. Bu durumun nüfusun sürekli artmasına ve boş yer kalmayacak ve artık göç kabul edemeyecek kadar şehrin kalabalık olmasına sebep olduğu anlaşılmaktadır.

⁴²⁸ Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldân*, 4/317; Ebû Sâlih, *Churches and Monasteries of Egypt and Some Neighbouring Countries*, 133.

⁴²⁹ Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 3/644.

⁴³⁰ İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntişâr*, 4/6.

⁴³¹ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 96.

⁴³² İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 129.

⁴³³ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 134; Süyûtî, *Hüsni'l-muhâdara*, 1/153.

⁴³⁴ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 136.

2.7 Nüfus Değişimi

Daha önce İskenderiye'yi fethederken on iki bin kişi olan ordunun Medine'den birlik geldikten sonra yarısının sahil şehirlerinde bırakıldığı diğer yarısının ise şehre yerleşmek için geri döndüğü söylenmiş⁴³⁵ ve buna göre ilk etapta nüfusun altı binden fazla olduğu belirtilmişti. Fakat bu sayının da birçok konuda bilgi eksikliği bulunmasından dolayı gerçeği yansıtmadığı düşünülmektedir. Çünkü bu sayılara savaşlarda şehit düşenler dâhil edilmemiştir. Birkaç yıldır savaşan bir ordunun hiç şehit vermeden zafer elde etmesi düşünülemez. Bunun dışında, Babilon'un fethinden sonra İskenderiye'ye kadar Müslümanlara eşlik eden Kıptîlerin İskenderiye'de mi kaldıkları yoksa Babilon'a Müslümanlarla beraber geri mi döndükleri, kaç kişi oldukları belirtilememektedir. Bilgi eksiklikleri konuyla ilgili değerlendirme yapılmasına engel teşkil etmektedir. Fakat sayıları ne kadar olursa olsun, şehre yerleştikten sonra askerlerin ailelerinin ve kölelerinin de Fustat'a yerleşmek üzere geldikleri aşikârdır. Bu konuda Kaysebe b. Külsum'un elli kölesiyle beraber Fustat'a yerleştiği ile ilgili rivayet mevcuttur.⁴³⁶ Kubiak köle sayısını abartılı bulsa da⁴³⁷ bu bilgi askerlerin aile ve kölelerinin sayısının yadsınamaz olduğunu göstermek için önemlidir.

Hız. Osman zamanında ise nüfusun ne kadar olduğu belirtilmese de mahalleler arasındaki boşlukların büyük oranda dolduğunu belirten rivayet,⁴³⁸ göçlerin ve nüfus artışının durmadan devam ettiğinin göstergesidir. Bununla beraber Hız. Osman hilâfetinde Nûbelilerle anlaşma imzalanmıştır. 31/652 yılında Mısır valisi Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh tarafından imzalanan bu anlaşmanın maddelerinden birisinin Nûbelilerin her yıl dört yüz köleyi⁴³⁹ Müslümanlara verecek olmasını içermesi Fustat'ın nüfusunu ve etnik yapısını önemli ölçüde değiştirmiştir. Bu durum şehirdeki imar faaliyetlerini de yakından etkilemiş, şehrin merkez mahallesinde Sûku Berber isimli bir çarşının bulunmasına⁴⁴⁰ bile sebep olmuştur.

⁴³⁵ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 126.

⁴³⁶ Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 3/145.

⁴³⁷ Kubiak, *Fustat*, 78.

⁴³⁸ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 124.

⁴³⁹ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 177; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 145. Bu sayının üç yüz veya üç yüz altmış olduğu da rivayet edilir. İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 177-178; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 145.

⁴⁴⁰ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 113; Kindî, *Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât-The Governors and Judges of Egypt*, 305.

Bundan önce de şehirde bulunan köle sayısının azımsanmayacak kadar olduğu düşünülmektedir. Şehirde ilk kurulan pazarın köle pazarı olması bunu kanıtlar niteliktedir. İlgili rivayete göre Amr b. Âs Hz. Ömer için bir ev inşa etmiş, fakat Hz. Ömer bu evi kabul etmeyip pazara dönüştürülmesini istemişti. Onun emriyle pazara dönüştürülen evin şehirdeki ilk pazar olduğu ve burada köle alım satımı yapıldığı rivayet edilmektedir.⁴⁴¹ Nitekim şehre yerleşenlerin Kaysebe örneğinde görüldüğü gibi beraberinde birçok kölesini getirmiş olanların bulunması bunda en büyük etkindir. Ayrıca Kubiak şehirdeki kölelerin sayısının neredeyse askerlerin sayısına eşit olduğunu öne sürmektedir.⁴⁴²

Bunlar dışında göç faaliyetlerinde de zikri geçtiği gibi bireysel göçler de bulunmaktadır. Fakat bireysel göç faaliyetlerinin nüfusu önemli ölçüde etkilemeyeceği Mısır'a göç edenlerin olduğu gibi Mısır'ı terk edenlerin de bulunduğu düşünülmektedir. Buna Mısır'ın ikinci valisi olan Abdullah b. Sa'd b. Ebi Serh örnek gösterilebilir. Abdullah b. Sa'd fethe iştirak etmiş ve akabinde Fustat'ta yaşamaya başlamıştı.⁴⁴³ Daha sonra Hz. Osman tarafından vali olarak atanan⁴⁴⁴ Abdullah fitne zamanı tarafsız kalıp Fustat'ı terk etmiş, Askalan⁴⁴⁵ veya Remle'ye gitmişti.⁴⁴⁶ Bu gibi bilgilerden bireysel göçlerin nüfusa etkisinin az olacağı düşünülmektedir.

Emevî halifesi Muâviye zamanında (661-680) ise divanda kayıtlı kırk bin askerin bulunduğu belirtilmektedir.⁴⁴⁷ Fakat divana kayıtlı kişiler arasında kadınların, çocukların ve kölelerin bulunmadığı unutulmamalıdır. Bu bilgi başta fethe on iki bin kişi olarak katılan ordunun sayısının büyük oranda arttığını göstermektedir.

Muâviye zamanında divana kayıtlı asker sayısından hareketle Kubiak, o dönemde şehrin nüfusunu tahmin etmeye çalışmaktadır. Divana kayıtlı kırk bin

⁴⁴¹ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır*, 93; Süyûtî, *Ḥüsni'l-muḥâḍara*, 1/134.

⁴⁴² Kubiak, *Fustat*, 81.

⁴⁴³ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır*, 94.

⁴⁴⁴ Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyât*, 199; Kindî, *Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât-The Governors and Judges of Egypt*, 10.

⁴⁴⁵ Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî İbn Abdülber en-Nemerî, *el-İstiâb fî ma'rifeti'l-aşhâb*, tah. Ali Muhammed el-Becâvî (Beyrut: Daru'l-Ceyl, 1992), 3/919.

⁴⁴⁶ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer el-Askalânî, *el-İşâbe fî temyizi's-şahâbe* (Mısır: Daru'l-Kütüb bi'l-Ezheri'l-Şerif, 1853), 4/77.

⁴⁴⁷ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır*, 102; Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 1/270.

kişiden otuz bininin Fustat'ta yaşadığı düşünüldüğünde, bu sayının 50 yıl sonra yüz bin olacağını düşünmektedir.⁴⁴⁸

Muâviye zamanındaki divan kayıtlarından sonra şehrin nüfusu hakkında fikir veren diğer bir bilgi ise henek kazımına katılan kişi sayısıdır. 64/684 yılında kazılan henekle ilgili verilen bilgiye göre hendeğin kazımına Ma'âfir kabilesinden yirmi bin kişi iştirak etmiştir.⁴⁴⁹ Bu rivayet şehirdeki bir kabilede çalışabilecek yaşta yirmi bin erkeğin bulunduğunu göstermektedir.⁴⁵⁰ Bu sayının her kabile için aynı olmayacağı düşünülse de Muâviye'nin hilâfetinden dört yıl sonra bu sayıyla karşılaştırılması asker sayısında büyük artış yaşandığını ya da divandaki sayıların gerçeği yansıtmadığını düşündürmektedir.

Bunlar dışında artan nüfusla beraber nüfusu azaltan ölümler de unutulmamalıdır. Hz. Osman ve Emevîler döneminde devam eden fetihlerde şehit düşenlerin olduğu muhakkaktır. Ayrıca Abdullah b. Zübeyr'in Mısır valisi Abdurrahman b. 'Utbe ve Mervan b. Hakem arasında Fustat'ta gerçekleşen mücadelede hem Ma'âfir kabilesinden hem de Şam ordusundan çok kişinin öldürüldüğü aktarılmaktadır.⁴⁵¹ Mısır tekrar Emevî yönetimine girdiğinde Ma'âfir kabilesi dışındaki insanlar Mervan'a biat ederken, onlar Abdullah b. Zübeyr'in bey'atından ayrılmadıklarını söylemişlerdir. Mervan'ın Ma'âfir kabilesinden seksen kişiyi ona biat etmedikleri için öldürdüğü aktarılmaktadır.⁴⁵²

Muâviye zamanındaki Mısır divanına 100/718 yılında Ömer b. Abdülazîz'in (717-720) beş bin kişi eklediği⁴⁵³ fakat sonraki Halife Yezid b. Abdülmelik'in (720-723) Ömer b. Abdülazîz tarafından yapılan değişikliği 102/720 yılında kaldırdığı ve divanın artırılmasını yasakladığı belirtilmektedir.⁴⁵⁴

Buraya kadar sadece şehirdeki Müslüman sayısı kaynaklardaki bilgiler doğrultusunda bahsedilmiştir. Kaynaklarda gayrimüslim nüfusla ilgili bilgilerin yer almaması şehrin nüfusunu tespit etmeyi imkânsız kılmaktadır.

Hristiyanların Muâviye döneminde kilise inşa etmeyi istemeleri nüfuslarının az olmadığını göstermektedir. Fakat o dönemde Hristiyanların

⁴⁴⁸ Kubiak, *Fustat*, 82.

⁴⁴⁹ Kindî, *Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât-The Governors and Judges of Egypt*, 42; Kubiak, *Fustat*, 85.

⁴⁵⁰ Kubiak, *Fustat*, 79.

⁴⁵¹ Kindî, *Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât-The Governors and Judges of Egypt*, 44.

⁴⁵² Kindî, *Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât-The Governors and Judges of Egypt*, 45.

⁴⁵³ Kindî, *Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât-The Governors and Judges of Egypt*, 68.

⁴⁵⁴ Kindî, *Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât-The Governors and Judges of Egypt*, 70.

yaşadığı mahalle olan Hamrâ el-Kusva hala şehrin bir parçası olarak kabul edilmemektir. Dönemin valisi Mesleme b. Muhalled'in kilise yapımına izin verme gerekçesi de budur.⁴⁵⁵ Başta Yeşkur kabilesi ile yaşayan⁴⁵⁶ Hristiyanların mahallenin en kuzeyinde yaşadıkları düşünülmektedir. Yeşkur kabilesinin ayrı bir mahalleye sahip olup buradan taşınmasıyla beraber,⁴⁵⁷ onların yerlerine de yerleşmiş ve şehre daha yaklaşmış olmalıdırlar.

⁴⁵⁵ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 128.

⁴⁵⁶ Makrîzî, *el-Hitâtü 'l-Makrîziyye*, 1/824; Kalkaşendî, *Şubhu 'l-a 'şâ fî şinâ 'ati 'l-inşâ*, 3/333.

⁴⁵⁷ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 117.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. FUSTAT'TA İMAR FAALİYETLERİ

Arapça عمر fiilinden türemiş imar kavramının anlamı kelime anlamı olarak uzun süre yaşamak, yeryüzünü bayındır yapmak demektir.⁴⁵⁸ Terim anlamı ise bayındırlık, bir şehri yapılandırma faaliyetlerinin hepsi olarak geçmektedir. Bu durumda bir şehirde insan eliyle yapılan her türlü faaliyet buna dâhil edilebilmektedir.⁴⁵⁹

Buna istinâden bu bölümde Fustat'ta insanlar tarafından gerçekleştirilen her türlü faaliyet kaynaklarda yer aldığı kadarıyla incelenmeye çalışılmıştır.

3.1 Mescidler

Camiler Müslümanlar tarafından kurulan şehirlerdeki en önemli unsurlardan biridir. Dini mekân olmanın yanında şehrin merkezini oluşturan ana unsurdur. Müslümanların topluca ibadet ettikleri bu yerlere ilk zamanlarda bazen mescid bazen de cami denmiştir. Fakat zamanla küçük mekânlara mescid büyüklere ise cami denmeye başlanmıştır.⁴⁶⁰ Cami birçok fonksiyonu bünyesinde barındırdığından şehri kuran ve sonraki süreçte şehrin gelişimine yön veren unsurdur. Mescid için şehrin doğduğu yer de denilebilir. Caminin konumu şehir içinde vücuttaki kalbin konumuna benzetilmiştir Kalp vücudun tam ortasında bulunmamasına rağmen vücudun merkezidir. Camilerde aynı şekilde şehrin tam ortasında kurulmamasına rağmen şehrin merkezidir.⁴⁶¹ Benzer şekilde damarların kalple bağlantısı da şehirdeki cadde ve sokakların cami ile bağlantısına benzemektedir.

Hristiyanların ibadethaneleri olan kiliseler de Bizans şehirlerinde merkezi oluşturan unsurdur. Kilisenin etrafında şehir gelişmekte, idarî ve ticari faaliyetler merkezde yürütülmekteydi.⁴⁶² Bu yönüyle İslâm şehirleriyle benzerlik göstermektedir.

⁴⁵⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 4/601.

⁴⁵⁹ Fatih Erkoçoğlu, *Başlangıçtan Emevîlerin Sonuna Kadar İmar Faaliyetleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999), 12.

⁴⁶⁰ Cahid Baltacı, "İslâm Medeniyetinde Cami", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1985), 225.

⁴⁶¹ Barışcan İnik, *Şehir- Mezar- Mabed İlişkisi Medine (1/41- 622/661) Özelinde* (Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 2020), 130.

⁴⁶² Can, *İslâm Şehirlerinin h. I - III (m. VII- IX) yy. Fizikî Yapısı*, 5.

Cami bu yüzden kurulan yeni şehirlerde ilk inşa edilmeye başlanan yapıdır.⁴⁶³ Hz. Peygamber de Medine'ye hicret ettiğinde yaptığı ilk iş caminin yerini belirlemek olmuş, ardından hemen inşaata başlanmıştı.⁴⁶⁴

Amr b. Âs'ın da şehrin yeri kesinleştikten sonra yaptığı ilk iş, caminin yerini belirlemek olmuştur. Cami inşası için seçilen arazinin ilk sahibi, mülkünü cami yapılması için bağışlamıştır. Daha önce bu arazinin Kaysebe b. Külsûm' e ait olduğu tartışılmıştı.⁴⁶⁵ Ehlu'r-Râye mahallesinde bulunan caminin çevresinde toplumun ileri gelenlerinden vali, komutan ve diğer üst düzey yetkililer yaşamaktaydı.⁴⁶⁶ Nehrin taşıdığı zamanlarda sular altında kalmaması için üç-dört metre yükseklikteki büyük bir kaya üzerine inşa edilmiştir.⁴⁶⁷

İç avlusu bulunmayan caminin ölçüleri ilk inşa edildiğinde 29x17 (50x30 cibat) metreydi.⁴⁶⁸ Cami etrafı bahçelerle çevrili⁴⁶⁹ Nil'e 4 metre mesafede bir yere inşa edilmiştir. Diğer yönlerdeki boşlukların daha fazla olduğu söylenmektedir.⁴⁷⁰ Çatısı hurma yapraklarıyla kapatılmıştır. Kiblesi Amr b. Âs ve seksen sahabe tarafından belirlenmiştir.⁴⁷¹ Kible yönü dışındaki cephelere ikişer kapı konulmuş, böylece mescide toplam altı kapı yapılmıştır.⁴⁷² Mısır fâtihi ve ilk valisi Amr b. Âs adına nispet edilmiş ve Amr evini mescidden yedi zira' uzağa inşa etmiştir.⁴⁷³

İlk camilerin İslâm sanat tarihinde ismi Kûfe tipi denilen şekilde inşa edildiği aktarılmaktadır. Amr b. Âs Cami'nin de bu şekilde inşa edildiği düşünülmektedir. Buna göre dikdörtgen olarak inşa edilen caminin sadece duvarları kapatılmakta, açık tavanına ise bir örtü örtülmektedir. Mescid-i Nebevî de bu şekilde inşa edilmiştir.⁴⁷⁴

⁴⁶³ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 93; Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, 105; Makrîzî, *el-Hutatü'l-Makrîziyye*, 1/817; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/132; İbn İyas, *Bedâ'i'u'z-zühûr*, 109.

⁴⁶⁴ İbn Hişam, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 2/136.

⁴⁶⁵ Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldân*, 4/265; İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntişâr*, 4/62; Makrîzî, *el-Hutatü'l-Makrîziyye*, 3/145; İbn Tağrıberdi, *en-Nücümü'z-zâhire*, 1/66.

⁴⁶⁶ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 94.

⁴⁶⁷ Babilon kalesi ve Amr b. Âs Cami 3-4 metre yükseklikteki büyük bir kaya üzerine inşa edilmişti. Kubiak, *Fustat*, 35.

⁴⁶⁸ Makrîzî, *el-Hutatü'l-Makrîziyye*, 3/148.

⁴⁶⁹ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 93; Makrîzî, *el-Hutatü'l-Makrîziyye*, 1/817; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/132; İbn İyas, *Bedâ'i'u'z-zühûr*, 109.

⁴⁷⁰ Kubiak, *Fustat*, 121.

⁴⁷¹ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 93; Makrîzî, *el-Hutatü'l-Makrîziyye*, 3/146; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/132.

⁴⁷² Kubiak, *Fustat*, 121.

⁴⁷³ Makrîzî, *el-Hutatü'l-Makrîziyye*, 3/148; İbn Tağrıberdi, *en-Nücümü'z-zâhire*, 1/67.

⁴⁷⁴ Can, *İslâm Şehirlerinin h. I - III (m. VII- IX) yy. Fizikî Yapısı*, 69; Ramazan Altınay, *Emevîler Dönemi Merkezi Şehirlerde Müslümanların Gündelik Hayatı* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004), 89.

Kaynaklarda caminin adı Câmi‘u‘l-Atîk,⁴⁷⁵ Tâcü‘l-Cevâmi‘ (camilerin tacı),⁴⁷⁶ Câmi‘u‘l-Mescid⁴⁷⁷ ve Amr b. Âs Câmi‘⁴⁷⁸ olarak geçmektedir.

Camiye insanların boyunu aşan bir minber yapılmıştır. Bununla ilgili bilgi Hz. Ömer’in kulağına gitmiş, Amr b. Âs’ı bu konuda uyarmıştır. Böylece minberin boyu kısaltılmıştır.⁴⁷⁹

Kubiak caminin sadece Ehlü‘r-Râyenin hizmetine sunulduğu yorumunu yapmaktadır. Caminin ölçülerinin bunun kanıtı olduğunu ifade etmektedir.⁴⁸⁰ Koçyiğit ise Kubiak’ın bu yorumunun, onun İslâm kültürü konusundaki bilgisizliğinden kaynaklandığını, cemaatin bahçede veya cami dışında da namaz kılabilceğini söylemektedir.⁴⁸¹ Koçyiğit’in bu yorumunu kanıtlar nitelikte Kurre b. Şerîk’in (ö. 95/714) valiliği zamanında (708-715) cami genişletilmek amacıyla yıkıldığında cemaatin cuma namazını bal çarşısında kıldığı nakledilmektedir.⁴⁸²

Yukarıdaki bilgiler kaynaklarda yer almasa bile camide yer kalmadığı durumlarda cemaatin dışarıda namaz kılması yaygın bir durumdur. Hatta kaynaklardaki bir bilgiye göre Bağdat şehrinde kayıklarda bile namaz kılınmaktadır. Dicle nehri kenarına kurulan Bağdat şehrinde Dicle nehri taşıdığı kayıklarda cemaatin namaz kıldığı aktarılmaktadır.⁴⁸³ Bunun dışında Kubiak’ın yorumu başka bir açıdan değerlendirildiğinde ise şehrin nüfusu Hz. Ömer döneminde altı binden fazla olarak kayıtlarda yer almaktadır. Bu kadar kişinin namaz kılabilceği şekilde bir caminin inşa edilmesi durumunda Ehlü‘r-Râye mahallesinin büyük bir kısmının camiye dâhil edilmesi gerekmektedir. Kubiak tarafından yapılan yorum bu durumda kabul edilebilir gözükmemektedir. Ayrıca vakit namazları için her mahallede mescid bulunduğu, cuma camisinin öncelikle cuma namazı için bulunduğu unutulmamalıdır. Mescidler bulunmasaydı bile bilindiği üzere namaz kılabilmek için en gerekli olan şey temizliktir. Temiz olduğu sürece yeryüzünün her yerinde namaz ibadeti gerçekleştirilebilir.

⁴⁷⁵ Makrîzî, *el-Hitâtü‘l-Makrîziyye*, 3/141.

⁴⁷⁶ İbn Dokmak, *Kitâbü‘l-İntişâr*, 4/59.

⁴⁷⁷ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 93.

⁴⁷⁸ Yâkût, *Mu‘cemü‘l-Büldân*, 4/265; Makrîzî, *el-Hitâtü‘l-Makrîziyye*, 3/148.

⁴⁷⁹ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 93; Süyûtî, *Hüsnü‘l-muhâdara*, 1/132.

⁴⁸⁰ Kubiak, *Fustat*, 129.

⁴⁸¹ Koçyiğit, *İslâm Tarihinin İlk Yıllarında (h. 1-41 / m. 622-661) İskân*, 370-371.

⁴⁸² İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 127.

⁴⁸³ Mustafa Demir, “Türk-İslâm Medeniyetinde Şehirleşme”, *İslâm Araştırmaları Dergisi* 16/1 (2003), 158.

Amr b. Âs Câmîî ilk yapıldığı gibi kalmamış Emevîler döneminde pek çok değişikliğe uğramıştır. Birkaç kez valiler tarafından genişletilmek amacıyla eklemeler yapıldığı ya da yıkılıp yeniden yapıldığı aktarılmaktadır.

Muâviye zamanında Mısır valiliği yapan Mesleme b. Muhalled Amr b. Âs camini 53/672 yılında genişletmiştir.⁴⁸⁴ Genişletilme sebebi ise mescidin artık Fustat halkına çok küçük gelmesi ve halkın bunu valiye şikâyet etmeleridir. Onların bu şikayetlerini Mesleme b. Muhalled halife Muâviye'ye iletmış, ondan olumlu yanıt gelmesi üzerine de mescidi genişletmiştir. Mescidi kuzeybatı ve kuzeydoğu yönünden genişletmiş, ayrıca üstü açık bir avlu bir de minare ekletmiştir.⁴⁸⁵ Mescidlere minare yaptıran kişilerin ilki olduğu söylenmektedir.⁴⁸⁶

Bundan sonra 77/698 yılında caminin tekrar vali Abdülazîz b. Mervân tarafından genişletilmek üzere yıkıldığı aktarılmaktadır.⁴⁸⁷ Caminin bütün yönlerden genişletildiği söylenmektedir.⁴⁸⁸ Yeniden yapım sürecinde kilise kalıntılarından faydalanılmıştır.⁴⁸⁹ Bir sonraki vali Abdullah b. Abdülmelik (705-709) ise 89/707 yılında alçak tavanını yükselterek caminin geniş gözükmesine katkı sağlamıştır.⁴⁹⁰

Sonraki genişletme faaliyeti ise Halife Velid b. Abdülmelik'in (705-715) 89/708 yılında Mısır valisi olan Kurre b. Şerîk'e emriyle gerçekleşmiştir. Minberin çevresi ve Kays meclisleri hariç bütün yapının yıkıldığı, yapım sürecinde ise cemaatin çarşıda namaz kıldığı aktarılmaktadır. Bu süreç 89 yılından 93 yılına kadar sürmüştür. Cami genişletilmiş ve yeni bir minber koyulmuştur.⁴⁹¹ Cami genişletilirken çevredeki evlerden biri olan Abdullah b. Amr b. Âs'ın (ö. 65/684-85) evinin bir kısmı da alınmıştır.⁴⁹²

⁴⁸⁴ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 127; Süyûtî, *Hüsnü'l-muḥâḍara*, 1/132; İbn Tağriberdi, *en-Nücümü'z-zâhire*, 1/67.

⁴⁸⁵ Makrîzî, *el-Hutatü'l-Makrîziyye*, 3/149.

⁴⁸⁶ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 127; Makrîzî, *el-Hutatü'l-Makrîziyye*, 3/150; Süyûtî, *Hüsnü'l-muḥâḍara*, 1/132; İbn Tağriberdi, *en-Nücümü'z-zâhire*, 1/67.

⁴⁸⁷ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 127; Makrîzî, *el-Hutatü'l-Makrîziyye*, 3/151; Süyûtî, *Hüsnü'l-muḥâḍara*, 1/133.

⁴⁸⁸ Kindî, *Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât-The Governors and Judges of Egypt*, 51; Makrîzî, *el-Hutatü'l-Makrîziyye*, 3/151.

⁴⁸⁹ Makrîzî, *el-Hutatü'l-Makrîziyye*, 3/151.

⁴⁹⁰ İbn Tağriberdi, *en-Nücümü'z-zâhire*, 1/87.

⁴⁹¹ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 127; Makrîzî, *el-Hutatü'l-Makrîziyye*, 1/151; Süyûtî, *Hüsnü'l-muḥâḍara*, 1/133.

⁴⁹² İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntişâr*, 4/7.

Mescidlerde kullanmak için şehir dışındaki kalıntılardan mermerlerin ve sütunların getirildiği aktarılır.⁴⁹³

Ayrıca Nil'in batıya kayması, mescidin Nil yönünde de genişlemesini sağlamış mescidin her yeni yapımında bu ortaya çıkan alan değerlendirilmiş⁴⁹⁴ ve hem camiye eklemeler yapılabilmiş hem de ortaya çıkan alana evler yapılmıştır.

Camiler ibadet merkezi olmanın yanında İslâm'ın ilk yıllarında birçok işleve sahip mekânlar olmuşlardır. Fustat'taki Amr b. Âs Cami de birçok fonksiyona sahip bir mekândır. Bu fonksiyonlar arasında caminin dârü'r-rızk,⁴⁹⁵ hapisane⁴⁹⁶ ve zaman zaman mahkeme görevi gördüğü⁴⁹⁷ zikredilebilir. Bunlar için mescidlerin kullanıldığı görülmektedir.

Merkezde yer alan cuma camii dışında kaynaklarda her mahallede mahalleye ait bir mescidin bulunduğu belirtilmektedir. Fakat durumun böyle olmadığı mahallelerde birden çok mescidin bulunduğu görülmektedir. Birden çok mescidin her mahallede bulunup bulunmadığı kaynaklarda tam olarak belirtilmemesine rağmen büyük mahallelerde birden çok mescid yapımının daha yaygın olduğu görülmektedir. Bunda hem kabilede yaşayan nüfus için mescidin yetersiz gelmesi hem de mescidin uzakta kalıyor olmasının etkisi muhtemeldir.

Bunun en önemli örneği Ehlu'r-Râye mahallesinde görülmektedir. Bu mahallede Amr Cami dışında Babilon kalesine yakın bir mescidin daha bulunduğu aktarılmaktadır.⁴⁹⁸ Babilon kalesinin güneyindeki kapı olan Bâbü'r-Reyhân isimli kapının karşısında Kale Mescidi isimli bir mescid daha bulunmaktadır.⁴⁹⁹ Bu bilgi İbn Dokmak'ın Amr b. Âs caminin Ehlu'r-Râye mahallesinde yer alan tek cami olduğu ifadesini⁵⁰⁰ yalanlamaktadır. Bu da mahallelerde sadece bir mescidin bulunmadığını göstermektedir.⁵⁰¹

⁴⁹³ İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntişâr*, 4/127.

⁴⁹⁴ Makrîzî, *el-Hitatü'l-Makrîziyye*, 2/14.

⁴⁹⁵ Makrîzî, *el-Hitatü'l-Makrîziyye*, 1/239.

⁴⁹⁶ Caminin hapisane olarak kullanıldığı ile ilgili bir bilgi bulunmamasına rağmen, İbn Abdülhakem'de Abbâsiler döneminde bir evin hapisane yapıldığı ile ilgili bilgi Emevîler döneminde ve öncesinde ayrı bir hapishanenin olmadığını, dolayısıyla caminin hapisane olarak kullanıldığını düşündürmektedir. İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 110.

⁴⁹⁷ Kindî, *Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât-The Governors and Judges of Egypt*, 351. Kadılık makamı için Amr b. Âs camii'nin yanında ayrı bir bina bulunmakla birlikte kimi zaman camide de davalara bakıldığı olmuştur. İbn İyas, *Bedâ'i'u 'u'z-zühûr*, 103.

⁴⁹⁸ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 127.

⁴⁹⁹ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 127.

⁵⁰⁰ İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntişâr*, 4/61.

⁵⁰¹ Koçyiğit, *İslâm Tarihinin İlk Yıllarında (h. 1-41 / m. 622-661) İskân*, 372.

Diğer mahallelerdeki mescidler: Râşide mescidi,⁵⁰² Ezd kabilesinden Benû Şebâbe kabilesine ait teki minareli iki mescid,⁵⁰³ Havlân'da minareli mescid,⁵⁰⁴ Mescidü'l-Ahdâb,⁵⁰⁵ Lahm mahallesinde Abdullah Mescidi,⁵⁰⁶ minareli bir mescid ve Vâha Mescidi,⁵⁰⁷ Hamrâ el-Vusta'nın yakında Kârun mescidi,⁵⁰⁸ Beliyy kabilesine ait Beni Avf Mescidi,⁵⁰⁹ Cîze'de Beni Hemedân Mescidi,⁵¹⁰ Hicr kabilesine ait 'Asim Mescidi,⁵¹¹ muhtemelen Zâhir mahallesinde bulunan 'Uteka Mescidi,⁵¹² Fehm kabilesinin mescidi,⁵¹³ Gafik kabilesine ait iki mescid,⁵¹⁴ Muhammed b. Ebu Bekir'in (ö. 658/659) gömüldüğü Zimem Mescidi,⁵¹⁵ Mahre mahallesinde kubbeli Seyban Mescidi⁵¹⁶ ve siyah kubbeli bir mescid,⁵¹⁷ Sebe kabilesine ait mescid⁵¹⁸ ve Farisiyyûn mahallesinde Farşlılara ait meşhur bir mescid bulunmaktadır.⁵¹⁹

Kaynaklarda geçen mescidlerin isimleri bahsi geçenlerle sınırlı olsa da mahallelerde daha fazla mescid olduğu düşünülmektedir.⁵²⁰ Bunlardan bazılarında kubbe, bazılarında minare bulunduğu görülmektedir. Bu mescidlerin nasıl yapılar olduğu kaynaklarda zikredilmemekle beraber şehrin kuruluşu sırasında yapılan mescidlerin ilk Cuma mescidinin basit mimarisi hesaba katıldığında bundan çok daha basit yapılar olduğu düşünülmektedir. Fakat Emevîler dönemiyle birlikte Mesleme b. Muhalled zamanından itibaren mahalle mescidlerine de kubbe ve minare gibi yapılar eklenmiş olmalıdır.

⁵⁰² İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntişâr*, 4/78; Makrîzî, *el-Hutatü'l-Makrîziyye*, 3/234.

⁵⁰³ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 116.

⁵⁰⁴ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 127.

⁵⁰⁵ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 118.

⁵⁰⁶ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 116; Kindî, *Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât-The Governors and Judges of Egypt*, 407.

⁵⁰⁷ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 116.

⁵⁰⁸ İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntişâr*, 4/11-12. Muhtemelen Kârun gölüne yakın olduğu için bu ismi almıştır.

⁵⁰⁹ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 113.

⁵¹⁰ İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntişâr*, 4/127.

⁵¹¹ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 114. Bu kabileden bir grup Lefif mahallesine yerleşmişti. İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntişâr*, 4/3; Makrîzî, *el-Hutatü'l-Makrîziyye*, 1/821.

⁵¹² İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 117.

⁵¹³ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 117.

⁵¹⁴ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 117.

⁵¹⁵ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 118.

⁵¹⁶ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 118.

⁵¹⁷ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 116.

⁵¹⁸ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 123.

⁵¹⁹ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 125.

⁵²⁰ Kubiak, *Fustat*, 127.

3.2 Dârülimâre

İslâm şehrinin temel fizikî unsurlarından bir olan dârülimâre kelime anlamı olarak hükümet konağı demektir.⁵²¹ Dârülimâre bir şehir kurulurken camiden sonra inşa edilen yapı olmuş ve camiye çok yakın inşa edilmiştir. Bu şekilde yapılmasının sebebi valinin hem idarî hem de dinî görevi bulunmasından kaynaklanmaktadır. Bir şehre atanan vali bölgenin hem idarî işleriyle ilgilenmekte hem de halkın imamlığını yapmaktadır. Hz. Peygamber zamanında Mescid-i Nebevi hem cami hem de dârülimâre görevini görür, Allah Resûlü de camiye bitişik evinde ikamet ederek bu iki görevi bir arada yürütürdü.⁵²² Bu uygulamanın Hz. Ebu Bekir zamanında da benzer şekilde devam ettiği görülmektedir. Fakat Hz. Ömer idarî işlerini cami de değil bunun için ayrılan bir evde yürütmüştür. Bu uygulama kurulan diğer yeni şehirlerde de uygulanmış, buna göre valiler camide imamlık görevlerini yaparken, dârülimâre denilen mekânda idarî işlerini yürütmüşlerdir.⁵²³

Kaynaklar İslâm şehirlerindeki dârülimâreler hakkında, her şehir için genelleme yaparak camiden sonra inşa edilen camiye çok yakın yapılar olduğunu söylemektedir.⁵²⁴ Fakat müelliflerin bununla ilgili verdiği bilgilerden Fustat'ta durumun böyle olmadığı görülmektedir.

Fustat'taki dârülimâre ile ilgili kaynaklar farklı bilgiler vermektedir. Kindî eserinde Mervan b. Hakem'in 65/685 yılında Fustat'a geldiğinde şehirde dârülimârenin bulunmamasından rahatsız olduğunu, bu yüzden Dâru'l-Beyzâ isimli bir konak inşa ettiğini aktarmaktadır. Bir süre kendisi de burada konaklamıştır.⁵²⁵

Yakûbî, Muâviye için inşa edilen Dâru'l-Remle adlı evi Fustat'taki dârülimâre olarak aktarmaktadır.⁵²⁶ Makrîzî, Emevîler döneminde Fustat'ta dârülimâre bulunmadığını, bölgede inşa edilen ilk dârülimârenin Asker⁵²⁷ şehrinde bulunduğunu aktarmaktadır.⁵²⁸

Kalkaşendî ise Fustat'taki ilk dârülimârenin Abdülazîz b. Mervân tarafından inşa edildiğini, ondan önce Fustat'ta yönetim merkezi olarak müstakil bir mekân

⁵²¹ Yılmaz Can, "İlk İslâm Şehirlerinin İki Önemli Unsuru: Cuma Mescidi Darü'l-İmara İkiliği Üzerine Bir Değerlendirme", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/8 (1996), 124.

⁵²² Muhammad Hamidullah, *İslâm Müesseselerine Giriş* (İstanbul: Düşünce Yayınları, 1981), 66.

⁵²³ Hamidullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, 68.

⁵²⁴ Can, *İslâm Şehirlerinin h. I - III (m. VII- IX) yy. Fizikî Yapısı*, 70.

⁵²⁵ Kindî, *Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât-The Governors and Judges of Egypt*, 45.

⁵²⁶ Ya'kûbî bu müelliflerden biridir. Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, 105.

⁵²⁷ Fustat'ın kuzyedoğusundaki Hamrâu'l-Kusva mahallesinde Abbasi komutanı Salih b. Ali b. Ebî Avn tarafından 132/750 yılında kurulan şehirdir. Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 1/840.

⁵²⁸ Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 3/203.

inşa edilmediğini, onun yerine valilerin evlerini idarî işler için de kullandıklarını zikretmektedir.⁵²⁹ Buna göre Abdülazîz b. Mervân 77/694'te Mısır valisi olduğunda Daru'z-Zeheb isimli evi dârülimâre olarak kullanmıştır.⁵³⁰

Fakat müellifler tarafından zikredilen evlere kaynaklardan bakıldığında, bunların dârülimâreden ziyade valilerin konakladıkları evler olduğu görülmektedir. Burada valilerin aileleriyle birlikte yaşadıkları düşünüldüğünde idarî işler için evin diğer fertlerini rahatsız etmeyecek şekilde bir oda veya evin bir bölümünün ayrıldığı düşünülebilir. Bu durumda valilerin evlerini çok amaçlı kullandıkları ve Emevîler döneminde Fustat'ta idarî işler için resmî binalar inşa edilmediği sonucunu çıkarmak mümkündür.⁵³¹ Bu durumda Makrîzî tarafından verilen bilgi doğru olmaktadır.

Kubiak valilerin kendilerine yaşamak için evler inşa etseler de bu evleri dârülimâre adıyla veya idarî bina niyetiyle yaptıkları kaynaklarda zikredilmemesine rağmen bazı evlerin birkaç vali tarafından kullanıldığından dârülimâre niteliği taşıdığı belirtmektedir.⁵³² Hz. Ali'nin Mısır valisi Kays b. Sa'd (ö. 60/680) tarafından inşa edilen Dâru'l-Filfil ya da diğer adıyla Dâru's-Şurta⁵³³ ile Muâviye tarafından 45/665 yılında inşa edilen ve vali Mesleme b. Muhalled'e verilen Dâru'r-Remle isimli evler buna örnekler.⁵³⁴

Valilerin evleri kimi zaman başka bir vali tarafından kullanılmış, kimi zaman da yeni atanan vali kendine yeni bir ev inşa etmiştir. Buna örnek Mısır'ın ilk valisi Amr b. Âs'ın mescidin güneyinde, mescid ile Babilon Kalesi arasında inşa edilen evini⁵³⁵ ikinci vali Abdullah b. Sad kullanmamış, bunun yerine, daha önce Fustat'ta ikamet edip evi bulunmasına rağmen, vali olarak atanınca genişliği Babilon kalesine kadar olan bir saray inşa ettirmiştir.⁵³⁶ Abdülazîz b. Mervân'ın da valiliği esnasında bir saray inşa ettiği aktarılmaktadır.⁵³⁷ Bu evler de yine dârülimâre olarak adlandırılmasa da idarî işler için mekân olarak kullanılmışlardır.

⁵²⁹ Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'şâ fî şinâ'ati'l-inşâ*, 3/335.

⁵³⁰ Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'şâ fî şinâ'ati'l-inşâ*, 3/335.

⁵³¹ Özkuyumcu, *Fethinden Emevîler Devrinin Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika 18-132/639-750*, 79.

⁵³² Kubiak, *Fustat*, 129.

⁵³³ İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntişâr*, 4/5.

⁵³⁴ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 99.

⁵³⁵ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 94; İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntişâr*, 4/7; İbn Tağriberdi, *en-Nücümü'z-zâhire*, 1/67.

⁵³⁶ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 109.

⁵³⁷ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 110; İbn Havkal, *Şüretü'l-arz*, 146.

Resmî bir binanın bulunmamasının olumsuz yanlarından birisi valiler değıştikçe dârûlimârenin de değışmesidir. Valilikten azledilseler veya vefat etseler bile bu evler ya kendi ailesinden birilerine miras kalmış ya da sonraki valinin tercihinine bağılı olarak devralınmıştır. Bu da dârûlimâre görevi gören evin sürekli değışmesine sebep olmuştur.

Ayrıca Abdülazîz b. Mervân valiliğinde 70/690 yılında Fustat'ta salgın hastalık çıktığında, Abdülazîz'in Fustat'ın güneyinde Hulvan adlı bir şehir kurduğu,⁵³⁸ salgın boyunca idarî işleri buradan yürüttüğü dolayısıyla dârûlimârenin de o süreçte oraya taşındığı bilinmektedir.⁵³⁹

3.3 Hamamlar

İslâm'da temizliğin önemi bütün Müslümanlarca bilinmektedir. Bunun için ısıttı, sıcak oldu anlamındaki Arapça hamm (حمم) fiilinden türemiş ısıtan yer ya da yıkanılan yer anlamındaki hamamlar⁵⁴⁰ inşa edilmiştir. Temizlik ihtiyacını karşılamak için inşa edilen bu hamamlar, İslâm şehirlerinin vazgeçilmez parçalarından biri olmuştur. Kurulan yeni şehirlerde Müslümanlar hamamlar yapmaya ve yaptırmaya özen göstermişlerdir.

Fustat'ta da Müslümanların şehirde var olan eski hamamları kullanmakla birlikte yeni hamamlar inşa ettikleri görülmektedir.

Bunlardan eski dönemlerden kalma hamamların sıkça kullanıldığı ve ihtiyacı büyük oranda karşıladığı düşünülmektedir. Bunlardan Hamam-ı Sehl adlı hamamın Müslümanlar şehri kurduktan sonra kadınlar tarafından kullanıldığı aktarılmaktadır.⁵⁴¹ Yine Bizanslılardan kalma Hammam el-Fa'r isimli bir hamamdan söz edilmektedir. Diğer Bizanslılardan kalma büyük ve ihtişamlı hamamlara kıyasla bu hamamın tavanının alçak olmasından dolayı bu ismin hamama Amr b. Âs tarafından verildiği rivayet edilmektedir.⁵⁴²

Ayrıca bunlar dışında şehirde Sûku'l-hammam isimli bir sokak bulunmaktadır.⁵⁴³ Bu sokağa, sokakta yer alan hamamların çokluğundan dolayı bu isim verildiği düşünülmekle beraber, kaynaklarda böyle bir bilgi yer almamaktadır.

⁵³⁸ Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 1/585.

⁵³⁹ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 584.

⁵⁴⁰ Semavi Eyice, "Hamam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/402.

⁵⁴¹ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 117.

⁵⁴² İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 97; İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntişâr*, 4/105; Süyûtî, *Hüsnü'l-muḥâḍara*, 1/135.

⁵⁴³ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 104.

Kaynaklarda yer alan bilgilere göre Fustat'taki hamamlar şu şekildedir: Hammam Ebû Mürre,⁵⁴⁴ şehrin güneyine Benû Vâil mahallesinin doğusunda yer alan Havlan mahallesinde Hammam es-Sûku'l-Kebir,⁵⁴⁵ Hammam İbn Nasr es-Sirac,⁵⁴⁶ Sehl Hamamı,⁵⁴⁷ Hammam es-Sebde,⁵⁴⁸ yağ sahiplerinin yanında Busr Hamamı,⁵⁴⁹ Hamamu'l-Zeyatin,⁵⁵⁰ Hamamu'l-Kabu,⁵⁵¹ 102/721 yılında Halife Yezid b. Abdülmelik putların kırılmasını emredene kadar içinde mermerden yapılmış kadın heykeli bulunan Zebban b. Abdülazîz'a ait Zebban Hamamı,⁵⁵² Mesleme b. Muhalled'in iktası Ehlu'r-Râye mahallesinde Hammam Sûku Verdan,⁵⁵³ Hammam el-Haşşabin,⁵⁵⁴ Hamrâ el-Vusta'da yer alan Karun mahallesinin yakınında yer alan Hammam Nakkaşı'l-balat.⁵⁵⁵

Bunlardan şehrin doğu kesiminde bulunan Hammam es-Sebde, yetmişden fazla hizmetli tarafından işletilen büyük bir hamamdır.⁵⁵⁶

İbn Dokmak ilgilenilen döneme ait şehirde on tane hamam ismi saymaktadır.⁵⁵⁷ Fakat şehirde bundan çok daha fazla hamam bulunduğu muhakkaktır. Nitekim Kubiak bunu kanıtlar şekilde kaynaklara kaydedilmemiş, kazı çalışmaları sonucu bulunan bir hamamdan söz etmektedir. Yine Bizans dönemine ait 1964'te Scanlon tarafından bulunan hamam Kasru's-Şam ile Amr b. Âs Cami arasında yer almaktadır. Tipik bir yapı tekniğiyle inşa edilen hamamda irili ufaklı leğenler bulunmuştur.⁵⁵⁸

Kaynaklarda hamamlarla ilgili hiçbir mimari özelliğin zikredilmemesi şaşırtıcıdır. Fakat hamamlarda kullanılmak üzere Bizans dönemi eski yapılarının kalıntılarından faydalandığı, mermer ve sütunların özellikle başka şehirlerden getirildiği aktarılmaktadır.⁵⁵⁹

⁵⁴⁴ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 111; İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntişâr*, 4/105.

⁵⁴⁵ İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntişâr*, 4/105.

⁵⁴⁶ İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntişâr*, 4/105-106.

⁵⁴⁷ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 117.

⁵⁴⁸ İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntişâr*, 4/106.

⁵⁴⁹ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 110; İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntişâr*, 4/106.

⁵⁵⁰ İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntişâr*, 4/106.

⁵⁵¹ İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntişâr*, 4/106.

⁵⁵² İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 111-112.

⁵⁵³ İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntişâr*, 4/106.

⁵⁵⁴ İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntişâr*, 4/11.

⁵⁵⁵ İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntişâr*, 4/106.

⁵⁵⁶ İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntişâr*, 4/106.

⁵⁵⁷ İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntişâr*, 4/105-106.

⁵⁵⁸ Kubiak, *Fustat*, 162.

⁵⁵⁹ İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntişâr*, 4/127.

3.4 Evler

Şehirdeki imar faaliyetlerinden biri de evlerdir. Müslümanların Babilon mevkine yerleşmeye karar verdikten sonra, Fustat'ta evlerini inşa edene kadar çadırlarda konakladıkları daha sonra evlerine yerleştikleri düşünülmektedir.⁵⁶⁰

Fustat'taki evler büyüklüklerine göre kasr ve dâr kelimeleri ile ifade edilmiştir. Bunlardan saray demek olan birkaç kat ve birçok odadan oluşan kasrların sayısının az olduğu, genellikle Hz. Ömer'in hilafetinden sonra yapılmaya başlandığı görülmektedir. Bunun sebebi Hz. Ömer'in evlere kat çıkılmasını yasaklamasından kaynaklanmaktadır. Kaynaklarda bununla ilgili bir rivayete göre, Hz. Ömer döneminde Hârice b. Huzâfe evinin üstüne bir oda daha yapmış, bundan rahatsız olan komşuları durumu Hz. Ömer'e şikâyet etmişlerdir. Hz. Ömer odanın komşulara bakan tarafının kapatılmasını istemiştir.⁵⁶¹ Bu rivayetten o dönemde evlere kat çıkılmasının bile tepkiyle karşılandığı, dolayısıyla evlerin genellikle tek katlı yapılar olduğu ortaya çıkmaktadır.⁵⁶²

Ayrıca ordunun askerî kimliğini koruması, şehrin öncelikle ordugâh şehir olarak inşa edilmiş olması gibi nedenler Hz. Ömer dönemindeki evlerin çok daha basit olmasına sebep olmuştur.⁵⁶³ Bu evlerde İslâm kültürüne uygun olarak mahremiyeti koruyan avluların bulunduğu düşünülmektedir.⁵⁶⁴

Hz. Osman döneminde ise saraylar inşa edilmeye başlanmıştır. Bunun ilk örneği onun hilâfeti döneminde vali olarak atanan Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'in evidir. Vali olunca duvarı Babilon kalesine dayanan Cuma camiine yakın büyük bir ev yaptırmıştır. Daha sonra Mikdad b. Amr'a evi hakkında görüşünü sorduğunda Mikdad israf diyerek yanıtlamıştır.⁵⁶⁵ Bu sırada saraylar yapılmasına rağmen insanların bu tür yapılara hala alışık olmadığı anlaşılmaktadır.

⁵⁶⁰ Kubiak, *Fustat*, 77; Koçyiğit, "Bir Şehir Kurucusu ve Bayındırlık Faaliyetleri Yönüyle Hz. Ömer", 2/222.

⁵⁶¹ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 104; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a 'şâ fî şinâ'ati'l-inşâ*, 3/334; Süyûtî, *Hüsnu'l-muhâdara*, 1/135.

⁵⁶² Koçyiğit, *İslâm Tarihinin İlk Yıllarında (h. 1-41 / m. 622-661) İskân*, 222.

⁵⁶³ Koçyiğit, *İslâm Tarihinin İlk Yıllarında (h. 1-41 / m. 622-661) İskân*, 222.

⁵⁶⁴ Yılmaz Can, "H.I-III. / M.VII-IX.Y.Y. İslâm Şehri", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/6 (01 Temmuz 1992), 119; İnîk, *Şehir- Mezar- Mabet İlişkisi Medine (1/41-622/661) Özelinde*, 124.

⁵⁶⁵ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 109.

Şehirde bulunan diğer saraylar ise Ma‘âfir mahallesinde Fehd sarayı,⁵⁶⁶ Amr b. Âs'ın mevlâsı Verdan'ın sarayı,⁵⁶⁷ Abdülazîz b. Mervân tarafından Rum câriyesi Mariye için inşa edilen Hamrâ mahallesindeki saray⁵⁶⁸ ve İbn Cebr'e ait saraydır.⁵⁶⁹

Saray niteliği taşıyan evlerin zamanla çok daha genişlediği hatta evlerin içine hamamlar ve mescidler yapılmaya başlandığı görülmektedir. Kaynaklara göre Beni Şeyban'ın mevlâsı Abdü'l-Âla b. Ebi 'Amra'nın evi,⁵⁷⁰ Mesleme b. Muhalled'in Ehlu'r-Râye mahallesinin Kandiller sokağındaki evi⁵⁷¹ ve Ebu Zer el-Gıfarî'nin evi⁵⁷² içinde hamam bulunan evler arasındadır.

Fustat'taki en lüks ev ise Fustat'ın mimari açıdan en çok geliştiren vali Abdülazîz b. Mervân'ın evidir. Verilen bilgiye göre evinin çok büyük olduğu, içinde beş adet mescid, iki tane hamam, birden çok mutfak bulunduğu aktarılmaktadır.⁵⁷³

Bunların dışında Fustat'ta çok az süre ikamet eden ya da hiç bulunmadığı halde Fustat'ta evleri olan kişiler de bulunmaktadır. Muâviye ve Zübeyr b. Avvâm da Fustat'ta mülk edinen isimlerdendir. Zübeyr b. Avvâm şehir ilk kurulurken,⁵⁷⁴ Muâviye ise hilafeti döneminde genelde yönetici ve sahabelerin yaşadığı Ehlu'r-Râye mahallesinde evlere sahip olmuşlardır.⁵⁷⁵ Hz. Ömer'e de Amr b. Âs tarafından ev inşa edilmiş, fakat Hz. Ömer Medine'de yaşayan birinin orada neden evinin bulunduğunu sormuş ve mekânın pazara dönüştürülmesini emretmişti.⁵⁷⁶

Mısır'da çok kısa bir süre ikamet etmiş olmasına rağmen evi olan kişilerden birisi de Mervan b. Hakem'dir. Mervan b. Hakem, Abdullah b. Zübeyr'in Mısır valisi Abdurrahman'ı mağlup ettikten sonra rivayete göre 65/685 yılında Fustat'ta dört ay kalmıştır. Bu sırada Mervan halifenin her başkentte evinin bulunması gerektiğini söyleyerek Amr b. Âs Câmiî'ne yakın ordunun hayvanlarının durduğu yerde Daru'l-Beydâ isimli bir ev yaptırmıştır.⁵⁷⁷ Ev iki ayda yapılmış, Mervan b.

⁵⁶⁶ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 123.

⁵⁶⁷ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 98; İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntişâr*, 4/11.

⁵⁶⁸ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 110.

⁵⁶⁹ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 108.

⁵⁷⁰ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 129.

⁵⁷¹ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 99-100.

⁵⁷² İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 108.

⁵⁷³ İbn Havkal, *Şûretü'l-arz*, 146.

⁵⁷⁴ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 89.

⁵⁷⁵ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 100.

⁵⁷⁶ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 93; İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntişâr*, 4/6.

⁵⁷⁷ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 106; İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntişâr*, 4/5; Kindî, *Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât-The Governors and Judges of Egypt*, 45.

Hakem burada bir süre ikamet ettikten sonra Abdülazîz'i buraya vali olarak atayıp Fustat'tan ayrılmıştır.⁵⁷⁸

Evlerle ilişkili diğer bir yapı misafirhanelerdir. Hz. Osman hilâfetinde ilk misafirhane yapılmıştır.⁵⁷⁹ Diğer bir misafirhane ise Abdülazîz tarafından inşa edilmiştir.⁵⁸⁰ Ayrıntılı bilgiler verilmeyen bu misafirhanelerin merkez mahalle olan Ehlu'r-Râye mahallesinde inşa edilmiş olması muhtemeldir.

İnşa edilen evlerdeki mimari özelliklerin nadiren belirtildiği görülmektedir. Belirtilen evlerden birisi Abdullah b. Amr'ın evidir. Abdullah b. Amr'ın evinin Kâbe gibi kare ve kubbeli olduğu belirtilmektedir.⁵⁸¹ Daru'z-Zeheb isimli evde de kubbe bulunduğu aktarılan bilgiler arasındadır.⁵⁸²

Bu evlerin Emevîler dönemi süresince mütemadiyen alınıp satıldığı, dolayısıyla sahibinin değiştiği, kimi zaman başka binaları genişletmek amacıyla yıkıldığı görülmektedir.⁵⁸³

Evlerin inşasında kimi zaman şehirdeki kalıntılardan faydalandığı görülmektedir. Bir rivayete göre İbn Rummâne İskenderiye'den mermer sütunlar getirmiş, bunları evinin inşasında kullanmıştır.⁵⁸⁴

Genelde Fustat'daki evlerin mimari yapısıyla ilgili bilgilerin Ehlu'r-Râye mahallesinde yaşayan idarî-malî görevleri olan kişilerle sınırlı olduğu görülmektedir. Fakat mevcut bilgilerden dikkat çekici sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Hz. Ömer kendisi için vali Amr tarafından bir ev inşa edildiğini duyduğundaki yaklaşımı ile Muâviye ve Mervan'ın aynı konuya yaklaşımının farklı olması halifelerin mülke yaklaşımlarının zamanla değiştiğini göstermektedir. Bu aslında Müslümanların Hz. Ömer'in dünya malına düşmemek için yasakladığı şeylere karşı hassasiyetinin azaldığının göstergesidir. İnsanların yerleşik hayata alışmasıyla beraber diğer halife ve valilerin bu konuda daha serbest davranmaları şehrin imar faaliyetlerini başka bir boyuta taşıdığı bir gerçektir.

⁵⁷⁸ Kindî, *Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât-The Governors and Judges of Egypt*, 47.

⁵⁷⁹ Yılmaz Çelik, *Kuruluşundan Hulefâ-i Râşidin Dönemi'nin Sonuna Kadar Fustât* (İstanbul, 2020), 114.

⁵⁸⁰ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 128.

⁵⁸¹ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 97.

⁵⁸² Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ fî şinâ'ati'l-inşâ*, 3/335.

⁵⁸³ Ayrıntılı bilgi için bk. İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 94-133.

⁵⁸⁴ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 130.

3.5 Cadde ve Sokaklar

İlk İslâm şehirlerindeki cadde ve sokaklar her şehirde bulunan ulaşım için gerekli unsurlardan biri olup insanların ve bineklerin çarpışmadan geçebilecekleri basit bir şekilde tasarlanmıştı. Yolda yürürken en çok yer kaplayacak hayvan olarak develer esas alınmış, bu durumda en dar sokağın karşılıklı iki deve yürürken birbiriyle çarpışmayacakları genişlikte yapılmasına özen gösterilmiştir. Bundan dolayı Hz. Ömer Kûfe şehri inşa edilirken en büyük cadde kırk zirâ', ondan daha dar olanı otuz zirâ', daha darı yirmi zirâ', en dar yolların ise yedi zirâ' olacak şekilde yapılmasını emretmiştir.⁵⁸⁵

Hz. Ömer'in Fustat şehri kurulurken yollar hakkında özel bir emri bulunmamakla beraber her ordugâh şehirde bu emrin geçerli olduğu düşünülmektedir. Fakat bu yolların zamanla daha da daraldığı kazı çalışmaları sonucu ortaya çıkmıştır.⁵⁸⁶ İnsanların evlerini genişleterek yolları kendi mülklerine katmaları bunda etkili olmuş olmalıdır.

Şehir kurulduğu zaman mahalleler arasında büyük boşlukların bulunduğu zamanla göçler ve nüfus artışıyla bu boşlukların dolup mahallelerin birbirine yaklaştığı aktarılmaktadır.⁵⁸⁷ Bu durumda şehrin kuruluş sürecinde mahalle içindeki sokakların kendi kendine yerleşimlerle ve imar faaliyetleriyle doğal olarak oluştuğu düşünülmektedir. Zamanla cadde ve sokaklar çeşitlenmiş ve Emevîler zamanında genişliklerine ve özelliklerine göre farklı isimler almışlardır.

Yolların genişliği ise Hz. Ömer'in emri doğrultusunda yapılmıştı. Kubiak en büyük yolun genişliğinin beş-altı metreyi geçmeyeceğini, diğerlerinin ise genel olarak iki-üç metre olduğunu düşünmektedir.⁵⁸⁸

Fustat'ta cadde ve sokakları ikiye ayırmak mümkündür. Bunlardan biri mahalleler içindeki ulaşımı sağlarken diğeri şehir içinde merkeze ulaşımı temin etmektedir.⁵⁸⁹ Bu sebeple mahallelerden merkeze çıkan yollar ile mahalle içindeki kısa yollar farklı ifadelerle tanımlanmıştır. Merkeze çıkanlara kaynaklarda *hat* veya *tarik* denmekte iken diğer küçük yollara ise *derb*, *zुकak*, *sûk* gibi ifadeler

⁵⁸⁵ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4/44; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/373; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 10/35; Koçyiğit, *İslâm Tarihinin İlk Yıllarında (h. 1-41 / m. 622-661) İskân*, 223-224; Çelik, *Fustât*, 119-120.

⁵⁸⁶ Can, *İslâm Şehirlerinin h. I - III (m. VII- IX) yy. Fizikî Yapısı*, 79.

⁵⁸⁷ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır*, 124.

⁵⁸⁸ Kubiak, *Fustat*, 113.

⁵⁸⁹ Kubiak, *Fustat*, 113.

kullanılmıştır.⁵⁹⁰ Bu yüzden *hat* ve *tarik* ifadeleri için cadde, diğerleri için sokak ifadesini kullanmak yanlış olmayacaktır.

Bunlar dışında bir tepeye doğru çıkan sokağa *akabe*, üstü düz bir çatıyla kapalı sokağa *sakîfe*, koridor gibi dar yollara *havha*, küçük meydanlara *rahbe*, büyük meydanlara *fidâ*, hayvanların durduğu yerlere ise *menah*⁵⁹¹ dendiği görülmektedir.⁵⁹²

Mahalle içindeki sokakların isimlerinin genellikle kişi adlarından veya o mahallenin bir özelliğinden neşet ettiği görülmektedir. Fakat bunların çoğu ilgilenilen zamandan daha sonraki dönemlere ait bilgiler olduğundan hangilerinin Emevîler zamanında kullanıldığını tespit etmek güçtür. Bunlardan Verdan sokağı,⁵⁹³ Hamam sokağı⁵⁹⁴ ve Berberî sokağı⁵⁹⁵ en ünlü örneklerdir. Bu sokaklar aynı zamanda üzerlerinde çarşı- pazar kurulan sokaklardır.

Söz konusu sokaklar cuma caminin kuzeyinde yer alırken Hamam sokağı batısında yer alır. Bu örnekler dışında Emevîler zamanında kullanılan cadde ve sokaklar Hamrâ mahallesinde Fehm ve Udvan kabilelerinin yerleştiği Mekki sokağı,⁵⁹⁶ Huvey ve Huvey el-Bahri derbleri,⁵⁹⁷ İbn Rufa'a sokağı,⁵⁹⁸ Ezd mahallesinde Gazel sakîfesi,⁵⁹⁹ İbn Yenne sakîfesi,⁶⁰⁰ Ezd mahallesinde Ruvasin sokağı,⁶⁰¹ Mahre akabesi,⁶⁰² Tanuk akabesi,⁶⁰³ Semi sokağı⁶⁰⁴ ve Zâhir mahallesinde mevâlilere ait sokak⁶⁰⁵ bunlardan bazılarıdır.

Ehlu'r-Râye mahallesinde valilerin ve yöneticilerin yaşadığı sokak ise şehir kurulduğu zaman Eşraf Sokağı diye adlandırılmaktaydı. Daha sonra bu sokakta pahalı ürünler satılmaya başlanmış ve adı Kandiller sokağı olmuştur.⁶⁰⁶

⁵⁹⁰ Koçyiğit, "Bir Şehir Kurucusu ve Bayındırlık Faaliyetleri Yönüyle Hz. Ömer", 2/225; Çelik, *Fustât*, 121.

⁵⁹¹ İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntişâr*, 4/34.

⁵⁹² Kubiak, *Fustat*, 113; Koçyiğit, "Bir Şehir Kurucusu ve Bayındırlık Faaliyetleri Yönüyle Hz. Ömer", 2/225; Çelik, *Fustât*, 121.

⁵⁹³ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 98; Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldân*, 3/284.

⁵⁹⁴ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 104.

⁵⁹⁵ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 113; Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldân*, 3/283.

⁵⁹⁶ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 114.

⁵⁹⁷ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 117.

⁵⁹⁸ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 116.

⁵⁹⁹ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 117.

⁶⁰⁰ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 125.

⁶⁰¹ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 117.

⁶⁰² İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 116.

⁶⁰³ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 125.

⁶⁰⁴ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 114.

⁶⁰⁵ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 117.

⁶⁰⁶ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 110.

Yerleşimler devam ettikçe ve şehir büyüdükçe yeni sokakların yapıldığı mahalle içindeki sokakların sürekli çoğalmaya devam ettiği muhakkaktır. Fakat bunların çoğunun isimleri muhafaza edilmemiş ve kaynaklara geçmemiştir. Kaynaklara geçenler ise sınırlı sayıdadır.

Fakat ismi kayıtlara geçen kuzeyden güneye doğru giden uzun ve büyük iki caddeden bahsedilmektedir. Şehrin en geniş caddeleri olan bu yollardan biri Nil nehrine daha yakın A'zam *hattı*, diğeri ise Babilon Kalesi'nin kuzey kapısından kuzeye doğru devam eden *tarik*tir. Fakat şehri boydan boya giden bu yolların tam güzergâhı bilinmemektedir.⁶⁰⁷

3.6 Kale-Sur ve Hendek

H. Ömer zamanında ordugâh olarak kurulan şehirlerde kale, sur ve hatta hendek gibi şehrin sınırlarını korumak için askeri yapıların yapılmadığı görülmektedir. Kale veya sur yapımı tercih edilmemiş olsa da sınırlar basit yöntemlerle korunmaya çalışılmıştır. Sınırlara *zariba* denilen dikenli çalılar dikilmiştir.⁶⁰⁸ Kale veya sur yapılmamasının çeşitli sebepleri bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi ordugâhlara yerleşen halkın her an savaşa hazır askerler olmasıdır.⁶⁰⁹

Bunların dışında Fustat'ın kurulduğu coğrafyanın da pek çok avantajının bulunması kale bulunmasa da kolay savunulabilecek bir yerde bulunması kalesiz de güvenliğinin sağlanabileceğinin göstergesidir. Ordugâh şehirler için genel durum bu şekilde olsa da Fustat'ta zaten halihazırda Babilon Kalesi bulunmaktadır. Bu kaleye Müslümanlar bölgeyi kuşatırken Rumların sığındığı gibi herhangi bir saldırı esnasında Müslümanlar da sığınabilirdi. Fakat ele aldığımız dönemde böyle bir saldırıyla karşılaşılmamıştır.

Bahsi geçen *zariba* denilen otlar, Abdullah b. Zübeyr'in hilâfeti döneminde Mısır'a vali olarak atadığı Abdurrahman b. Utbe b. Cahdem tarafından hendek kazılana kadar şehrin güvenliğini sağlamışlardır. Abdullah b. Zübeyr'in atadığı vali Abdurrahman b. Utbe Bizans veya başka kuvvetlerin saldırılarından ziyade

⁶⁰⁷ Kubiak, *Fustat*, 116.

⁶⁰⁸ Ebû Sâlih, *Churches and Monasteries of Egypt and Some Neighbouring Countries*, 74; Can, *İslâm Şehirlerinin h. I - III (m. VII- IX) yy. Fizikî Yapısı*, 43.

⁶⁰⁹ Can, *İslâm Şehirlerinin h. I - III (m. VII- IX) yy. Fizikî Yapısı*, 62.

kendileriyle aynı din ve milletten olan Emevî halifesi Mervan b. Hakem ve ordusundan Fustat'ı korumak için hendek kazdırmıştır.⁶¹⁰

Kaynaklara göre bahsi geçen hendek iki kısımdan oluşmaktadır. Bir kısmı şehrin kuzey sınırında diğer kısmı ise doğu sınırında kazılmıştır. Rivayetlere göre bu hendeğin kazımı bir ayda tamamlanmış ve otuz bin işçi çalıştırılmıştır. Bunlardan daha önce de bahsi geçtiği gibi yirmi bini Ma'âfir kabilesindendir.⁶¹¹

Bu durumda şehir yıllarca kale veya sursuz kalmış ve atanan vali, Emevîlerden gelebilecek muhtemel bir saldırı sebebiyle hendek kazdırarak güvenliği sağlamaya çalışmıştır. Fakat bu hendek de karşı güçler tarafından aşılmış, mücadele Mervan b. Hakem'in zaferiyle sonuçlanmıştır.⁶¹² Abdullah b. Zübeyr tarafından atanan vali mücadelede başarısız olsa da şehrin imar faaliyetlerine hendek kazdırarak katkıda bulunmuştur. Fakat bu hendeğin muhtemel bir saldırıda Emevî ordusunun yaptığı gibi aşılabileceği görülmektedir. Fakat bu mücadeleye şehir halkının tümünün değil, sadece otuz bininin katıldığı unutulmamalıdır.

Fustat'ta kale inşa edilmemekle beraber Fustat'ın alt bölgesi olan Cîze'de bir kalenin inşa edildiği anlaşılmaktadır. Buna göre Fustat şehri kurulurken güvenliği sağlamaları amacıyla bazı kabilelerden grupların buraya yerleştirildiği daha önce aktarılmıştı. Amr'ın şehrin kuruluşu tamamlandıktan sonra onları da Fustat'ın ana bölgesine alma düşüncesi olduğu onları şehrin kuruluşu tamamlandıktan sonra çağırmasından anlaşılmaktadır. Fakat Cîze'ye yerleşen kabileler oraya alıştıklarını ve gelmek istemediklerini söylemişlerdir. Amr da bunun üzerine Hz. Ömer'e mektup yazarak durumu bildirmiş, onların orada yaşamaları konusunda fikrini sormuştur. Hz. Ömer ise cevabî mektubunda önce ordunun askerlerini nasıl korunmasız bir şekilde ayırdığını söyleyerek önce azarlamış, sonra da bir kale yaptıkları sürece orada yaşayabilecekleri söylemiştir. Bunun üzerine Cîze bölgesinde bir kale inşa edilmiş ve söz konusu kabileler orada yaşamaya devam etmiştir.⁶¹³ Kalenin yapımına 21/641-642 yılında başladığı 22/642-643 yılında tamamlandığı aktarılmaktadır.⁶¹⁴

⁶¹⁰ Kindî, *Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât-The Governors and Judges of Egypt*, 42; Kubiak, *Fustat*, 85.

⁶¹¹ Kindî, *Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât-The Governors and Judges of Egypt*, 42; Kubiak, *Fustat*, 85.

⁶¹² Kindî, *Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât-The Governors and Judges of Egypt*, 44.

⁶¹³ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 124-125; İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntişâr*, 4/126; Süyûtî, *Hüsnü'l-muḥâḍara*, 1/136.

⁶¹⁴ İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntişâr*, 4/126.

Bunun dışında Fustat'ın diğer alt bölgesi olan Cezire'de de bir kale bulunmaktadır. Burada kale bulunduğu Babilon Kalesi kuşatması esnasında Mukavkis ve diğer yöneticilerin sığınmasından anlaşılmaktadır.⁶¹⁵ Fakat bu kaleyle ilgili bilgi bununla sınırlıdır.

3.7 Kanallar- Setler

Kanallar nehirlerin bulunduğu şehirlerde hem tarım alanlarının sulanması hemde başka bölgelere kolay ulaşım için olmazsa olmazlardır. Fustat'ta da kurulduğu dönemde kullanımda olmayan bir kanalın varlığı söz konusudur. Daha önce bahsedildiği üzere Amnis Trajanus tarafından yapılan bu kanalın güzergâhı aslen Babilon Kalesinden kuzeye doğru idi. Fakat Müslümanlar bu kanalı yeniden kullanılır hale getirdiklerinde kanalın ağzını Hamrâ el-Vusta'ya yapmışlardır.⁶¹⁶ Bunun sebebi ise bu sıralarda şehre yerleşimin hala devam ediyor olması ve şehrin içinden geçecek bir kanalın yerleşimi büyük oranda engelleyecek olması büyük etkindir. Bu yüzden kanalın ağzı daha kuzeyde yapılmış, Hamrâ el-Vusta mahallesi bu mahalleden kanalın geçmesi ve üzerine köprü yapılması sebebiyle Kantara ismiyle de anılmıştır.⁶¹⁷

Kubiak Müslümanların kanalın ağzını orijinal yeri olan kaleden başlatmak yerine bu mahalleden başlatmalarını Müslümanların yerleşimini rahatsız etmemek için Hristiyanların yaşadığı bölgede yaptıkları şeklinde yorumlamıştır.⁶¹⁸ Fakat bu yorumu yaparken bu mahallenin şehir içinde en müsait yer olduğunu göz ardı etmektedir. Kanalın ağzını orijinal yerinden başlatıldığı takdirde şehrin merkezi işgal edilmiş olacak ve köprü yapılması gerekeceği için beraberinde birçok işi getirecektir. Ayrıca şehir ikiye bölünmüş olacaktır. Kanalın ağzı Hamrâ el-Vusta'dan başlatılarak tüm bunlar engellenmiş ve olabildiğince az kişi etkilenecek şekilde kanal yapılmıştır.

Bahse konu olan kanal Müslümanlar şehre yerleştğinde açılmıştı. Fakat kanalın hangi yıl kazıldığıyla ilgili bilgilerde çelişki bulunmaktadır. Kanalın kazılmaya başlandığı tarih kaynaklarda amu'r-ramâde olarak bilinen kıtlık yılı olarak geçmektedir. Bu yılda Hz. Ömer, bölge valilerinden Medine'ye erzaklar

⁶¹⁵ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 67; Süyûtî, *Hüsni'l-muhâdara*, 1/109; Makrîzî, *el-Hitatü'l-Makrîziyye*, 1/800-801; Kubiak, *Fustat*, 105; Koçyiğit, *İslâm Tarihünün İlk Yıllarında (h. 1-41 / m. 622-661) İskân*, 323.

⁶¹⁶ Kubiak, *Fustat*, 119.

⁶¹⁷ Ebû Sâlih, *Churches and Monasteries of Egypt and Some Neighbouring Countries*, 102.

⁶¹⁸ Kubiak, *Fustat*, 120.

göndermesini istemiştir. Yardım istediği valilerden biri de Mısır valisi Amr b. Âs'tır. Rivayete göre Hz. Ömer Amr'dan Nil ile Akdeniz'i birbirine bağlayan kanalı açtırmasını, açılan kanal vasıtasıyla Medine'ye erzak göndermesini istemiştir. Amr b. Âs da emre uyup eski dönemlerden kalma ve o sıralarda çakıllarla dolup kullanılamaz hale gelen kanalı açtırmıştır.⁶¹⁹ Kanala Hz. Ömer'e ithafen Emîrû'l-Mü'minîn Kanalı denilmiş⁶²⁰ ve kazım işlemleri sırasında Kıptîler'den yardım alınmıştır.⁶²¹

Bu durumda bahsi geçen yılda Mısır fethedilmiş, Fustat ise kurulmuş olması gerekmektedir. Kıtık yılı ise Halife b. Hayyât,⁶²² İbnü'l-Esîr⁶²³ ve Taberî⁶²⁴ tarafından 18/638, İbn Kesîr tarafından ise hicrî 17/637.⁶²⁵ yılı olarak zikredilmektedir. Mısır'ın fethini ise Halife b. Hayyât,⁶²⁶ Taberî,⁶²⁷ İbnü'l-Esîr⁶²⁸ ve İbn Kesîr⁶²⁹ 20/640. yılı olarak belirtmektedir. Bu durumda Mısır'dan erzak gittiğini aktaran rivayetler İbn Kesîr'in de ifade ettiği gibi illetli olmaktadır.⁶³⁰

17-18/637-638 yıllarında Medine'de yaşanan kıtlıkta Mısır'dan Medine'ye sadece Emîrû'l-Mü'minîn kanalı vasıtasıyla değil, karayoluyla da erzak gitmesinin mümkünâtı yoktur. Çünkü bu tarihte Amr b. Âs Kayseriyye'yi kuşatmış, sonra Mısır'a gitmiştir.⁶³¹ Ayrıca 21/641'de Hz. Ömer, Amr'dan haraç gelirlerinden artanları Medine'ye deniz yoluyla göndermesini istemiştir.⁶³² Fakat burada kanalın açılmasıyla ilgili bir emir bulunmamaktadır. Bu durumda Kızıldeniz'e kadar kara yolunun kullanılıp daha sonra deniz yolunun kullanılması pekâlâ mümkündür. Yâ'kût el-Hamevî ise kanalın 23/643 yılında kazılmaya başlandığını, altı ayda kazılan kanalın yedinci ayda kullanılır hale geldiğini aktarmaktadır.⁶³³ Olayların

⁶¹⁹ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 154-156; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/156-157.

⁶²⁰ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 156; Makrîzî, *el-Hitatü'l-Makrîziyye*, 1/208; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/157.

⁶²¹ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 157.

⁶²² Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyât*, 170.

⁶²³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/396.

⁶²⁴ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4/96.

⁶²⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 10/41.

⁶²⁶ Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyât*, 176.

⁶²⁷ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4/104.

⁶²⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/405.

⁶²⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 10/89-90.

⁶³⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 10/89-90; Apak, *İslâm Siyaset Geleneğinde Amr b. el-Âs*, 317; Barış, *Hz. Ömer Döneminde Bayındırlık Faaliyetleri*, 59.

⁶³¹ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 89.

⁶³² Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 132-133; Wilhelm Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Karal (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000), 46-47.

⁶³³ Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldân*, 2/386.

kronolojik sırasına uyan bu rivayet esas alındığında rivayetlerle ilgili çelişki ortadan kalkmaktadır.

Öztürk ve Akgün kanalın kıtlık yılında açıldığı rivayetini esas alarak Mısır'dan kıtlık yılında gemilerle yardım geldiğini söylemekte, bu görüşü fethin 16/637 yılında gerçekleştiğini söyleyen rivayetlerin⁶³⁴ bulunduğunu ifade ederek temellendirmektedirler. Dolayısıyla kıtlık yılında kanalın açılıp yardım gönderilmesinin mümkün olduğunu savunmaktadırlar.⁶³⁵ Fakat kaynakların çoğunun fethin 20/641 yılında gerçekleştiğini ifade ettiği daha önce zikredilmişti. Çoğunluğun verdiği bilginin terk edilmesi mâkul gözükmemektedir.

Emîrû'l-Mü'minîn kanalı Ömer b. Abdülazîz zamanına kadar kullanılmış, daha sonra ihmalden dolayı tekrardan kullanılamaz hale gelmiştir. Emîrû'l-Mü'minîn kanalı dışında Fustat'ta bir kanal daha bulunmaktaydı.⁶³⁶ Beni Vâ'il mahallesinden geçtiği için Beni Vâ'il kanalı denilen bu kanal, şehrin güneyinde yer alan Habeş gölünden suları boşaltmak için kullanılmaktaydı.⁶³⁷

Nehir kenarında kurulan bir şehir için suyu verimli kullanmak adına kanallar nasıl gerekli ise, taşkınların getireceği sıkıntılardan korunmak için de setler gereklidi.

Makdisî tarafından aktarılan bilgiye göre Nil'in taşma zamanını mikyaslar⁶³⁸ vasıtasıyla bildikleri için insanlar bu zamanlarda Aynüşşems ve Fustat'a setler çekerlerdi. Bu setler sayesinde hem yerleşim yerleri sel baskınlarından kurtulur hem de tarım alanlarına kontrollü bir şekilde su aktarılırdı.⁶³⁹ Makdisî bu setlerin ne zaman yapıldığını belirtmese de İslâmî dönemde de bu setlerin yapıldığı muhakkaktır. Amr b. As Cami'nin Nil'e dört metre mesafede olması⁶⁴⁰ bunu mümkün kılmaktaydı. Nehir suları bu seti aşsa bile Amr Cami'nin bu seviyeden yüksekte inşa edilmiş olması sular altında kalmasını

⁶³⁴ Fethi 16. yıl olarak zikreden kaynak Taberî'nin ravisi Seyf b. Ömer ve Makrîzî'dir. Taberî, *Tarihu't-Taberî*, 4/104; Makrîzî, *el-Hutatü'l-Makrîziyye*, 1/795.

⁶³⁵ Levent Öztürk-Sevim Demir Akgün, "Hz. Ömer ve Kıtlık (Âmü'r-Ramâde) Yılı", *Hz. Ömer Sempozyumu* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Rektörlük Matbaası, 2018), 2/337.

⁶³⁶ Ebû Sâlih, *Churches and Monasteries of Egypt and Some Neighbouring Countries*, 59.

⁶³⁷ Makrîzî, *el-Hutatü'l-Makrîziyye*, 2/713; Kubiak, *Fustat*, 35.

⁶³⁸ Nil nehrinin taşkınlarından korunmak için Nil'in su seviyesini ölçmek için inşa edilen yapıdır. Çeşitli zamanlarda Mısır'ın çeşitli yerlerine mikyaslar kurulmuştur. İlgilenilen zaman diliminde ise Fustat'ın alt bölgesi olan Ravza adasının güneyine Süleyman b. Abdülmelik zamanında Usame b. Zeyd tarafından 715 yılında mikyas yaptırılmıştır. Makrîzî, *el-Hutatü'l-Makrîziyye*, 1/170; Mahmut Kaya, "Mikyâsü'n-Nil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/52.

⁶³⁹ Makdisî, *Aḥseni't-tekâsîm*, 200-201.

⁶⁴⁰ Kubiak, *Fustat*, 121.

engelliyordu. Ayrıca Nil'in zamanla batıya kayması bu riski iyice azaltmıştır. Kaynaklarda böyle bir setin varlığından söz edilmese de Kubiak set çekildiği kanaatindedir.⁶⁴¹ Aksi halde yerleşim mümkün olmazdı.

Çekilen setlerde halfa otu ve balçık kullanılmaktaydı. Nil'in taşma mevsiminde sular bu setlere kadar ulaştığında Emîrû'l-Müminîn kanalı sayesinde çevre köylerdeki tarım arazileri sulanmaktaydı.⁶⁴²

3.8 Köprüler

Şehrin nehre yakın kurulduğu ya da şehrin içinden kanalların geçtiği durumlarda köprülere ihtiyaç vardır. Fustat da hem nehir kenarında kurulmuş bir şehirdir hem de şehrin içinden kanal geçmektedir.

Fustat'tan Cezire ve Cîze'ye otuz tane gemiden oluşan bir köprü vasıtasıyla gidildiği⁶⁴³ daha önce aktarılmıştı. Bu köprünün Babilon kalesinin fethi konusu anlatılırken Cezire'ye geçen Mukavkıs ve diğer yöneticiler tarafından kesildiği aktarılmaktadır.⁶⁴⁴ Fakat bu kesilen köprü Babilon'da anlaşıldığı üzere Kıptîler tarafından tamir edilmişti.⁶⁴⁵ Kısacası Müslümanlar şehre yerleştiğinde halihazırda Cezire ve Cîze ile irtibatı sağlayan mevcut bir köprü bulunmaktaydı.

Bunun dışında kanallar konusunda bahsi geçtiği gibi şehrin içinden geçen Emîrû'l-Müminîn kanalı mevcuttu. Bu kanalın üzerine Abdülazîz b. Mervân tarafından köprüler yapılmıştı.⁶⁴⁶

3.9 Çarşı-Pazarlar

Bir şehrin ana unsurlarından olan çarşı-pazarlar şehir halkının yaşamını sürdürmesi ve ihtiyaçlarını karşılaması için gerekli unsurlardandır. Fustat'ta da bu ihtiyaçların giderilmesi için çarşılar kurulmuştur. Şehirde bunun için atılan ilk adım ise Hz. Ömer'in kendisi için yapılan evi kabul etmemesi sonucu ortaya çıkmıştı. Daha önce de bahsi geçen bu bilgiye göre Hz. Ömer kendisi için Fustat'ta yapılan Daru'l-birke adlı evi kabul etmemiş ve onun pazara dönüştürülmesini emretmişti. Bunun sonucunda köle alışverişinin sağlandığı şehrin merkez mahallesinde ilk pazar kurulmuştu.⁶⁴⁷

⁶⁴¹ Kubiak, *Fustat*, 35.

⁶⁴² Makdisî, *Aḥseni't-teḳāsîm*, 201.

⁶⁴³ İbn Havkal, *Şûretü'l-arz*, 146; Makrîzî, *el-Hitatü'l-Makrîziyye*, 1/180; Kubiak, *Fustat*, 47.

⁶⁴⁴ İbn Abdülhakem, *Fütûḥu Mısr*, 67; Süyûtî, *Ḥüsnü'l-muḥâḍara*, 1/109; Makrîzî, *el-Hitatü'l-Makrîziyye*, 1/800-801. Ada ile Babilon kalesinin irtibatı otuz gemiden oluşan bir köprüyle sağlanmaktadır. Makrîzî, *el-Hitatü'l-Makrîziyye*, 1/180.

⁶⁴⁵ İbn Abdülhakem, *Fütûḥu Mısr*, 74; Makrîzî, *el-Hitatü'l-Makrîziyye*, 1/809.

⁶⁴⁶ Ebû Sâlih, *Churches and Monasteries of Egypt and Some Neighbouring Countries*, 155.

⁶⁴⁷ İbn Abdülhakem, *Fütûḥu Mısr*, 93; Süyûtî, *Ḥüsnü'l-muḥâḍara*, 1/134.

Bunun dışında da aynı dönemde birçok çarşının kurulduğu tahmin edilmektedir. Bunların düzeninin diğer İslâm şehirlerinde olduğu gibi her ürünün satışı için ayrı çarşıların kurulduğu düşünülmektedir. Fustat'taki çarşı-pazarlarla ilgili bilgiler az olsa da bunu düşünmeye iten kaynaklarda geçen bal çarşısı,⁶⁴⁸ yağ sahipleri⁶⁴⁹ gibi ifadelerdir. Buradan her ürünün satışı için ayrı çarşıların kurulduğu düşüncesi çıkarılmakla birlikte çarşıların tam olarak yerleri bilinmemektedir.

Merkez mahallede yer alan diğer çarşı ise Berberî çarşısıdır. Daha önce bahsedildiği üzere Nûbe anlaşmasındaki maddeden dolayı⁶⁵⁰ Berberîlerin sayısının artması sonucu onlara nispetle bir çarşı kurulmuştur.⁶⁵¹ Bu çarşı Ehlû'r-Râye Mahallesi'nde yer almaktadır. Benzer şekilde Ehlû'r-Râye Mahallesi'nde Amr b. Âs'ın azatlı kölesine nispetle Verdân çarşısı olarak adlandırılan bir çarşı da bulunmaktadır.⁶⁵²

Merkez mahallede kurulan bu çarşılar dışında mahallere ait kaynaklarda *suveyka* olarak geçen küçük çarşılar da bulunmaktaydı. Genelde kuruldukları kabilenn adını alan bu çarşıların her mahallede bulunup bulunmadığı bilinmemekle birlikte 'Udvan ve Huzeyl kabilelerine ait bahsi geçen küçük çarşıların varlığı kaynaklarda zikredilmektedir.⁶⁵³ Bu küçük çarşıların dışında Basra'dan Fustat'a bir Hâricî isyanı sonucu göç ettirilen Ezd kabilesine mensup grubun da bir çarşı kurduğu aktarılmaktadır. Verilen bilgiye göre Zâhir mahallesinde kurdukları çarşılarına Iraklı olduklarını vurgulamak amacıyla *Sûvetkatu'l-Irakiyyun* adını vermişlerdir.⁶⁵⁴ Şehrin demografik yapısıyla ilgili de bilgiler sunan bu çarşılar üstü açık çarşılarıdır.

Şehirde yer alan üstü açık çarşılar dışında bir de Kubiak'ın Müslümanların Bizans'tan aldıklarını düşündüğü *kayseriyye* isimli kapalı çarşılar bulunmaktaydı.⁶⁵⁵ Bu tür çarşılarla en iyi örnek ise *Kayseriyyetu Hişâm*'dır. Hişâm b. Abdülmelik'in döneminde ona nispetle yapılan bu çarşı Hürri b. Yusuf Mısırlı

⁶⁴⁸ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 127.

⁶⁴⁹ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 113.

⁶⁵⁰ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 177; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 145. Bu sayının 300 veya 360 olduğu da rivayet edilir. İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 177-178; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 145.

⁶⁵¹ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 113; Kindî, *Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât-The Governors and Judges of Egypt*, 305; Kubiak, *Fustat*, 113; Koçyiğit, "Bir Şehir Kurucusu ve Bayındırlık Faaliyetleri Yönüyle Hz. Ömer", 2/231.

⁶⁵² İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntişâr*, 4/106.

⁶⁵³ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 114.

⁶⁵⁴ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 111; Makrîzî, *el-Hutatü'l-Makrîziyye*, 1/822.

⁶⁵⁵ Kubiak, *Fustat*, 127.

valisiyken kurulmuştu. Bahsi geçen çarşı Nil'in güzergâhının batıya doğru daha fazla yaklaşması sonucu ortaya çıkan araziye 107-108/725-726 yıllarında Halife Hişam'ın izniyle yapılmıştır.⁶⁵⁶

3.10 Hastaneler

Hastaneler sağlığın korunması için her şehirde bulunması gereken asıl unsurlardandır. Konuyla ilgili verilerin az olmasına rağmen Fustat'ta da hastane bulunduğu aktarılmaktadır. Bu hastanenin bir evin hastane haline getirilmesi sonucu ortaya çıktığı verilen bilgiler arasındadır. Buna göre Ebû Zübeyd'in Kandiller sokağında yer alan evi hastaneye dönüştürülmek sûretiyle hastane ihtiyacı giderilmiştir.⁶⁵⁷ Bu hastanenin Emevîler zamanında Velid b. Abdülmelik hilâfesinde 88/707 yılında cüzzamlılar için yapılmış olduğu belirtilmektedir.⁶⁵⁸

Hatta bu hastane Müslüman şehirlerde inşa edilen ilk hastanelerden biri olarak kabul edilmektedir. Fakat Öztürk, İbn Dokmak tarafından verilen bu bilginin daha sonra müellif tarafından kendisinin de zayıf bir rivayet olarak değerlendirildiğini⁶⁵⁹ belirtmektedir.⁶⁶⁰ Buna ek olarak Öztürk, Makrîzî ve Kalkaşendî'nin Mısır'daki ilk hastane hakkında verdikleri bilginin bunu teyit ettiğini söylemektedir. Buna göre Fustat'taki ilk hastane Tolunoğulları zamanında Ahmet b. Tolun tarafından yaptırılmıştır.⁶⁶¹ Hastane olarak belirtilen evden hastaneye dönüştürülen mekânın ise daha çok bir hekim evi olduğu fikrini öne sürmektedir.⁶⁶² Onun tarafından yapılan yorum makul gözükmemektedir.

Kaynaklarda bölgede başka bir hastane bulunduğuyla ilgili bir bilgi yer almamaktadır.

3.11 Meralar

Hayvanların barınakları olan meralar her ordugâh şehirde bulunan unsurlardan biridir. Bunda şehrin askeri vasfının ön plana çıkmasının payı büyüktür. Şehre yerleşenlerin asker olması ve fetihlere devam etmesi at ve develere

⁶⁵⁶ Kindî, *Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât-The Governors and Judges of Egypt*, 49; Kevser Beyazyüz, *Mısır'da Toplum, Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Yaşam-Fethinden Emevîler Döneminin Sonuna Kadar (18-132/639-750)* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 69.

⁶⁵⁷ İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntişâr*, 4/99; Yılmaz Çelik, "Velid b. Abdülmelik Döneminde Sosyal Hizmet Uygulamaları", *İstem* 30 (2017), 360.

⁶⁵⁸ İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntişâr*, 4/99; Arslan Terzioğlu, "Bîmâristan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/163.

⁶⁵⁹ İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntişâr*, 4/99.

⁶⁶⁰ Levent Öztürk, *İslâm Dünyasında Hastaneler* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 88.

⁶⁶¹ Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 1/880; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ fî şinâ'ati'l-inşâ*, 3/347.

⁶⁶² Öztürk, *İslâm Dünyasında Hastaneler*, 89.

her zaman ihtiyaç duyulmasına sebep olmuştur. Fetih olmadığı zamanlarda ise bu hayvanlar meralarda tutulur, bakımları düzenli olarak yapılırdı. Bu meralardan Fustat'ta da bulunmaktaydı. Kaynaklarda en çok zikredilen mera, Ehlu'r-Râye Mahallesi'nde yer alan Amr' ın evinin yanında olandır. Daha sonra Mervan b. Hakem'in Fustat'a geldiğinde buraya ev yaptırdığı aktarılmaktadır.⁶⁶³

Kaynaklarda çok fazla bilgi yer almasa da diğer mahallelerde de şüphesiz hayvanların durduğu yerler bulunmaktaydı. Kaysebe'nin otuz at ve yüz hayvandan oluşan hayvan sürüsüyle şehre yerleşmiş olması⁶⁶⁴ bu hayvanlar için geniş arazilerin ayrılmasını zorunlu kılıyor olmalıdır.

Baharda insanların hayvanlarını kırsal bölgelere götürüyor olması⁶⁶⁵ ve Kaysebe'nin hayvan sürüsü gibi bilgiler diğer mahallelerde de hayvanlar için müsait yerlerin bulunduğunun göstergesidir. Fakat bunların bahsi kaynaklarda yer almamaktadır.

3.12 Hipodrom

Atların yarışması için ayrılan bu alanın her şehirde bulunmadığı görülmektedir. Fakat kaynaklarda Fustat'ta yer aldığı belirtilmektedir. Atların yarıştığı bu arazinin şehrin kuzeyinde, Yeşkur dağında yer aldığı aktarılmaktadır.⁶⁶⁶ Hipodrom geniş ve meskûn olmayan arazi gerektirdiğinden şehrin kuzey sınırında yerleşimin nispeten az olduğu yerde yapılmış olması muhtemeldir. Verilen bilgi 118/737 yılında bu bölgede at yarışlarının gerçekleştiği yönündedir.⁶⁶⁷

3.13 Bahçe

Bahçeler küçük çaplı tarım faaliyetleri ya da meyve sebze üretimi için şehirlerde var olan unsurlardır. Fustat'ta da Nil nehri sayesinde oluşturulan bahçelerin müslümanlar yerleşmeden önce de bulunduğu aktarılmaktadır. Buna göre Amr' ın ilk durduğu yer Reyhan bahçesidir.⁶⁶⁸ Bu bahçenin Ehlu'r-Râye mahallesinde bulunduğu anlaşılmaktadır.

⁶⁶³ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 106; İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntişâr*, 4/5; Kindî, *Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât-The Governors and Judges of Egypt*, 45.

⁶⁶⁴ Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 3/145.

⁶⁶⁵ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 134; Süyûtî, *Hüsni'l-muhâdara*, 1/153.

⁶⁶⁶ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 116; Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 1/865.

⁶⁶⁷ Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 1/865; Kubiak, *Fustat*, 87.

⁶⁶⁸ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 130.

Şehir kurulduktan sonra müslümanlar tarafından kurulan bahçelere ise Kanala yakın bir yerde olan Haviyy bahçesi,⁶⁶⁹ Karun gölünün yakınlarında Mahre mahallesinde yer alan Benû Miskin bahçeleri⁶⁷⁰ zikredilebilir.

Ayrıca Hristiyanların Hamrâ mahalesinde 107/725 yılında Aziz Menas kilisesi yanında bir bahçe satın aldığı aktarılmaktadır.⁶⁷¹ Fakat bu bahçeyi kilise inşa etmek için satın almış olmaları muhtemeldir. Bununla beraber o civardaki birkaç evi de aldıkları aktarılmaktadır. Bu bahçenin Ebu Mina kilisesinin bulunduğu Hamrâ el-Vusta mahallesinde bulunduğu aktarılmaktadır.⁶⁷² Bu bilgi ayrıca Hristiyanların zamanla güneye doğru yayıldıklarını göstermektedir.

Bunlar dışında Cîze’de de bahçelerin bulunduğu görülmektedir. Nitekim İbn Rüste buradaki bahçe, tarla ve bostanların çokluğundan söz etmektedir.⁶⁷³ Bu arazinin tarımsal faaliyetlere daha müsait oluşu bahçelerin daha fazla olmasını sağlamıştır. Hatta bunlardan Ka’b bahçelerinin Abdülazîz b. Mervân’a ait olduğu aktarılmaktadır.⁶⁷⁴

3.14 Daru’r-Rızk

Daru’r-rızk Hz. Peygamber zamanında temeli atılan beytûlmâlin bir uzantısıdır. Devlet gelirlerinin muhafazası ve dağıtımı için kurulan bu sistem Hz. Ömer hilafetinde kurumsallaşmıştır.⁶⁷⁵ Bunun dışında söz konusu ihtiyaç için kurulan yeni şehirlerde benzer görevi gören daru’r-rızklar kurulmuştur. Bu kurumun Fustat’ta da yer aldığı kaynaklarda görülmektedir. Buna göre Babilon anlaşmasında yer alan bir maddede bal ve sirke gibi gıda ürünlerinin daru’r-rızкта saklanacağı aktarılmaktadır.⁶⁷⁶ Bunun için müstakil bir yapının bulunmadığı, caminin daru’r-rızk olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Fakat Muâviye zamanında cami dışında Kârûn mescidinin batısında ordunun buğdaylarının saklandığı bir yerden söz edilmektedir.⁶⁷⁷

⁶⁶⁹ Ebû Sâlih, *Churches and Monasteries of Egypt and Some Neighbouring Countries*, 110.

⁶⁷⁰ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 116.

⁶⁷¹ Ebû Sâlih, *Churches and Monasteries of Egypt and Some Neighbouring Countries*, 104.

⁶⁷² Kindî, *Kitâbü’l-Vülât ve Kitâbü’l-Kudât-The Governors and Judges of Egypt*, 77; Ebû Sâlih, *Churches and Monasteries of Egypt and Some Neighbouring Countries*, 102.

⁶⁷³ Ebû Alî Ahmed b. Ömer b. Rüste İbn Rüste, *el-A’lâku’n-nefise- Dünya Coğrafyası*, çev. Ali Fuat Eker (Ankara: Ankara Okulları Yayınları, 2017), 135.

⁶⁷⁴ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 111-112.

⁶⁷⁵ Mehmet Erkal, “Beytûlmâl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/90.

⁶⁷⁶ Belâzürî, *Fütûhu’l-büldân*, 131; Çelik, *Fustât*, 113.

⁶⁷⁷ İbn Dokmak, *Kitâbü’l-İntişâr*, 4/11-12.

3.15 Kiliseler

Hıristiyanların ibadethaneleri olan kiliseler Fustat'ta da yapılmıştır. Zaten şehirde halihazırda eski dönemlerden kalma kiliseler bulunmaktaydı. Mevcut kiliselerden bazıları Babilon kalesinin içinde yer alan Muallaka kilisesi, Rahip Şennûde'ye nispetle Hamrâ ed-Dûnya mahallesinde yer alan Aziz Şennûde kilisesi,⁶⁷⁸ Aziz Şennûde kilisesi yakınında bulunan Meryem kilisesi,⁶⁷⁹ Babilon kalesinin hemen güneyinde bulunan Babilon kilisesi,⁶⁸⁰ Babilon kilisesi yakınında Aziz Theodore kilisesi,⁶⁸¹ yine Babilon kilisesi yakınında ve Benû Vâ'il kanalının yanında yer alan Mikâil kilisesi'dir.⁶⁸² Fakat bunların ihtiyacı karşılayamaması ya da Hırsitiyanların yaşadığı bölge olan Hamrâ el-Kusva'ya uzak kalması yeni kiliselerin yapılmasını gerektirmişti.

Fustat'ta yapılan ilk kilise Emevîler dönemine denk gelmektedir. Bunda Hulefâ-yi Râşidin döneminde Hz. Ömer'in kilise yapımını yasaklamasının etkisi bulunmaktadır. İnşa edilen ilk kiliseyle ilgili bilgiye göre Muâviye zamanında Mısır'da valilik yapan Mesleme b. Muhalled Hıristiyanlara kendi mahallelerinde kilise inşa etmelerine izin vermiş, fakat halkın tepkisiyle karşılaşmıştır. Bunun üzerine Müslümanların bu tepkisine karşılık kilisenin onların mahallesinde ama şehrin dışında inşa edileceğini belirterek onları ikna etmiştir.⁶⁸³

Kilisenin şehrin dışında yapılmasıyla Hıristiyanların yaşadığı mahalle olan Hamrâ el-Kusvâ Mahallesi şehrin bir parçası sayılmadığı sonucu çıkarılmakla beraber Hıristiyanların zamanla şehre yayıldıkları, şehrin nüfusunun artıp bütün bölgelerinin dolmasıyla onların da şehrin içinde yaşamaya başladığı anlaşılmaktadır. Başlarda nüfusun karışmamasına özen gösterilse de daha sonra ister istemez Müslümanların şehirde her yere yayıldığı dolayısıyla Hıristiyanlarla da karıştığı sonucu çıkmaktadır. Fakat Muâviye döneminde henüz bu seviyeye ulaşılmadığı görülmektedir.

İlk kiliseden sonraki kiliseler Abdülazîz b. Mervân zamanında yapılmıştır. Bu dönemde Fustat'ta ortaya çıkan salgın nedeniyle Abdülazîz b. Mervân Hulvan'a gitmiştir. Bu sırada Fustat'ta iki tane daha kilise inşa edilmiştir. Bu kiliseler Aziz

⁶⁷⁸ Makrîzî, *el-Hıtatü'l-Makrîziyye*, 3/811.

⁶⁷⁹ Makrîzî, *el-Hıtatü'l-Makrîziyye*, 3/811.

⁶⁸⁰ Makrîzî, *el-Hıtatü'l-Makrîziyye*, 3/811.

⁶⁸¹ Makrîzî, *el-Hıtatü'l-Makrîziyye*, 3/811.

⁶⁸² Makrîzî, *el-Hıtatü'l-Makrîziyye*, 3/824.

⁶⁸³ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 128.

Cyr ile Aziz George adlarıyla anılmaktadır.⁶⁸⁴ Bu kiliselerin yapımında şüphesiz Abdülazîz'in Hristiyanlarla iyi ilişkiler kurması ayrıca Hristiyan iki kâtibe sahip olması ve onun Hristiyan-Müslüman ilişkilerinde arabulucu olması etkili olmuştur.⁶⁸⁵ Kilise yapımına izin vermesine rağmen Abdülazîz'in valiliği döneminde ilk kez papaz ve rahiplerden vergi alınmıştır. Sonra gelen valiler Hristiyanlara karşı daha sert bir politika izlemişlerdir. Bu durum kiliseleri yıktırmaya kadar gitmiştir. Bunların sonucunda ise Hristiyan Kiptîler ayaklanmışlardır.⁶⁸⁶ Bu süreçte Hristiyanlarla ilişkilerin iyi olmaması şehirde kilise yapımını da etkilemiştir.

Daha sonra Mısır valisi Velid b. Rifa'a (ö. 117/735) 117/735 yılında Aziz Menas kilisesinin restore edilmesine izin vermiş, fakat yine Müslümanların itirazlarıyla karşılaşmıştır.⁶⁸⁷ Bunun sonucunda birçok tartışma yaşanmıştır. Aynı halife döneminde ayrıca Fustat'ın kuzey sınırında Ebû Minâ kilisesi⁶⁸⁸ inşa edilmiştir.

Şehirdeki kiliselerin Emevîler döneminde de Abbasiler döneminde de çok uzun süre ayakta kalmadığı anlaşılmaktadır. Zaman zaman halifelerin ve valilerin kiliseleri yıktırması bunda en büyük etkindir. Mesela yukarıda bahsi geçen Ebû Minâ kilisesi buna en iyi örnektir. 170/786 yılında Ali b. Süleyman'ın emriyle yıkılan kilise, bir ya da iki yıl sonra Musa b. İsa'nın izniyle yeniden inşa edilmiştir.⁶⁸⁹ Bu kiliselerden pek çoğu aynı akıbete sahip olmuştur. Kiliselerin yıkılması, restore edilmesi ve yenilerinin inşa edilmesi ilgilenilen zamanda şehirde var olan kiliselerin sayısını tespit etmeyi zorlaştırmaktadır. Kubiak da bu konuda şehirdeki kiliselerin sayısı konusunda net bir bilgi verilemeyeceğini belirtmektedir.⁶⁹⁰

12. yy.'da yaşamış Ebû Salih kendi döneminde Fustat'ta Babilon kalesi içi haricinde otuz yedi kilise ve beş manastır zikrederken, 14. yy.'da yaşamış İbn

⁶⁸⁴ Audrey Dridi, "Christians of Fustat in the First Three Centuries of Islam: The Making of New Society", *A Cosmopolitan City* (Chicago: The Oriental Institute, 2015), 37.

⁶⁸⁵ Ebû Muhammed (Ebû'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdîlkâdir b. Muhammed Makrîzî, *Tarihü'l-akbat = Kavlü'l-ibrizi li'l-allameti'l-Makrizi*, tah. Abdülmecid Diyab (Dâru'l-Fâdile, ts.), 92; Yüksel, *Emevîler Döneminde Hristiyanlar*, 100.

⁶⁸⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Yüksel, *Emevîler Döneminde Hristiyanlar*, 101.

⁶⁸⁷ Kindî, *Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât-The Governors and Judges of Egypt*, 77-78; Makrîzî, *el-Hitatü'l-Makrîziyye*, 3/812.

⁶⁸⁸ Makrîzî, *el-Hitatü'l-Makrîziyye*, 3/812.

⁶⁸⁹ Makrîzî, *el-Hitatü'l-Makrîziyye*, 3/812.

⁶⁹⁰ Kubiak, *Fustat*, 147.

Dokmak ise kalenin içi hariç on dört kilise ve iki manastır⁶⁹¹ ismini vermektedir.⁶⁹² Kilise sayılarıyla ilgili bilgilerde bu kadar farklılık olması ayrıca bu bilgilerin ilgilenilen zamandan çok sonrasını ifade etmesi toplam kilise sayısı konusunda bir fikir üretmeyi imkânsız hale getirmektedir.

3.16 Mezarlıklar

Mezarlıklar her şehir de bulunması gereken unsurlardır. Fustat'tan önce kurulan diğer ordugâh şehirlerde her mahallenin kendine ait mezarlığının bulunduğu zikredilmektedir. Hatta bu durum mahallelerin kabilelere göre ayrılmasında olduğu gibi kabile sisteminin şehrin fizikî yapısına yansımalarından biri olarak değerlendirilmiştir.⁶⁹³ Fakat durumun Fustat'ta farklı olduğu görülmektedir. Çünkü Fustat'ta her mahalleye, o mahalleye has mezarlıklar için yer tahsis etmek yerine şehrin doğusunda toplu mezarlık için alan ayrılmıştır.⁶⁹⁴ Bazı önemli şahsiyetlerin mezarlarının orada bulunduğu bildirilmektedir. Amr b. Âs, Abdullah b. Huzâfe, Mesleme b. Muhalled ve Ukbe b. Âmir bunlar arasındadır.⁶⁹⁵ Bu mezarlık kaynaklarda Karafe bölgesinde bulunduğundan Karafe mezarlığı ya da Mukattam dağlarının eteklerinde bulunduğundan Mukattam mezarlığı adıyla anılmıştır.⁶⁹⁶

Müslümanlar Fustat'ta kabile esasına dayalı mahallelere ek olarak diğer ordugâh şehirlerdeki gibi mahallelere ve kabilelere özel mezarlıklar yapmamışlardır. Yahudi ve Hristiyanlar mezarlıkları toplu bir şekilde ve şehir yerleşiminin biraz dışında yer almaktaydı. Müslümanlar da mezarlıkların mahalleler içinde bulunurlarsa yerleşimi engelleyeceğini düşünmüş ve gayri müslimlerin yaptığı gibi mezarlıkları toplu bir şekilde şehrin dışında yapmayı tercih etmişlerdir. Böylelikle mahalle içinde daha çok insan yerleşebilmiştir.

Daha önce zikredildiği üzere Hz. Osman'ın hilâfeti zamanında mahalleler arasında kalan boşlukların neredeyse tümü dolacak kadar nüfus artmıştı.⁶⁹⁷ Amr b. Âs Hz. Ömer'in hilâfeti döneminde Mısır valisi iken şehrin akıbetini ve nüfus artışını tahmin etmiş olacak ki mahalleler arasında boşluklar kalmış olmasına

⁶⁹¹ İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntişâr*, 4/107.

⁶⁹² Kubiak, *Fustat*, 147-148.

⁶⁹³ Can, "Hulefâ-yı Râşidîn Döneminde Ortaya Çıkan Ordugâh Şehir Modeli Üzerine Bir Değerlendirme", 234-235.

⁶⁹⁴ Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 2/5.

⁶⁹⁵ Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 3/644.

⁶⁹⁶ Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 3/644.

⁶⁹⁷ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 124.

rağmen mezarlıkları buraya yaptırmamış, bunun yerine şehrin doğusuna yani Mukattam dağlarına yakın yaptırmıştır. Mezarlıklar için şehrin doğusunda yer ayrılması sonradan göç edecek kabile mensupları için yer sorununu ortadan kaldırmış, ileride böyle bir sorunla karşılaşılmasını engellemiştir.

Bu alanın nasıl mezarlık olmasına karar verildiğiyle ilgili bir rivayet mevcuttur. Bu rivayete göre, Mukavkıs, Amr b. Âs'tan Mukattam dağlarını yetmiş bin dinara satmasını ve Mısır'daki bu bölgeyi kendisine bırakmasını istemişti. Müslümanlar buranın önemini merak edip sorduklarında Mukavkıs, cennet bitkilerinin orada büyüdüğünü söylemiş, Amr bunu duyunca Hz. Ömer'e bunu iletmış, Hz. Ömer de bu bilgiyi araştırıp bilginin doğruluğunu tespit ettiğinde Amr b. Âs'tan tepeleri satmamasını istemişti. Bundan sonra Amr, Müslümanlar için mezarlık yapmıştır. Böylece bir Hristiyan olan Mukavkas'ın sözleri nedeniyle Müslümanlar oraya gömülmüştür.⁶⁹⁸

Şehir içinde yer ayrılmayan mezarlıklar için şehrin bir kısmı ayrılmakla beraber her kabilenin mezarlıkları burada da birbirinden ayrıydı.⁶⁹⁹

Bununla beraber şehrin içinde de kimi zaman insanların gömüldüğü durumlar olmuştur. Abdullah b. Amr; Mervan b. Hakem ve Abdullah b. Zübeyr'in Mısır valisi Abdurrahman b. Cahdem ile mücadelesinde vefat etmişti. Bu mücadele sürecinde yerinden çıkarılamamış, Amr Cami'ye yakın olan evine gömülmüştü.⁷⁰⁰

Buna diğer bir örnek ise Muhammed b. Ebu Bekir'in mezarlığıdır. O da şehir içinde Zuman mescidine gömülmüştü. Bu da yine şehirde gerçekleşen siyasî mücadelelerin etkisinden kaynaklanmaktadır.⁷⁰¹ Kısacası şehirde yaşanan siyasî çatışmalar ölümlerin mezarlığa kadar taşınmasını bile engellemiştir.

Bu mezarlıklarda ilerleyen yüzyıllarda İmam Şâfiî gibi önemli âlimlerin türbeleri yapılmış⁷⁰² ve buralar daha sonra da halk tarafından ziyaret edilen yerler olmuştur.

⁶⁹⁸ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır*, 149-151; Makrîzî, *el-Hitatü'l-Makrîziyye*, 3/644-645; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/137-139.

⁶⁹⁹ Kubiak, *Fustat*, 109.

⁷⁰⁰ Kindî, *Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât-The Governors and Judges of Egypt*, 46.

⁷⁰¹ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır*, 118.

⁷⁰² İbn Havkal, *Şüretü'l-arz*, 150; İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, 51.

SONUÇ

Câhiliye ve Hz. Peygamber dönemlerinde ticaret ile sınırlı olan Mısır ile ilişkiler Hulefâ-yı Râşidîn döneminde nihayet farklı bir aşamaya geçmişti. Hz. Ömer döneminde gerçekleşen fetih faaliyetleri sonucu fethedilen yerlerden biri olan Mısır maddi olarak büyük bir kazançtı. Çünkü buradan gelecek vergiler sonucu devlet ekonomik olarak daha da rahatlayacak hem de burada İslâm'ın yayılması neticesinde müslümanlar tebliğ görevini yerine getirmiş olacaktı. Hem maddî hem de manevî boyutta kazancın bulunduğu böylesine bir yeri kaybetmemek, vergileri düzenli toplayabilmek, asker teçhizat ve yiyecek teminatını kolaylaştırmak için Müslümanlar bu topraklarda bir şehir kurup buraya yerleşmişlerdir.

Kurulacak şehir için Babilon kalesinin bulunduğu yer ve isim olarak da çadır anlamındaki Fustat kelimesi seçilmiştir. Çalışmamızda bu arazinin neye göre seçildiği detaylı bir şekilde anlatılmaktadır. Mekân seçiminden sonra askerler ailelerini, hayvanlarını ve bütün eşyalarını toplayıp buraya yerleşmişlerdir. İlk yerleşimde altı binden fazla olan şehrin nüfusu, askerlerin ailelerinin gelmesi ve yapılan anlaşmalar sonucu artan kölelerle artmıştır. Öyleki mahalleler arasında neredeyse boş yerler kalmamıştır.

Kurulan bu yeni şehir, sahip olduğu amaçları doğrultusunda ordugâh şehir olarak adlandırılmaktadır. Fustat'ın ilk yıllarda ordugâh şehir özelliğini korumaya çalıştığı, bunun için ordu düzeninde şehre yerleşmek, Hıristiyan nüfusu o dönem için şehrin dışında kalan bölgeye yerleştirmek gibi önlemler alındığı fakat zamanla hem fetihlerin sekteye uğraması hem de halife ve valilerin daha serbest davranması sebebiyle ordugâh şehir özelliğini yitirip çözülmeye başladığı görülmektedir.

Yerleştikten sonra vali ve yerleşen halk kalacak yerler, ibadet edilecek ve temizlik için mekânlar, su teminatı ve tarım alanlarının sulanması için kanallar, onları aşmak için köprüler vb. yapmak suretiyle pek çok faaliyete girişmişlerdir. Bu tür imar faaliyetleri şehri daha mamur kılmış, devletin önemli beldelerinden biri haline getirmiştir. Zaman zaman hilâfet mücadelelerinin de yaşandığı bu şehir, göçler sayesinde insanla dolup taşmıştır. O kadar ki artık daha fazla insan kabul edemeyecek hale gelmiştir.

Bu faaliyetlerin dönemin siyasî olaylarından da etkilendiği görülmüştür. Bunlardan en önemlileri hiç şüphesiz Abdullah b. Zübeyr-Mervan b. Hâkem ve

Kelbî-Kaysî kabileler arasındaki mücadelelerdir. Bu gibi faaliyetlerin şehirdeki iskân ve imar faaliyetini doğrudan etkilediğini örnekleriyle görmek mümkündür.

İmar faaliyetleri ise halifenin valiye tanıdığı inisiyatifin etkisi yadsınamaz surettedir. Hz. Ömer döneminde imar faaliyetlerinden belli konularda bazı standartlara sahip olduğu görülmektedir. Bunlar arasında evlerin kat sayısı, cadde ve sokakların genişlikleri sayılabilir. Bu dönemde şehre askerler yerleştirilerek en büyük iskân faaliyeti gerçekleştirilmiş, şehir içindeki mimarî konudaki kısıtlamalar şehir içi imar faaliyetlerinin daha sınırlı olmasına sebep olmuştur. Ayrıca şehir içi fizikî unsurların neredeyse tümünde halifenin müdahalesi göze çarpmaktadır. Fakat diğer halifelerin bu konuda serbest davranmış, bu durum valilerin yönettiği bölgede geniş yetkilere sahip olmasına ve daha rahat hareket edebilmesini sağlamıştır. Bunun sonucunda kimi zaman bazı valilerin aşırı lükse kaçtıkları görülmektedir.

Bu durum bir sonraki halife Hz. Osman döneminde değişmeye başlamıştı. Onun Mısır valisi Abdullah b. Sa'd ile kendini göstermiş, Abdülazîz b. Mervân ile imar faaliyetleri zirve yapmıştır. Bunda dönemin zenginliğinin de etkisi bulunmakla beraber temel sebebinin valilerin tercihi olduğu düşünülmektedir.

Bu durum Emevîler döneminde halife ve valilerin daha serbest davranmasıyla şehir mimarisinde ilerleme getirmiştir. Şehir kurulurken halkın hem asker olması hem de dünyaya meyilememek amacıyla yapıları basit ve sıradan bir mimariyle inşa ettikleri görülmektedir. Fakat daha sonra hem devletin zenginleşmesi hem de bazı dini hükümlerde daha serbest davranılmasıyla basit ve sıradanlıktan çıkıp gösterişli ve lüks yapılara dönüşmüştür. Zamanla malzemede de değişiklik yaşandığı görülmektedir.

Buna göre valilerin şehrin imar faaliyetlerinin ilerlemesinde etkisi apaçık görülürken arka planda halife tarafından bu konuda sağlanan özgürlüğün etkisinin de büyük payı olduğu ortaya çıkmaktadır.

Fustat halkının çoğunun bedevilerden oluşması, kuzey Afrika fetihlerinin dönem dönem devam etmesi, İskenderiye'deki askerlerle halkın altı ayda bir değiş-tokuş halinde olması gibi nedenler Fustat'ın mimari olarak gelişmesini engellemiş, yapılan imar faaliyetlerinde de Kiptîlerin yardımlarıyla gerçekleşmesini

sağlamıştır. Kaynaklarda ne gibi yardımlarda bulundukları açıkça zikredilmemektedir.⁷⁰³

Müslümanların elde edilenleri koruma ve fetihleri ilerletme gibi bahsi geçen faaliyetleri, şüphesiz mimarî konuda Müslümanları İbn Haldun'un dediği gibi geride bıraksa da dünyanın pek çok yerine İslâm'ı yayma şerefine nâil olabilmişlerdir. Ayrıca askerler askeri vasıflarının kaybedilme endişesiyle halife tarafından başka işlerle meşgul olmaktan menedilmişlerdir. Bilgi sahibi olmadıkları imar konularında ise bu konuda daha çok tecrübe ve bilgiye sahip Kıptîlerden yardım almaktan çekinmemişlerdir. Bahsi geçen durumların tümü o zamandan günümüze önemli bir eserin ulaşamamasına sebep olmuştur. Öyle ki geriye sadece Nil nehri kenarı ve Amr Camii civarındaki harabeler kalmıştır.

⁷⁰³ Dridi, “Christians of Fustat in the First Three Centuries of Islam: The Making of New Society”, 38.

KAYNAKLAR

(Bu tez çalışmasında İSNAD 2 atıf sistemi kullanılmıştır.)

Abdülmecid Selam, Havariyye. *el-Hayatu'l-iktisâdiyye ve'l-ictimaiyye fî medîneti Fustat hatta'l-asri'l-Fatimî*. Kahire: Camiatu Kahire, Yüksek Lisans Tezi, 1971.

Altınay, Ramazan. *Emevîler Dönemi Merkezi Şehirlerde Müslümanların Gündelik Hayatı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004.

Apak, Adem. “Hz. Ömer Döneminde Müslümanların Mısır’ı Fethi”. *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu*. 1/475-501. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Rektörlük Matbaası, 2018.

Apak, Adem. *İslam Siyaset Geleneğinde Amr b. el-Âs*. Ankara: Ankara Okulları Yayınları, 2001.

Atar, Fahrettin. “Arîf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 3/360-361. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Atiya, Aziz Suryal. *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*. çev. Nurettin Hiçyılmaz. İstanbul: Doz Yayınları, 2005.

Avcı, Casim. “Mısır- Bizans Dönemi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29/557-559. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Baltacı, Cahid. “İslam Medeniyetinde Cami”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1985), 225-241.

Becker, C. H. "Kahire". *İA*. 6/74-88. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979.

Belâzürî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Ensâbü'l-eşraf*. ed. Adnan Demircan. çev. Mehmet Akbaş - Musa K. Yılmaz. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2020.

Belâzürî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Fütûhu'l-büldân*. Beyrut- Lübnan: Daru'l Kutubu'l-İlmiyye, 2. Basım, 2014.

Beyazyüz, Kevser. *Mısır'da Toplum, Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Yaşam-Fethinden Emevîler Döneminin Sonuna Kadar (18-132/639-750)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

Beydilli, Kemal. “Tehcîr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/319-323. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Butler, Alfred J. *Babylon of Egypt, A Study in the History of Old Cairo*. Oxford: Clarendon Press, 1914.

Butler, Alfred J. *The Arab Conquest Of Egypt and The Last Thirty Years of Roman Dominion*. Oxford: Clarendon Press, 1902.

Can, Yılmaz. "H.I-III. / M.VII-IX.Y.Y. İslam Şehri". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/6 (01 Temmuz 1992), 109-138. <https://doi.org/10.17120/omuifd.72576>

Can, Yılmaz. "Hulefâ-yı Râşidîn Döneminde Ortaya Çıkan Ordugâh Şehir Modeli Üzerine Bir Değerlendirme". *İstem* 3/6 (2005), 215-235.

Can, Yılmaz. "İlk İslam Şehirlerinin İki Önemli Unsuru: Cuma Mescidi Darü'l-İmara İkili Üzerine Bir Değerlendirme". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/8 (1996), 123-134.

Can, Yılmaz. *İslam Şehirlerinin h. I - III (m. VII- IX) yy. Fizikî Yapısı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1991.

Cevad Ali. *el-Mufasssal fî tarihi 'l-Arab kable 'l-İslâm*. 10 Cilt. Bağdat: Camiatu Bağdat, 2. Basım, 1993.

Çağatay, Neşet. *İslâmdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*. Ankara: Mars T. ve S. A. Ş. Matbaası, 1957.

Çelik, Yılmaz. *Kuruluşundan Hulefâ-i Râşidin Dönemi'nin Sonuna Kadar Fustât*. İstanbul, Hikmetevi Yayınları., 2020.

Çelik, Yılmaz. "Velid b. Abdülmelik Döneminde Sosyal Hizmet Uygulamaları". *İstem* 30 (2017), 355-369.

Çil, Halit. "Halife Ömer'in Asker Şehirleri (Ordugâhlar)". *Dini Araştırmalar* 12/35 (Aralık 2009), 87-106.

Demir, Mustafa. "Türk-İslam Medeniyetinde Şehirleşme". *İslam Araştırmaları Dergisi* 16/1 (2003), 156-165.

"Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi". 2/14. İstanbul: Çağ Yayınları, 1986.

Dridi, Audrey. "Christians of Fustat in the First Three Centuries of Islam: The Making of New Society". *A Cosmopolitan City*. Chicago: The Oriental Institute, 2015.

Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellam. *Kitâbu'l-Emvâl*. tah. Seyyid b. Receb Ebû Enes. 2 cilt. Riyad: Daru'l-Fâdile, 2007

Ebû Sâlih. *Churches and Monasteries of Egypt and Some Neighbouring Countries*. çev. B. T. A. Evetts - Alfred J. Butler. Oxford: Clarendon Press, 1895.

Erdem, Mustafa. “Kıptî Kilisesi Üzerine Bir Araştırma”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36/1 (1997), 143-178.

Erkal, Mehmet. “Beytülmal”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6/90-94. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Erkoçoğlu, Fatih. *Başlangıçtan Emevîlerin Sonuna Kadar İmar Faaliyetleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999.

Eyice, Semavi. “Hamam”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 15/402-430. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Fayda, Mustafa. *Hulefâ-yı Raşidin Devri*. İstanbul: Kubbealtı, 7. Basım, 2017.

Gök, Murat. *İslâm Tarih ve Medeniyetinde İskenderiye Şehri (Fethinden Emevîlerin Sonuna Kadar)*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.

Grohmann, A. “Mukavkıs”. *İA*. 8/569-572. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979.

Guest, A.R. “The Foundation of Fustat and the Khittahs of that Town”. *Journal of the Royal Asiatic Society* 39/01 (1907), 49-83.

Güngör, Hilal. “Mısır -Tarih”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29/555-557. Ankara: TDV Yayınları, 2004. <https://islamansiklopedisi.org.tr/misir>

Halife b. Hayyât, Ebû Amr Halife b. Hayyât b. Halife eş-Şeybânî el-Basrî. *Tarihu Halife b. Hayyât*. çev. Abdulhalik Bakır. Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2001.

Hamidullah, Muhammad. *İslam Müesseselerine Giriş*. İstanbul: Düşünce Yayınları, 1981.

Hamidullah, Muhammad. *İslâm Peygamberi*. çev. Mehmet Yazgan. İstanbul: Beyan Yayınları, 2016.

Hamidullah, Muhammad. *Vesâiku's-siyâsiyye Hz. Peygamber Döneminin Siyasi ve İdari Belgeleri*. çev. Vecdi Akyüz. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1997.

Harrison, Matthew James. *Fustât Reconsidered: Urban Housing and Domestic Life in a Medieval Islamic City*. United Kingdom: University of Southampton, Doktora Tezi, 2016.

Hasan, Hasan İbrahim. *Siyasi- Dini- Kültürel- Sosyal İslam Tarihi*. çev. İsmail Yiğit - Sadreddin Gümüş. 14 Cilt. İstanbul: Kayihan Yayınları, 2011.

Hasan, Hasan İbrahim. *Tarihu Amr b. el-Âs*. Kahire: Mektebetu Medbuli, 1996.

Heyd, Wilhelm. *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*. çev. Enver Ziya Karal. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000.

Hüseyn, Mu'nis. *Tarihu Mısır mine'l-fethi'l-Arab'i ilâ en dehalehe'l-Fâtumiyyûn*, 2 cilt. ts.

İbn Abdülber en-Nemerî, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî. *el-İstiâb fî ma 'rifeti'l-aşhâb*. tah. Ali Muhammed el-Becâvî. 5 Cilt. Beyrut: Daru'l-Ceyl, 1992.

İbn Abdülhakem, Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Abdilhakem el-Mısırî el-Kureşî. *Fütûhu Mısır ve aḥbâruhâ ve fethu İfrikıyye ve'l-Mağrib ve'l-Endelüs*. Beyrut- Lübnan: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 2014.

İbn Dokmak, Sârimüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Aydemir el-Alâî el-Mısırî. *Kitâbü'l-İntişâr li-vâsıṭati 'ikdi'l-emşâr*. tah. Karl Vollers. 5 Cilt. Frankfurt: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1992.

İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *el-İşâbe fî temyîzi 'ş-şahâbe*. 9 Cilt. Mısır: Daru'l-Kütüb bi'l-Ezheri'l-Şerif, 1853.

İbn Haldûn, Abdurrahman bin Muhammed bin Haldun Hadramî. *Mukaddime*. çev. Zakir Kadirî Ugan. 3 Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997.

İbn Havkal, Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî. *Şûretü 'l-arz*. Leiden: Brill, 1938.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısırî. *es-Sîretü 'n-nebeviyye*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitabu'l-Arabi, 1990.

İbn Hurdazbih, Ebû'l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdillâh b. Hurdâzbih. *Yollar ve Ülkeler Kitabı*. çev. Murat Ağarı. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2008.

İbn İyas, el-Hanefî, Muhammed b. Ahmed. *Bedâ'i 'u'z-zühûr fî veḳā'i 'i'd-dühûr*. Kahire: Daru'l-Kutub ve Vesaiku'l-Kavmiyye, 2008.

İbn İzârî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. İzârî el-Merrâküşî. *Beyânü 'l-muğrib fî (ihtişârî) aḥbâri mülûki 'l-Endelüs ve'l-Mağrib*. tah. Mahmud Beşşar Avvad. 4 cilt. Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslamî, 2013.

İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbüddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. tah. Abdullah b. Abdulmuhsin el-Turkî. 21 Cilt. Cîze: Hicr Basım ve Yayın, 1998.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî. *Halifeler ve Siyaset- el-İmâme ve's-siyâse*. çev. Kadir Erbil. İstanbul: Ma'ruf yayınları, 2017.

İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut- Lübnan: Daru's-Sadîr, 1414.

İbn Rüste, Ebû Alî Ahmed b. Ömer b. Rüste. *el-A'lâku'n-nefise- Dünya Coğrafyası*. çev. Ali Fuat Eker. Ankara: Ankara Okulları Yayınları, 2017.

İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî. *Kitâbü't-Tabakâtü'l-kebîr*. tah. Dr. Ali Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 2001.

İbn Tağrıberdî, Ebû'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrıberdî el-Atâbekî el-Yeşbugavî ez-Zâhirî. *en-Nücümü'z-zâhire fî mülûki Mısr ve'l-Kâhire*. Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1929.

İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Garîbü'l-hadis*. 2 Cilt. Beyrut- Lübnan: Daru'l Kutubu'l-İlmiyye, 2004.

İbnü'l-Esir, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil fî't-Tarih*. ed. Ebû'l-Fida Abdullah el-Kadi. 11 Cilt. Beyrut, 1987.

İbnü'l-Esir, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil Fî't-Tarih*. tah. Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî. 11 Cilt. Beyrut- Lübnan: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1987.

İnan, Afet. *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. baskı., 1987.

İnik, Barışcan. *Şehir- Mezar- Mabed İlişkisi Medine (1/41- 622/661) Özelinde*. Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 2020.

İstahrî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-İstahrî el-Fârisî. *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*. tah. M. J. De Goeje. Leiden: Brill, 2. Basım, 1927.

Kalkaşendî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî. *Şubhu'l-a'sâ fî şinâ'ati'l-inşâ*. 14 Cilt. Kahire: Daru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1914.

Kallek, Cengiz. "Feddân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 12/293-294. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Kallek, Cengiz. “İrdeb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/440-442. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Kallek, Cengiz. “Kıst”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25/503-504. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.

Kaya, Mahmut. “Mikyâsü’n-Nîl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30/52-53. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.

Kazvîni, Ebû Yahyâ Cemâlüddîn Zekerîyyâ b. Muhammed b. Mahmûd. *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd*. Göttingen: Dieterichschen Buchhandlung, 1848.

Kindî, Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf b. Ya'kûb b. Hafs el-Kindî et-Tücîbî. *Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât-The Governors and Judges of Egypt*. ed. Rhuvon Guest. Leiden: Brill, 1912.

Koç, Yunus. “İskân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ek-1/649-650. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Koçyiğit, Tahsin. “Bir Şehir Kurucusu ve Bayındırlık Faaliyetleri Yönüyle Hz. Ömer”. *H. Ömer Sempozumu*. 2/207-241. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Rektörlük Matbaası, 2018.

Koçyiğit, Tahsin. *İslâm Tarihinin İlk Yıllarında (h. 1-41 / m. 622-661) İskân*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.

Kubiak, Wladyslaw B. *al-Fustat Its Foundation and Early Urban Development*. New York: The American University in Cairo Press, 2016.

Kudâme b. Cafer, Ebû'l-Ferec Kudâme b. Ca'fer b. Kudâme b. Ziyâd el-Kâtib el-Bağdâdî. *Kitabü'l-Harac*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2018.

Makdisî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ el-Makdisî eş-Şâmî el-Beşşârî. *Aḥseni't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-eḳālîm*. ed. M. J. De Goeje. Leiden: Brill, 2. Basım, 1906.

Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebû'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed. *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-(fî) zikri'l-hutât ve'l-âsâr*. tah. Dr. Muhammed Zeynuhum - Medîha eş-Şerkâvî. 3 Cilt. Kahire: Mektebe Medbûlâ, 1997.

Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebû'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed. *Tarihü'l-akbat = Kavlü'l-ibrizi li'l-allameti'l-Makrizi*. tah. Abdülmecid Diyab. Dâru'l-Fâdile, ts.

Merzûkî, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. el-Hasen. *el-Ezmine ve'l-emkine*. Beyrut- Lübnan: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1996.

Özkuyumcu, Nadir. *Fethinden Emeviler Devrinin Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika 18-132/639-750*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1993.

Özkuyumcu, Nadir. “Mukavkıs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/137-138. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Öztürk, Levent. *İslâm Dünyasında Hastaneler*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.

Öztürk, Levent - Demir Akgün, Sevim. “Hz. Ömer ve Kıtık (Âmü’r-Ramâde) Yılı”. *Hz. Ömer Sempozyumu*. 2/333-340. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Rektörlük Matbaası, 2018.

Seyyid, Eymen Fuad. “Kahire- Kuruluşu ve Osmanlı Öncesi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 24/173-175. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Süyûtî, Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî. *Hüsnü’l-muhâdara fî tarihi Mısr ve’l Kâhire*. tah. Muhammed Ebu’l-Fazl İbrahim. Kahire: Daru’l İhya’u-Kütübi’l Arabiyye, 1967.

Taberi, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr. *Taberi Tefsiri*. çev. Hasan Karakaya - Kerim Aytekin. 9 Cilt. Hisar Yayınevi, 1996.

Taberi, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr. *Tarih-i Taberi*. çev. M. Faruk Gürtunca. 4 Cilt. İstanbul: Sağlam Yayınevi, 2007.

Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu’l-Taberî*. tah. Ebu’l-Fadl İbrahim. 11 Cilt. Kahire: Daru’l-Maarif, 1977.

Terzioğlu, Arslan. “Bîmâristan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6/163-178. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. “Kıptiler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25/424-426. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Wiet, Gaston. “Kıptiler”. *İA*. 716-733. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1967.

Ya’kübî, Ebü’l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya’küb İshâk b. Ca’fer b. Vehb b. Vâzih. *Ülkeler Kitabı*. çev. Murat Ağarı. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2002.

Yâkût, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî. *Mu‘cemü’l-Büldân*. 5 Cilt. Beyrut: Daru’s-Sadır, 1977.

Yazır, Elmalılı Hamdi. *Kur’an-ı Kerim ve Yüce Meali*. İstanbul: Merve Yayınları, 2002.

Yiğit, İsmail. “Hıttat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 17/401-402, 1998.

Yüksel, Mücahit. *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

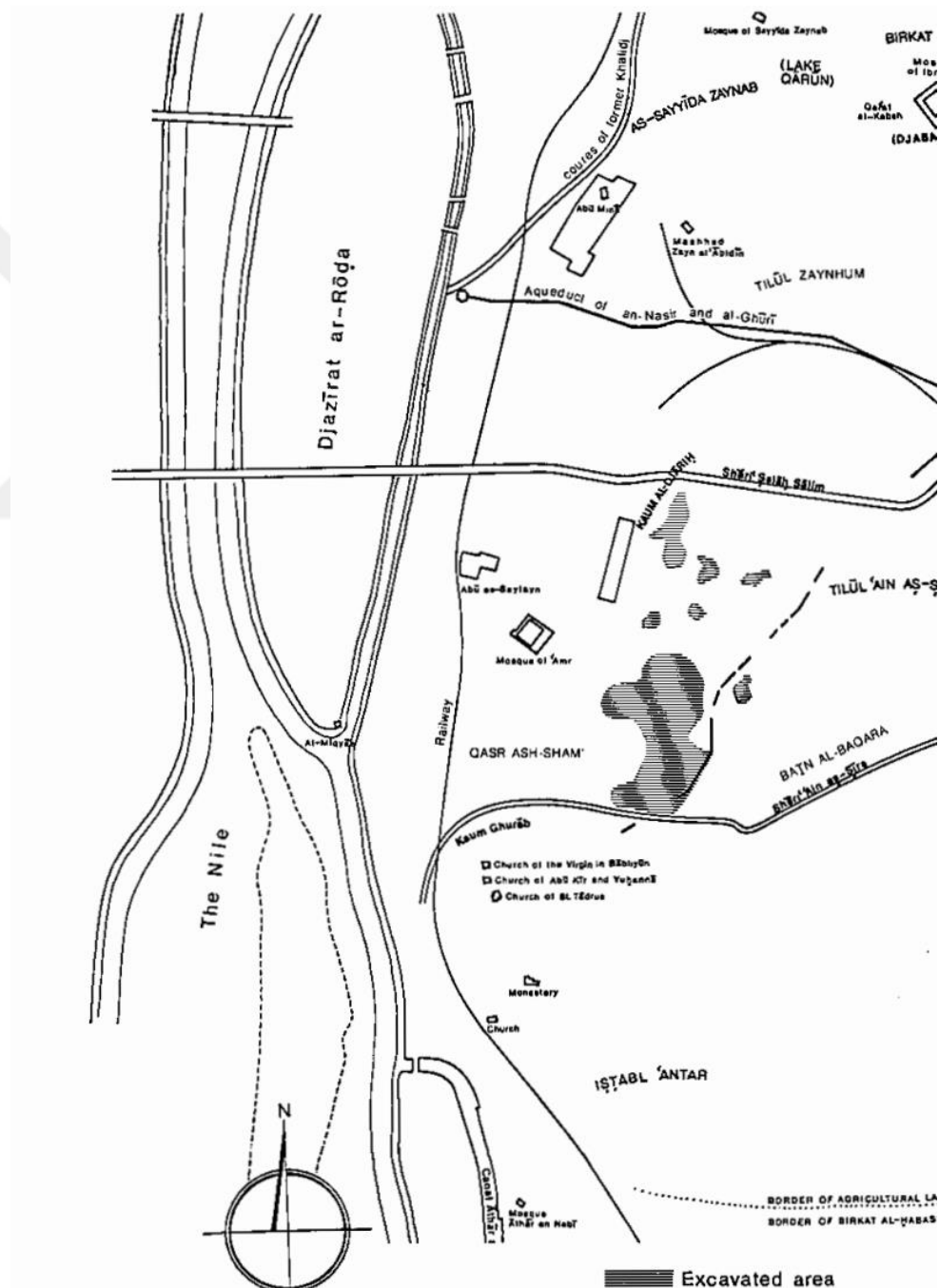
Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. tah. Şuayb el-Arnaût. 20 Cilt. Beyrut- Lübnan: Müessesetü'r-Risale, 1996.

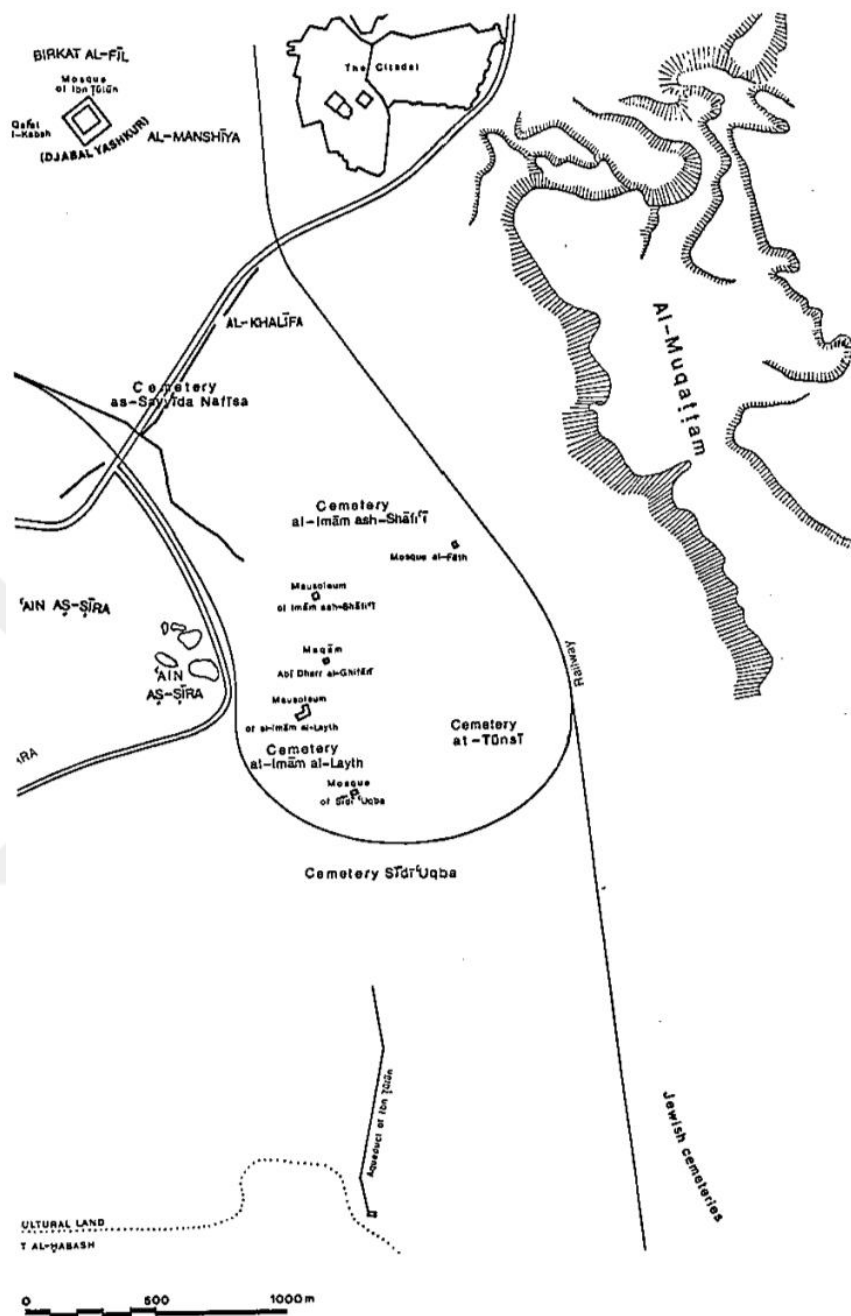

EKLER

EK 1 Açıklama

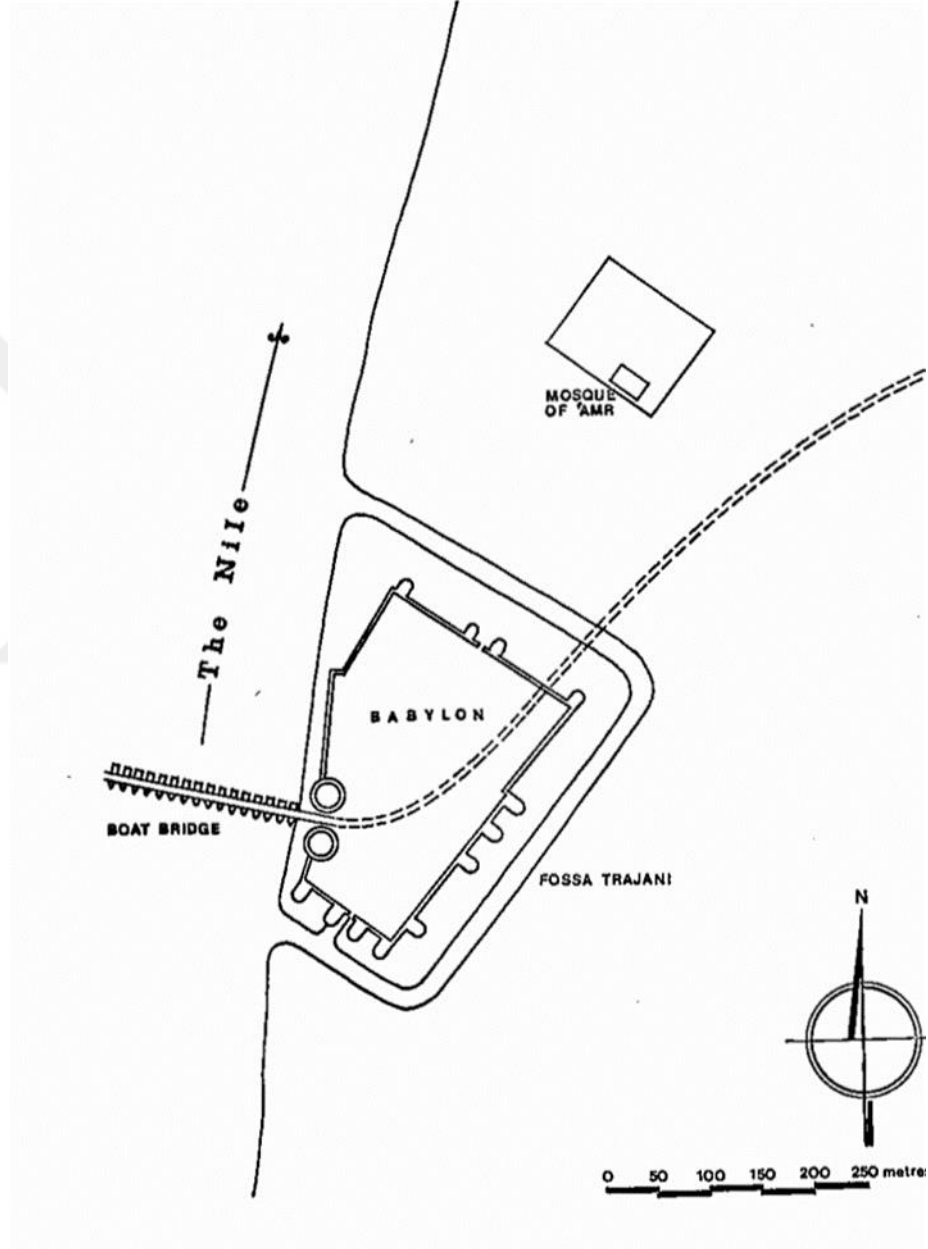
Fustat Arazisi (Kubiak, Fustat, 172-173.)

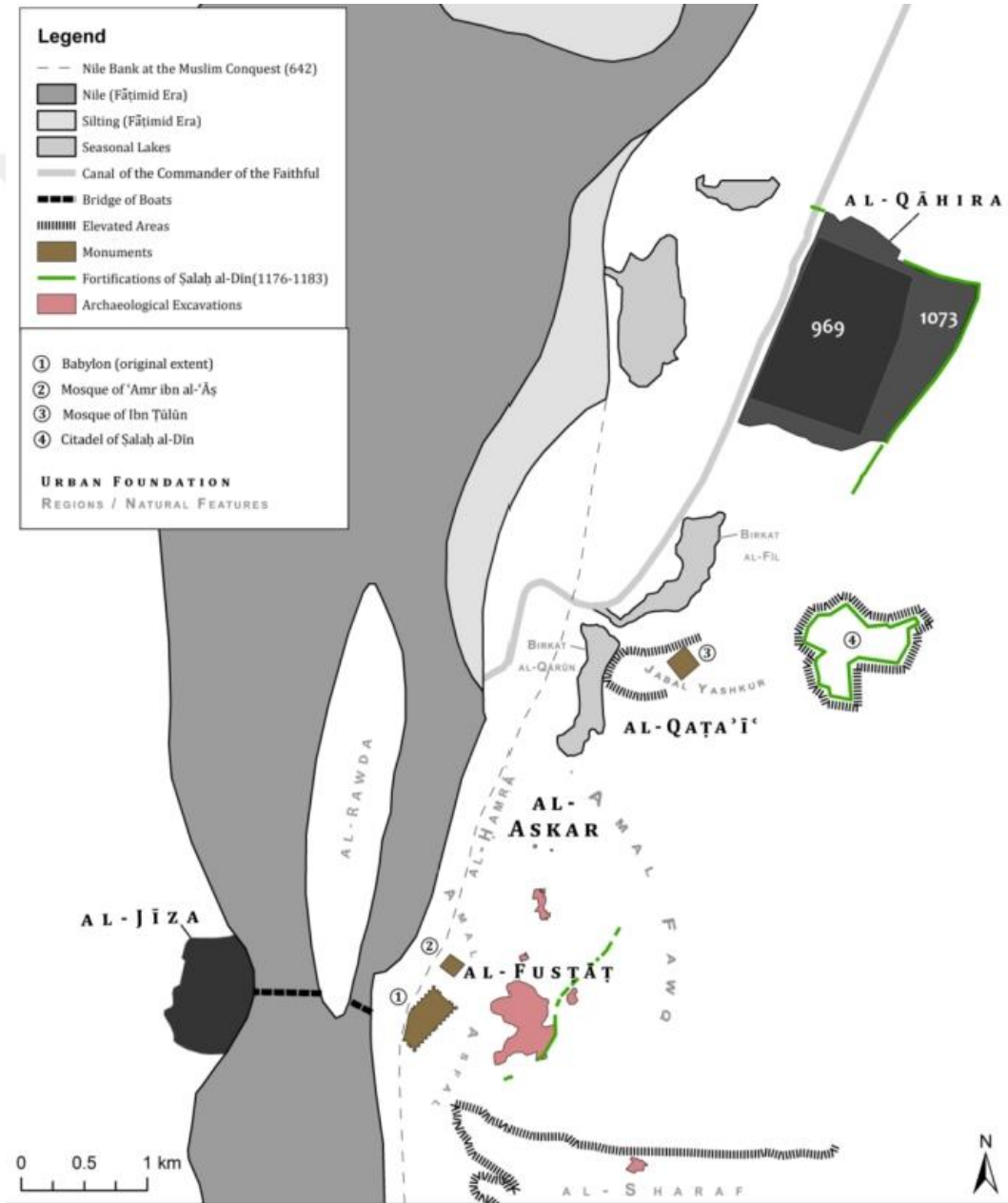
EK 2 Açıklama

Fetih Esnasında Babilon Kalesi (Kubiak, *Fustat*, 175.)

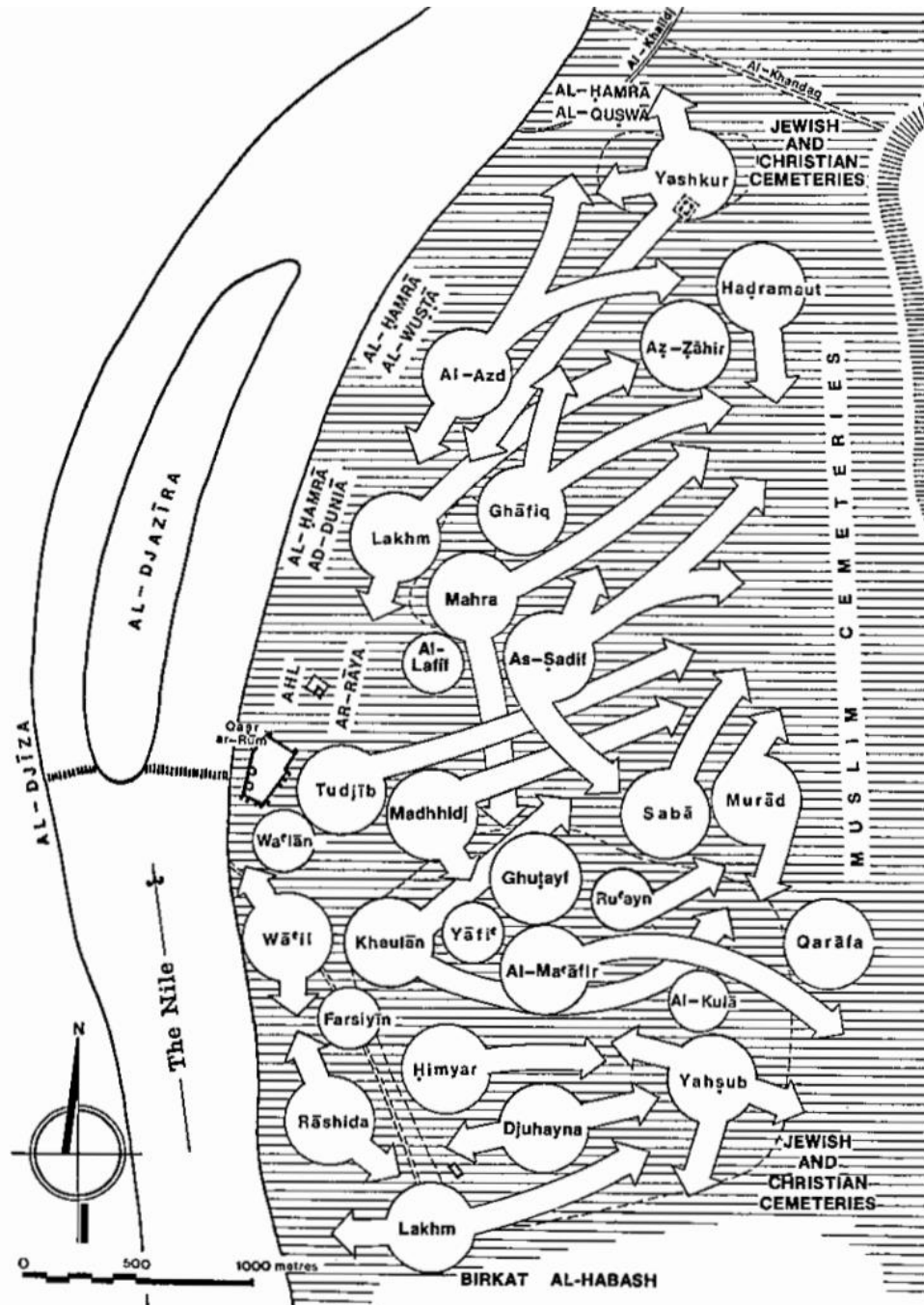
EK 3 Açıklama

Fatimîlerden Sonra Fustat'ı Gösteren Harita. (Matthew James Harrison, *Fuṣṭāṭ Reconsidered: Urban Housing and Domestic Life in a Medieval Islamic City* (United Kingdom: University of Southampton, Doktora Tezi, 2016), 27.)

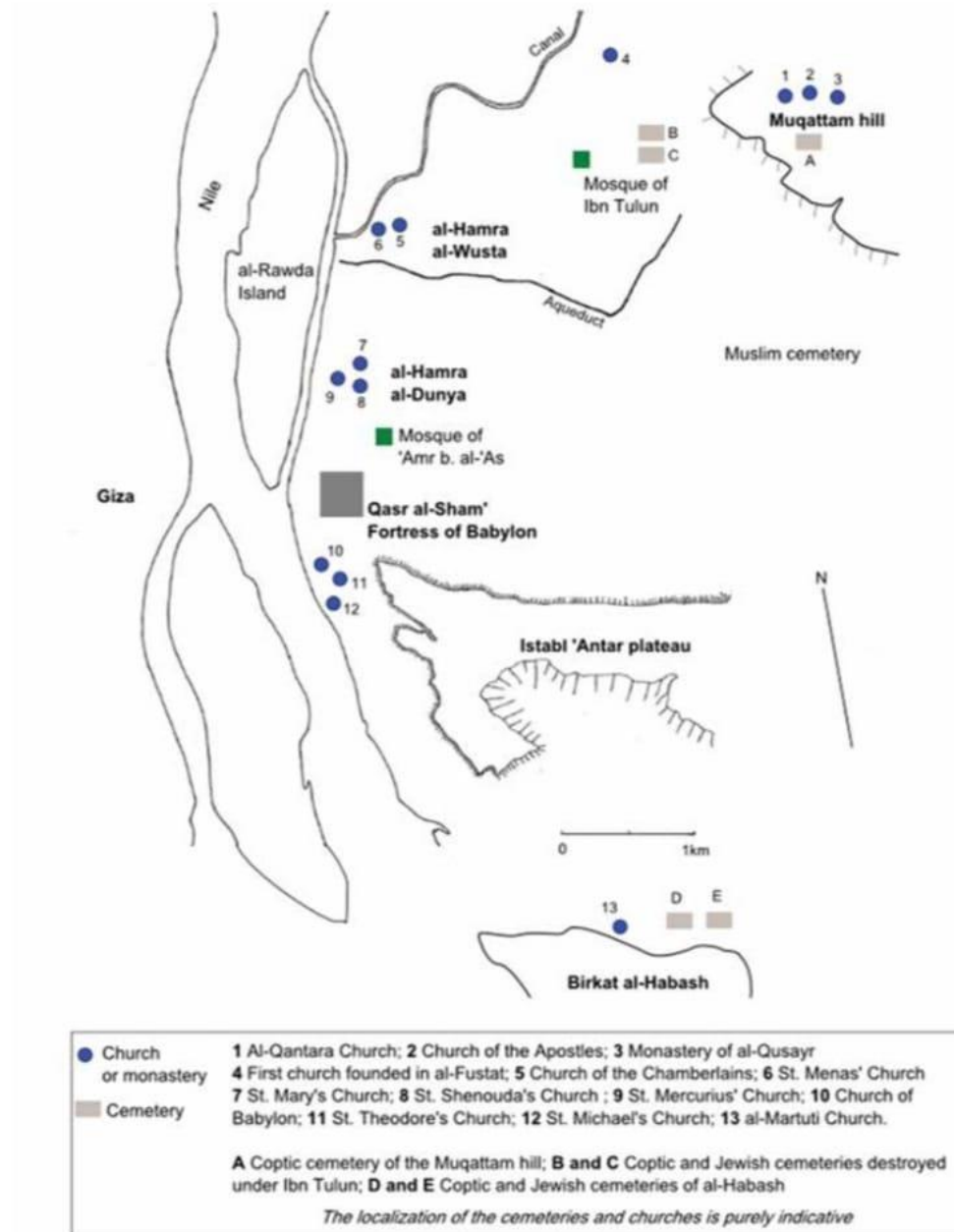
EK 4 Açıklama

Fustat'taki Mahalleleri Gösteren Harita. (Kubiak, *Fustat*, 176.)

EK 5 Açıklama

Fustat'taki Kiliseler. (Dridi, "Christians of Fustat in the First Three Centuries of Islam: The Making of New Society", 34.)

ÖZ GEÇMİŞ

Adı ve Soyadı : Kübra GEZİCİ

Doğum Tarihi : 26.11.1994

Doğum Yeri : ANKARA

Eğitim : 2017 –2021 Yüksek Lisans Eğitimi
2012 – 2017 Lisans Eğitimi.
2012 – 2009 Lise
2001 – 2009 İlköğretim Okulu

E-posta Adresi : kubragezici94@hotmail.com

ORİJİNALLİK RAPORU

